

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu

Odjel za povijest

Povijest i kultura rimskog svijeta

Skripta

Predmet: Povijest i kultura grčkog i rimskog svijeta

Predavač: dr. sc. Vlatka Vukelić

Skriptu izradio: Tibor Jeličić Szörsén

Zagreb, 2012./2013.

EUROPA PRIJE I NA POČETKU RAZVOJA VELIKIH CIVILIZACIJA

EUROPA U DOBA NEOLITIKA

Od lovaca i sakupljača do nastanka trajnih naselja

Neolitik ili mlađe kameno doba je razdoblje u kojem stanovnici Europe prestaju živjeti kao lovci i sakupljači te se počinju baviti poljodjelstvom. U neolitskoj Europi oko 9000. g. pr. Kr. završava ledeno doba, i započinje doseljavanje lovaca - sakupljača u sjevernu Europu. Oko 7000. g. pr. Kr. poljodjelstvo se polako prenosi u Europu s **Bliskog istoka** i postaje pouzdaniji izvor hrane od lova. Poljodjelstvo se širilo na sjever i zapad, od Grčke prema sjeveru i ostatku Europe, a posljedica toga je nastajanje trajnih naselja. Oko 5000. g. pr. Kr. po Sredozemnom moru plove prvi poznati brodovi, a oko 4500. g. pr. Kr. u jugoistočnoj Europi se prvi puta upotrebljava plug. U razdoblju oko 4200. g. pr. Kr. na **sjeveru Njemačke, u Poljskoj i južnoj Skandinaviji** pripitomljene su životinje i uzbudjuju se usjevi.

Redovite žetve osiguravaju dovoljno hrane, stoga ljudi razvijaju nove vještine i nastaju prvi **obrti** - lončarija!! Kao posljedica razvoja lončarije u stalnim domovima bilo je moguće čuvati posuđe potrebno za držanje vode i žitarica. Poljodjelci su morali ostati na jednome mjestu zbog njegovanja usjeva koje su zasijali, nastaju nastambe i prve kolibe od sušenog blata, pokriveni trskom i slamom; u sjevernjim predjelima kao građevni materijal koristi se drvo, ovakav način života omogućava razvoj **sele**.

Neolitska revolucija

Ljudi su pripitomili i naučili uzbudjati goveda, ovce, svinje i koze koje osim mlijeka i mesa daju i vunu i kožu. Dolazi do razvijanja tehnike predenja i tkanja s razvojem odgovarajućeg pribora. Javlja se uporaba kamenih posuda i prvi primjeri izrade i uporabe primitivne keramike. Razvijaju se neolitički kultovi s početkom izrade **antropomorfnih figurina**, te se razvija kulta mrtvih s pokapanjem mrtvih unutar naselja.

Brončano doba

Oko 2500. g. pr. Kr. u Europi započinje uporaba metala. Prvo se koristi **bakar** koji je mekan i brzo bi otupio, stoga su kovači naučili miješati **bakar** s **kositrom** i dobili su **broncu** koja je tvrdi materijal, te dolazi do **razvoja metalurgije**. Bakar se talio na visokoj temperaturi i miješao s rastaljenim kositrom (9:1). Posebna skupina je brončana ratna oprema, a ratnik opremljen bročanom opremom dominantan je u odnosu na protivnika, međutim, takva oprema je skupa i dolazi do razvoja ratničke aristokracije što vodi **raslojavanju društva**.

Razvoj metalurgije postao je glavni razlog naglog razvoja trgovine, **kositar** je bilo teško nabaviti (zapadna Engleska, Francuska, sjeverna Italija i sjeverozapadna Španjolska), posredno razvoj trgovine brončanim ukrasima, oružjem i oruđem javlja se oko 2000. g. pr. Kr.

Oko 1650. g. pr. Kr. u Grčkoj se razvija **mikenska civilizacija**, a oko 1400. g. pr. Kr. podiže se zidine oko mikenskih gradova. Razvijaju se **pogrebni običaji** i sve su češća spaljivanja pokojnika, a pepeo pokojnika polaze se u žare (urne), i razvija se **Kultura žarnih polja** oko 1400. g. pr. Kr.

Kasno brončano doba ili razdoblje tzv. **kulture polja sa žarama** traje do oko 750./700. g. pr. Kr., a nositelji ove europske kulturne pojave pripadaju **indoeuropskoj skupini naroda**. **Kultovi i vjerovanja** su relativno nepoznati, a pretpostavka je da je Sunce neko vrhovno božanstvo. Tradicionalan datum **Trojanskog rata** uzima se oko 1250. g. pr. Kr. Oko 1200. g. pr. Kr. dolazi do pojave prvih predmeta od željeza u Europi, to razdoblje obilježeno je seobama naroda. Sol je bitna u svakodnevnom životu ljudi, najviše zbog konzerviranja kvarljivih namirnica, stoga su rudnici soli **glavna trgovačka središta**. Osobito su važni **rudnici soli u Hallstattu** u Austriji koji će dati ime cijeloj kulturi nastupajućeg željeznog doba! Široka uporaba željeza u Europi nastupa oko 1000. g. pr. Kr.

Prve kulture apeninskog poluotoka

Apenska kultura (*Talijansko brončano doba*) je kultura srednje i južne Italije koja se nastavlja iz bakrenog u brončano doba. Lončarija apenske kulture je crna, dekorirana sa spiralama, meandrima, točkama i skupovima točki, zbog tih karakteristika povezuju ju se s **egejskim kulturama** sa sličnom lončarjom, što ukazuje da je trgovine svakako bilo. Naselja ove kulture dokumentirana su i na području na kojem će kasnije niknuti grad Rim.

Kultura Terramare (Brončano doba od oko 18. - 8. st. pr. Kr.) na **sjeveru Italije**, a dobila je ime po crnoj boji zemlje (*terremare*) nasipa njihovih naseobina koje su služile za poljoprivredu lokalnih zemljoradnika. Javlja se još u 2. tisućljeću pr. Kr. to je prvi val koji spaljuje svoje mrtve, poznaju preradu i uporabu bakra

Naselja su pravilnog, trapezastog oblika, nekada i u močvarama, grade sojenice, a smatramo ih prvim indoeuropskim osvajačima koji su došli u Italiju s one strane Alpa.

Na nju se nastavlja **vilanovska kultura** iz željeznog doba, koja označava drugi naseobinski val. Preplavljuju stanovnike teramara, a ime je vilanovska kultura dobila prema nekropoli Villanova kod Bologne. Također spaljuju svoje mrtve, a pepeo pokojnika stavljan u velike urne, urna stavljena na dno jame u obliku bunara. Za pripadnike vilanovske kulture karakteristična je upotreba željeza. Vilanovljani obitavaju na širem prostoru od pripadnika teramare kulture. Stanovnici teramara i Vilanovljani prodri su u naseljenu Italiju i tamo su zatekli "prve stanovnike" (**Mediteranci**) koji su sahranjivali mrtve, a to je utjecaj s prostora iz **Egeje**. Starosjedioci i pridošlice su stvorili nove kulture, različite u različitim oblastima tako npr. Latini su plod takve kulturne asimilacije.

Narodi željeznog doba

Željezo je jeftinije i dostupnije od bronce, nalazišta željezne rudače nalaze se na mnogim područjima. Znanje o uporabi željeza imali su **keltski ljevači metala**. Oružje postaje oštريјe i trajnije, a oružje više ne posjeduju samo bogati pojedinci.

Halštatska kultura pojavila se oko 1000. g. pr. Kr. Arheolozi su u 19. st. otkrili groblje iz željeznog doba blizu rudnika soli u Halstattu, prema tome mjestu cijela kultura je dobila ime. Rana Halštatska kultura željeznog doba oko 800 - 600. g. pr. Kr. razdoblje je pojave utvrda na brdima koje su lako branjive, i raskošnih **kraljevskih grobnica** (jahača oprema, željezni mačevi). Prve keltske kneževine pojavljuju se u srednjoj Europi oko 600. g. pr. Kr. međutim, **nikada nije postojalo keltsko carstvo**, narodi su bili neujedinjeni, iako su imali slične navike, vjerovanja i jezik. **Kelti** započinju trgovinu s **Grcima** oko 600. g. pr. Kr. Halštatska kultura stiže do Britanije i Irske oko 550. g. pr. Kr.

Latenska kultura pojavila se oko 450. g. pr. Kr., a dobila je ime prema lokalitetu **La Tene** u Švicarskoj, obrada metala postala je složenija. Kelti prelaze Alpe i dolaze u sjevernu Italiju 410. g. pr. Kr., a oko 400. g. pr. Kr. pojava latenske kulture na keltskom području, istodobno Kelti pustoše Rim.

Metalno doba donosi tehnološke inovacije što utječe na organizaciju naselja i obredni život, a to dovodi do klasifikacije unutar samoga društva, stvaraju se društvene klase. Potiče se trgovina i ratovanje.

U kopnenom dijelu zapadne Europe nalazi se etnička skupina poznata pod imenom **Gali**, a područje njihovog naseljavanja je Galija. U klasično antičko doba u doba republike Rimljani su imali prve dodire i sukobe s Keltima već u sjevernoj Italiji, a negdje oko 600. pr. Kr., plemena koja su koristila željezo predvođena bogatim vođama, iz **Galije** (Francuska) su se proširila do središnje Europe. Govorili su keltskim jezikom, bili su skupina različitih naroda povezanih zajedničkim jezikom i sličnim izgledom, načinom odijevanja i života, a **Grci** su ih poznavali pod nazivom **Keltoi**. Dominirali srednjom i zapadnom Europom, a napadali su i Grčku i Rim. Proširili se na jugozapadu do Španjolske i Portugala, na istoku do Ukrajine te Male Azije. Njihove ratne zaprežne dvokolice prve su s kotačima okovanim metalnim prstenom. Pokajnike su ukopali s prilozima, koji su trebali pomoći pokojniku u zagrobnom životu, to su bili uporabni predmeti za svakodnevni život. Način sahranjivanja pokajnika otkriva se njihovo shvaćanje zagrobnog života. U Italiji željezno doba započinje s **vilanovskom kulturom** (Toskana) premda je ova kultura pretežito bila brončana. Pravo željezno doba započinje s pojmom **Etruščana**.

Talijanski poluotok

Kulturni razvoj na Apeninskom poluotoku ne počinje od Rima, ni od Etruščana već se jedna poveznica može odrediti **od kulture terramare preko apeninske, vilanovske do Etruščana**.

U brončanom dobu doseljavanje Indoeuropljana i razvoj kulture terramare, naselja su sojeničkog tipa, i razvija se stočarstvo i poljoprivreda. Željeznodobna kultura **villanova** počinje krajem 2. tisućljeća pr. Kr. i traje do oko 800. g. pr. Kr. dolazi do miješanja etničkih grupacija te se oblikuju zasebni, ali srodnici "italiski narodi". Predindoeuropsko stanovništvo, ako se nije stopilo s došljacima, povlači se na jug i na teško dostupna mjesta (središnja Sicilija - **Sikuli** ili **Sikani**; sjeverozapadna Italija - **Liguri**). Predindoeuropsko stanovništvo (**Mediteranci**) stopljeno s indoeuropskim došljacima (prvotno **terramare** kultura, pa **villanova** kultura) iz čega nastaju **Italici**, primjer toga **Latini**. U željeznom dobu ima mnogo plemena i naroda, poljodjelski narodi, seoske zajednice, utvrde se nalaze na povišenim predjelima. Imena današnjih talijanskih regija pokazuju gdje su pojedine skupine Italika živjele: **Umbri** u Umbriji, **Apulci** u jugoistočnom dijelu Apulije, **Veneti** na širem području današnje Venecije (ilirsko pleme), **Latini** u Laciju.

Starosjedioci su uglavnom potisnuti nakon indoeuropske seobe, primjer **Liguri** odlaze na prostor današnjeg **ligurskog zaljeva**. Italici kao Indoeuropljani i kao rezultat seoba krajem 2. tisućljeća pr. Kr. **Latini**, **Samničani**, **Umbri**. Ilirska plemena **Veneti**, **Japigi**, **Daunijci**, **Mesapijsci**. **Gali** nastavaju dolinu rijeke Po, i to je **Cisalpinska Galija** odnosno ovostrana Galija, život se odvija u gradovima, bogata kultura. **Etruščani** na sjeveru javljaju se oko 800. g. pr. Kr., bave se rudarstvom i trgovinom, i od toga imaju velike prihode. Toskanski otok **Elba** obilovao je rudačama željeza, vrlo razvijen obrt. Grčki doseljenici na jugu osnivaju tzv. „**Magna Graecia**“ Velika Grčka (kolonija **Cumae** blizu Napulja, oko 745. g. pr. Kr.). Grci osnivaju kolonije (gradove) na obalama kontinentalne Italije i Sicilije, a istodobno su donijeli umijeće pisanja. Grci osnivaju kolonije na Sredozemlju, 733. g. pr. Kr. Grci osnivaju **Sirakuzu**, a 720. g. pr. Kr. **Sybaris**, **Agrigento**.

Magna Graecia (lat. „Velika Grčka“; grč: *Megalē Hellas / Μεγάλη Ἑλλάς*) je naziv za regiju u antičkoj južnoj Italiji i Siciliji koje su od 8. stoljeća pr. Kr. kolonizirali grčki naseljenici. Sastojala se od mnogo gusto naseljenih gradova i neovisnih država koje su međusobno često ratovale. Odlazak kolonista iz stare Grčke odvijao se na miran način, a do toga bi došlo kada je broj stanovnika jednog **polisa** toliko narastao da se više nije moglo proizvesti dovoljno hrane. Drugi slučaj je bio ako su unutrašnje borbe u polisima između različitih grupa završile pobedom jedne od njih, pobijedena strana je redovito bila osuđena na progonstvo. Često je sam polis davao sredstva potrebna kolonistima za život u novoj domovini: brodove, oružje, poljoprivredne alate, zalihe živežnih namirnica, sjeme te vođu kolonista. Prvi kontakti na Sredozemlju odvijaju se na moru, a more je povezalo rane talijanske narode s dvijema civilizacijama s Grcima s Egeja i Kartaganim s obala sjeverne Afrike, i jedni i drugi osnivaju kolonije u Italiji. Bliski s Etruščanima, a od Grka preuzimaju umijeće pisanja i alfabet, istodobno je području budućeg grada Rima nastaju prvi arheološki dokazi o naseljavanju, a prema legendi 753. g. pr. Kr. Romul osniva Rim.

ETRUŠČANI

Tradicija o narodu i zemlji

Grci etruščanski narod nazivaju *tirenskim*, a **Rimljani** *tuskanskim*, *etruščanskim*. Grčki logografi i povjesničari su Tirsene u Italiji dovodili u vezu sa svima koji su u Maloj Aziji, na egejskim otocima i drugdje imali slično ime, a s tom konstatacijom slažu se i rimske pisci. Etruščani su razmjerno tajanstven narod, najvjerojatnije su oni onaj isti narod koje poznajemo iz grčkih izvora kao **Trence**, navodne skitnice koji su pošli u potragu za novom domovinom. Grčki povjesničar **Dionizije Halikarnašanin** nastoji pobiti tu tvrdnju, on smatra da su Tirseni u Italiji autohton narod. Etruščanski se narod kao i grčki, kao i ilirski, kao i italski narodi formirao na svom tlu na kojem ga je zatekla pisana povijest.

U razdoblju između 900. i 800. g. pr. Kr. na Apeninskom poluotoku naselili su se možda iz Male Azije, odnosno istočnog Mediterana. Najnovije biogenetske analize muške i ženske DNK većinom potvrđuju tu povezanost prastanovnika Toskane s prednjom Azijom, a detalji, vrijeme i točna pradomovina zasad su još nejasni. Danas postoje tri teorije o njihovom porijeklu. Mnogi smatraju da je **Herodot** u pravu kada kaže da su Etruščani u Italiju migrirali iz **Lidije** i egejskog mora negdje u 12. st. pr. Kr., i biogenetika govori u prilog tome. Prema nekim školama, oni su domorodni narod Italije, a prema posljednjoj teoriji, Etruščani su došli sa sjevera u Italiju, prešavši Alpe, ali to je najmanje vjerojatna teorija. Najnaprednija kultura, naseljavaju područje Toskane do rijeke Tiber na jugu, u 6. st. pr. Kr. šire svoj teritorij (dolina rijeke Po i Korzika) danas još uvijek traju rasprave o njihovom podrijetlu jesu li migrirali iz Azije???

Sredinom prvog tisućljeća pr. Kr. cvjetali su mnogi etruščanski gradovi, gradovi - države, kojima je teško utvrditi najstariju prošlost. Etruščanski narod i kultura razvijaju se tijekom 8. st. pr. Kr., u 7. st. pr. Kr. razvoj je u punom zamahu, a u 6. st. pr. Kr. na vrhuncu. Nakon što je dosegnut vrhunac razvoja, polako počinje njezin pad tokom 5. i 4. st. pr. Kr. Najznačajniji etrurski gradski centri bili su **Clusium** (Chiusi), **Tarquinii** (Tarquinia), **Caere** (Cerveteri), **Veii** (Veio), **Volterra**, **Vetulonia**, **Perusia** (Perugia), i **Volsinii** (Orvieto).

Ceare oko 8 km južno od Rima, najjužniji etruščanski grad nedaleko od mora, bio je dugo u savezu s Rimom. Ceretani, kako ih rimski pisci zovu bili su dobri mornari, a osim toga znamenite su ceretanske grobnice. **Tarquinii** malo sjevernije od Ceare, nazivali su po imenu gensa iz kojega potječu rimski kraljevi **Tarquinii**. **Volci** sjevernije od Tarquinija bio je velik grad, a tome nam svjedoči velika nekropola. U nekim grobnicama bile su freske. **Veii** istočno od Caere nedaleko od Tibera i Rima bio je važno agrarno središte, Rimljani su ga teškom mukom zauzeli tek 396. g. pr. Kr. Stvara se konfederacija gradova-država, a važno je spomenuti **ertuščanski dodekapolis**, odnosno savez dvanaest gradova. Gradovi su inače bili samostalni, nezavisni jedan od drugoga. Etrurija nije imala središnje vlasti, a društveno uređenje bilo je nalik starim Grcima.

Snaga i bogatstvo Etruščana počiva na njihovom poznавању željeza i eksploraciji željezne rudačke kojima je Etrurija bila bogata. Politička dominacija dolazi oko 500. pr. Kr. i to konsolidacijom umbrijskih gradova i okupacijom velikog dijela Laciјa. Etruščani iz južnih gradova zauzeli su mnoge zemlje u Laciјu i Kampaniji. Etruščani su zauzeli Rim negdje 616. g. pr. Kr. Etruščani postaju velika pomorska sila i osnivaju kolonije na obali **Korrike**, **Elbe**, **Sardinije**, na **Balearima**, te na obali **Španjolske**, a možda i na gornjem Jadranu. U kasnom 6. st. pr. Kr. **Etrurija i Kartaga** postaju saveznici i jaki trgovački partneri. Etruščani trguju metalom, vinom, umjetničkim djelima, izvoze crnu lončariju (*bucchero*), prema Francuskoj, Španjolskoj, sjevernoj Africi i Grčkoj. U kasnom 5. st. pr. Kr. dolazi do kraja pomorske dominacije. Etruščani su bili jaka sila na Mediteranu. Na svome moru koje i danas nosi njihovo ime bili su redovito saveznici Kartažanima, a veliki neprijatelji Grcima. U Rimu je 509. g. pr. Kr. zbačena etruščanska dinastija tarkvinijevaca koja vlada od oko 616. g. pr. Kr., s time da su tri od sedam rimskih kraljeva bili Etruščani, a 506. g. pr. Kr. Etruščani su potučeni od Grka i Latina u Kampaniji kod **Arcije**. Na početku 5. st. Kr. Rimljani su zauzeli **Fidenu** najbliži im etruščanski grad preko Tibera. 537. g. pr. Kr. Kartažani i Etruščani pobjeđuju Grke na Korzici, a Etruščani su poraženi 474. g. pr. Kr. od kumanskih i sirakuških Grka u **pomorskoj bitci kod Kume**. Etruščani osvajaju dolinu rijeke Po u sjevernoj Italiji 550. g. pr. Kr. Etruščani su osvojili mnogo plodnih zemalja preko Apeninina u Umbriji, u dolini Pada i dalje na sjeveru u području Reta. Osim toga Rimljani su dugo bili u savezu sa stanovnicima grada Caera, „**Divide et impera**“. U 4. st. pr. Kr. borbe između Etruščana i Rimljana su bile najžešće. U 4. st. pr. Kr. Etrurija slabi u napadima Gala, a to koriste Rimljani, i napadaju grad za gradom. Prvi pada grad **Veii** 396. g. pr. Kr., zatim ostali, istodobno dolazi i do građanskog rata u Etruriji. Do sredine 3. st. pr. Kr. Rimljani su nametnuli svoju vlast cijeloj Etruriji. U 3. st. pr. Kr. dolazi do ratova u kojima je Rim potukao njihove bivše saveznike **Kartažane**. Svaki etruščanski grad država imao je privredne osobitosti, a obrt, trgovina posebno pomorska, privreda, imale su u ertuščanskoj ekonomiji velik udio.

Društveni život kod Etruščana razvijao se vjerojatno kao i kod Grka. Klasnom društvu i državi neposredno je predhodilo **robovsko** (gentilno) društvo. Klasičan je etruščanski kralj kluzijski kralj **Porzena** koji je u 6. st. pr. Kr. zadavao Rimljanim mnogo problema. Kao u mnogim grčkim gradovima-državama, tako i u etruščanskim, utjecajnije robovske poglavice osloboidle su se kralja i uvele svoju kolektivnu aristokratsku upravu, vladavinu tzv. **Iukumonia**. Nisu svi Etruščani imali jednak privredni i u svemu isti politički život.

Religija, pismo, spomenici

Etruščanska religija bila je vrlo složena, u njoj je bilo italskih, grčkih, orientalnih i drugih elemenata. Etruščani su bili duboko religiozni mnogobošci. Vjerovali su u mnoštvo bogova, velik značaj pridavali su nebu, a dijelili su ga na 16 područja u vlasti različitih božanstava; prema grobnim prilozima shvaćamo njihovo poimanje zagrobnog života. Mnogo pažnje poklanjali su tehnikama proricanja.

Dominirala je trijada *Tinia - Uni - Minerva* (Jupiter - Junona - Minerva), koja se pod etruščanskim utjecajem štovala i na rimskom Kapitoliju. Etruščani su štovali neka božanstva koja po kulnim osobitostima odgovaraju Dionizu, Hefestu, Hermesu, Afroditi i nekim drugim grčkim božanstvima. Imena nekih etruščanskih božanstava analogna su grčkim: *Aplu* (Apolon), *Artume* (Artemida), *Aita* (Had), *Phersipnei* (Perzefona), a tu je i herojsko ime *Herkle* (Heraklo). Općeitalskog su značenja: *Maris* (Mars), *Usil* (Sol), i drugi, posebno latinskog: spomenuta *Uni* (Junona), *Ani* (Janus), *Selvans* (Silvanus), *Satre* (Saturn), a tu je i mnogo svakojakih demona. Etruščani su kultne propise precizno utvrdili i izvršavali, a to je ono što

su Rimljani zvali ***disciplina Etrusca***, tj. propisi etruščanskih svećenika i aristokrata, a Rimljani su slali svoju djecu da to nauče. Društveno - političkim normama davao se vjerski aspekt i obrnuto.

Etruščanski jezik razlikuje se od svih ostalih indoeuropskih jezika sličan mu je jedino jezik iz davne prošlosti s grčkog otoka Lemnosa. Sačuvalo se preko 8000 etruščanskih naptisa, spomenika na pismu koje nazivamo etruščanskim, a koji nikad nisu potpuno dešifrirani. Utvrđeno je da nastao od grčkog halkidskog kojim su većinom pisali grčki naseljenici u Italiji i na Siciliji. Danas se mnogo zna o etruščanskom jeziku, a i zna se značenje mnogih etruščanskih riječi zahvaljujući rimskim piscima koji su nam ostavili prijevod i njihovo značenje, međutim, još nije riješen problem etruščanskog jezika. Etruščanski jezik ostao je tajna, jedino je poznato da je posljednji od jezika kojima se govorilo prije pojave indoeuropskog jezika (od kojeg počinju svi europski jezici). Prvih šest brojeva bili su *mach, zal, thu, huth, ci, sa*, no nitko ne može biti siguran koji od njih odgovara brojevima 1, 2, 3, 4, 5, 6.

Mnogobrojne grobnice i groblja (nekropole) u Toskani, staroj Etruriji, svojim inventarom daju jasnu sliku o nekadašnjim dostignućima etruščanskog zanatstva i umjetničkog obrta. Svoje mrtve pokapali su u dekorirane grobnice nalik kućama za stanovanje. Najstariji se grobovi u Etruriji ***tombe a pozzo*** (tal. *pozzo* - bunar) koji datiraju uglavnom s početka prvog tisućljeća pr. Kr. Nešto su mlađi od bunarskih jamski grobovi ***tombe a fossa*** (tal. *fossa* - jama) iz 8. st. pr. Kr. Od kraja 8. st. pr. Kr. bogati Etruščani sahranjivani su u grobnicama ***tombe a camera*** (tal. *camera* - soba) tzv. sobnim grobnicama. O Etruščanima najviše doznajemo iz ukrašenih grobnica. Na grobnim freskama učestalo se prikazuju scene iz dnevnog života, banketi i festivali, ples i gozbe, život u dokolici. Freske su striktno dvodimenzionalne (kao u Egiptu), i ukrašene motivima lišća i cvijeća. Datiranje grobniča omogućili su predmeti stranog porijekla, osobito grčka keramika. Na području grada ***Caere***, sačuvala se jedna od najznamenitijih etruščanskih grobniča koja je pripadala generacijama jednog istaknutog etruščanskog gensa od 7. do 5. st. pr. Kr. Etruščani su gajili **kult mrtvih** i stvorili visoko razvijenu sepulkralnu umjetnost. Glineni sarkofazi i urne modelirani su velikom vještinom. Poklopci sarkofaga često predstavljaju jednu figuru pokojnika ili bračni par u ležećem položaju. Mnoge svoje običaje Rimljani su 'posudili' od Etruščana među kojima i borbe gladijatora, koje su se u Etruriji odvijale tijekom pogreba. Banket je prvo bio religiozna ceremonija u kojoj sudjeluju pokojnikovi srodnici, bio je dio pogrebne ceremonije, a vjerovalo se da na njih sudjeluje i duh pokojnoga. Banket u dnevnom životu bio je simbol bogatstva. Gosti bi ležali po krevetima gdje bi ih opsluživali brojni robovi i zabavljalih svirači i plesači. Njihovi stolovi prekriveni stolnjacima bili su krcati jelima u zdjelama punim mesa, voća, povrća i divljači. Zidne slike u grobnicama daju materijal za povijest etruščanskog slikarstva. Prema arheološkim ostacima jasno je da su voljeli ukrase i boje i da su imali veliku strast prema glazbi. Žičani, udarački i duhački instrumenti, napose flauta bili su uobičajeni, a „nacionalno“ glazbalo bila je dupla flauta. Od 4. st. pr. Kr., inspirirani grčkim kazalištem imaju dramu s dijalogom. Seksualni život bio je prilično slobodan, a mnogi grčki i rimski autori smatrali ih nemoralnima. Žena je uživala visoki položaj u društvu.

Sačuvane su se neke etruščanske zidnine koje veoma podsjećaju na mikenske. Rimljani su mnogo naučili od Etruščana o arhitekturi, a svod, luk i kupola koji se vide u etruščanskim grobničama odavna su poznati Etruščanima. Skulpture u glini i metalu, grobne freske i lončarije imaju uzor ili izvornost u grčkoj i istočnoj umjetnosti. Sačuvalo se mnogo spomenika etruščanskog kiparstva razne starosti i vrijednosti, većinom su kipovi od pečene zemlje, ali postoje i brončani primjeri, te su mnogi od njih pronađeni izvan stare Etrurije s etruščanskim natpisom. Kapitolijska vučica koja datira iz 4. st. pr. Kr. smatra se djelom etruščanske umjetnosti. Tokom uspona etrurske civilizacije ***Latini*** su bili u bliskom kontaktu s Etruščanima, njihovim jezikom, idejama, njihovom religijom i civilizacijom. Etruščani su igrali najvažniju ulogu kod uspona rimske civilizacije, a dijelom su iako manje, utjecali i na istodobne ***Liburne*** na Jadranu.

Zagrebačka mumija je arheološki izložak iz Egipta u Arheološkom muzeju u Zagrebu. To je mumija umotana u laneni povoj s najduljim etruščanskim natpisom na svijetu. ***Zagrebačka lanena knjiga*** (*Liber linteus Zagabiensis*) rukopis je s najduljim sačuvanim tekstom etruščanskog jezika. Platno s oko 1130 riječi sačuvano je u pet naknadno izrezanih traka kojima je bila omotana egipatska mumija.

POSTANAK GRADA RIMA

Lacij i Rim

Lacij (*Latium*), zemlja Latina prostire se na oko 2000 km² pri tirenskoj obali srednje Italije, južno od rijeke Tibera pa do apeninskih padina. Na početku 1. tisućljeća pr. Kr. Latini su se učvrstili na ovom prostoru. Rano u 1. tisućljeću pr. Kr. Latini su imali mnoga naselja, većinom u **Albanskim brdima** i po drugim uzvisinama, bavili su se stočarstvom, isušivali su močvare, borili su se s inorodnim susjedima i među sobom. Do 8. st. pr. Kr. prije osnutka grada Rima glavno političko središte Latina bio je **Alba Longa** na jednoj od visoravnih Albanskih brda.

Grčki i rimski pisci datiraju osnivanje Rima po olimpijadama. U kasnije antičko doba prihvaćena je i danas se konvencionalano uzima „treća godina IV. olimpijade“ ili 753. g. pr. Kr. Rim je nastao spajanjem nekoliko latinskih naselja koja su postojala početkom prvog tisućljeća pr. Kr. na brežuljcima kod rijeke Tiber približno 25 km od tirenskog mora, odnosno na mjestu od kojega je Tiber plovan. Rimskih brežuljaka je sedam: **Palatinus** (Palatin), **Quirinalus** (Kvirinal), **Viminalus** (Viminal), **Capitolinus** (Kapitolij), **Aventinus** (Aventin), **Caelius** (Celij), i **Esquilinus** (Eskvilin). Smatra se da je brežuljak **Palatin** jezgra najstarijeg Rima.

Mit o Eneji

Rimska povijest započinje 753. g. pr. Kr., a u mitu Rimljani vode porijeklo od Eneje, kojeg smatraju praocem rimskog naroda. Eneja je trojanski junak, a njegova je lutanja opjevalo rimski pjesnik **Vergilije u epu 'Eneida'**. Eneja je pobjegao s ocem Anhizom, sinom Askanijem i preostalim Trojancima iz uništene Troje kako bi pronašao novu domovinu Trojancima. Oluja ga je nanijela na obalu **Kartage** kojom je vladala kraljica **Didona** i zaljubila se u **Eneju**, a on je želio ostati s kraljicom Kartage. No, Zeus je poslao Merkurija, glasnika bogova, da opomene Eneju na njegovu zadaću, te je on nevoljko krišom napustio Kartagu. Didona, otkrivši prevaru, prokletala je Eneju i cijeli njegov rod, a time se kasnije objašnjava neprijateljstvo između Kartage i Rima koje je rezultiralo punskim ratovima. Eneja pristao na obalu Italije, a **Latin, kralj Latina** dočekao je Eneju. Njegova kći **Lavinija** bila obećana rutulskom kralju **Turnu**, no Latin je njezinu ruku ipak dao Eneji. Proročanstvo je govorilo da će se Lavinija zaručiti sa strancem. **Turno** je objavio rat **Eneji**, a u dvoboju Eneja je pobedio. Nakon što je kralj Latin je umro, Eneja je osnovao grad **Lavinij**, koji je nazvao po svojoj ženi. Enejin sin **Askanije** osnivao je naseobinu **Alba Longu**. Njegovi daleki potomci su Romul i Rem. U to je vrijeme kraljevalo Enejev potomak Numitor, no s prijestolja ga je svrgnuo brat Amulije.

Legenda o Romulu i Remu

Kralja **Numitora** potomka Eneje, u Albi Longi nedaleko od Rima, zbacio je s prestolja njegov brat **Amulije**. Sina mu je pogubio, a kćer **Reu Silviju** učinio je svećenicom vestalkom. Amulije je to učinio zato jer se vestalke nisu smjele udavati, pa je smatrao da će Numitor ostati bez nasljednika koji bi jednom mogli zatražiti pravo na prijestolje. Međutim u Reu Silviju se zaljubio sam bog rata **Mars** i ona mu je uskoro rodila blizance Romula i Rema. Amulije se iz straha nije usudio ubiti Numitorove unuke, te je naredio da se u košari puste niz rijeku Tiber. Val je izbacio košaru na obalu te Romul i Rem prežive. U tom trenutku iz šume izđe vučica **Martia** (Marsova vučica) i svojim mljekom nahrani dojenčad. Kraljev pastir **Faustul** koji je stanovao na obližnjem Palatinu, našao je blizance i odnio ih je kući svojoj ženi Aki Larenciji. Kako sami nisu imali djece, odluče ih posvojiti. Tako su Romul i Rem odrasli među pastirima do svoje punoljetnosti. Doznavši istinu o svome porijeklu, ubiju Amulija i vratre djeda Numitora na prijestolje. Međutim, **Alba Longa** bila im je premalen grad te braća odluče osnovati novi grad. Kako ni jedan ni drugi zbog jednake dobi nisu mogli za sebe zahtjevati prvenstvo, dogovore se da će odluku o tome prepustiti bogovima, tko ugleda više ptica osnovat će grad. Romul se uspne na Palatin, a Rem na Aventin. Bogovi su bili skloniji Romulu koji je ugledao 12 ptica, dok ih je Rem ugledao tek 6. Tako je Romulu pripala čast da osnuje grad. Romul odmah uzme plug i zaore brazdu oko **Palatina**. Izbačena je zemlja predstavljala zidine, a na mjestima gdje je Romul namjeravao izgraditi teška vrata, podigao bi plug, tako da plug nije ostavljao nikakav trag. Priča kaže kako je Rem, zavidan bratu, narugao se niskom zidu i preskočio ga. Romul nije mogao dopustiti da bilo tko nepozvan ulazi u još ne sagrađeni grad, zato je napao i ubio brata govoreći: **tako ubuduće bude propao svatko tko prijeđe moje zidove**. U novo naselje Romul je primio pastire, latalice i izbjeglice iz Lacija, a grad je po njemu dobio ime Roma, tj. Rim. Od godine osnutka Rima Rimljani računaju vrijeme. Kad je Rim osnovan, Romul je pružio

utočište bjeguncima kako bi se u gradu povećao broj stanovnika. Međutim, u gradu **nije bilo dovoljno žena** te Romul pozove okolna plemena od kojih su najistaknutiji bili **Sabinjani**, na veliku godišnju svetkovinu u čast boga Neptuna. Na toj svečanosti Rimljani počmu otimati djevojke, a Romul je djevojkama obećao da će biti poštivane od svojih muževa i imati sva prava gradskе zajednice te su Sabinjanke tako prihvatile svoje muževe. Nakon otmice, kralj Sabinjana **Tit Tacije**, uz pomoć Tarpeje, Rimljanke koja je bila kćer zapovjednika rimske utvrde, na prijevaru uđe u Rim. Kad je započela borba Sabinjana i Rimljana, Sabinjanke su se bacile između dvije vojske moleći svoje očeve i braću da se prestanu boriti protiv njihovih muževa. Nakon toga su Rimljani i Sabinjani sklopili mir i ujedinili se pod jednu vlast s Rimom kao sjedištem.

Sedam rimskih kraljeva

Kralja su birali rimski građani, a dužnost nije bila nasljedna. Kralj je obnašao sljedeće funkcije, tj. on je bio vladar države, čelnik rimske vlade, vrhovni zapovjednik vojske, vrhovni svećenik, vrhovni zakonodavac, vrhovni sudac.

Prema predaju Rimom je od osnutka do 510. g. pr. Kr. vladalo sedam kraljeva:

Romul (*Romulus*) (753. - 716. g. pr. Kr.) osim osnivanja grada Rima Romulu se pripisuje osnivanje rimskih institucija. Romul je osnovao senat i kurije, podjelio je građane na patricije i plebejce, izvršio je podjelu zemlje, osnovao je vojsku i uspostavio je osnovne društvenopolitičke ustanove klasičnog Rima. Uz Romula se veže i legenda o „otmci Sabinjanki“, a prema kojoj Rimljani nisu imali dovoljno žena, pa su pozvali na igre susjedne Sabinjane te im oteli kćeri. Sabinjani na čelu sa svojim kraljem Titom Tacijem kreću u rat, ali ih kćeri izmire sa svojim novim muževima, te je sve završilo doseljenjem Sabinjana u Rim. **Tit Tacije** (*Titus Tatius*) bio je kralj grada **Curesa**, a osvojio je Kapitol zahvaljujući izdaji **Tarpeje**. Sabinjanke nagovorile Romula i Tita da se pomire te zajedno vladaju nad oba grada. Romul podijelio vlast s Titom Tacijem. Zajednička vladavina trajala je pet godina, a završio kada je Tacije pao kao žrtva ubojstva u **Laviniju**. Romul je ostao vladati sam. Tacije se zbog toga ne računa u tradicionalnih "**Sedam kraljeva Rima**". Romul je uredio prve rimske zakone, a prema legendi vladao je 37 godina. Nakon smrti postao rimsko božanstvo Kvirin. Rim je čini se bio **latino - sabinski**.

Numa Pompilije (*Numa Pompilius*) (715. - 672. g. pr. Kr.) Romulov nasljednik Sabinjanin koji vodi miroljubivu politiku, a kao vladar bavio se kulnim i administrativnim mirnodopskim poslovima. Bio je oženjen **Egerijom**, boginjom izvornosti i poroda. Egerija ga je srela kod izvora u svetoj šumici. Numa slavljen zbog svoje pobožnosti. Podjela zemlje na tzv. pagi, dolazi do raspodjela oranica. Provodi reforma kalendara, dodao je januar, februar, te provodi reformu svećeničkih redova, a godinu je podijelio na 12 mjeseci. Izgradio je Janov luk i Vestin hram. Uvodi Marsove igre i kult Minerve.

Tul Hostilije (*Tullus Hostilius*) (672. - 640. g. pr. Kr.) iz gensa **Hostii** bio je ratnik. Prema predaju Rimljani su u razdoblju njegove vladavine osvojili **Albu Longu**. O osvajanju Albe Longe govori nam i legenda o **Horacijima i Kurijacijima**. Naime Tul Hostilije i Kralj Albe Longe dogovorili su da dvoboju između pojedinih ratnik riješi ishod borbe. na strani Rima izašli su blizanci Horaciji, a na strani Albe Longe blizanci Kurijaciji. Na kraju borbe preživio je samo jedan od blizanaca Horacija i pobjeda je Rimu bila osigurana. Ova epizoda govori da su Rimljani u 7. st. pr. Kr. ratovali za zemlju u području Albanskih brda, gdje je kasnije povijesni gens Horacija imao svoje posjede. Rimljani u 7. st. pr. Kr. nisu bili jaka vojna sila, a mogli su nastupati u ratovima samo u koaliciji s drugim Latinima.

Anko Marcije (*Ancus Martius*) (640. - 616. g. pr. Kr.) iz plebejskog gensa **Martii**, bio je Sabinjanin i unuk drugog rimskog kralja Numa Pompilija, bio je kralj mira i vjerovanja. Nerado išao u rat, a smatra se da je osnivačem plebsa i plebejaca. Od zasluga mu se pripisuje izgradnja drvenog mosta preko rijeke Tiber, ustroj luke **Ostije**, uspostavljanje solana i izgradnja zatvora. Pod osnivanjem Ostije smatramo rimsku aktivnost na moru u onome vremenu. Rimljani u 7. st. pr. Kr. nisu bili jaka vojna sila, Anko je zbog prijetnje okolnih latinskih naroda prisiljen ratovati. Pokorio je brojne gradove Lacijsa, a njihove građane preselio u Rim na brdo **Aventin**. Utvrdio je brdo Junikul koji leži na desnoj obali Tibera, kako bi grad obranio od Etruščana. Ankom Marcijem završava doba latinsko - sabinskog kraljevstva i primitivne rimske državne zajednice.

Tarkvinije Prisko (*Tarquinius Priscus*) (616. - 579. g. pr. Kr.) s Tarkvinijem Priskom nastupa razdoblje etruščanskih kraljeva u Rimu. Prema tradiciji moć i vlast mu je prorekla supruga koja je bila moćni augur. O historicitetu etruščanskog gensa Tarkvinija svjedoči zidni natpis iz 4. st. pr. Kr. u jednoj etruščanskoj grobnici grada Vulci. 7. i 6. st. pr. Kr. radoblje je velike etruščanske ekspanzije, a čija je dominacija u Lacijsu i Kampaniji u 7. i 6. st. pr. Kr. arheološki i literarno dokazana. Počeo je graditi **Kapitolijski hram**, uvodi igre i trijumfe, žrtvene rituale. Gradio je kanale i hramove, a isušio je gradske močvare. Ima potvrda da je Tarkvinije Prisko uspješno ratovao s nekim etruščanskim gradovima, a ratovao je i s Latinima i Sabinjanima.

Servije Tulije (*Servius Tullius*) (579. - 534. g. pr. Kr.) kralj Etruščanin koji je dobio rimske ime. Prema tradiciji sin kraljevskog roba. Sklopio savez s Latinima i Rim je postao glavno središte Lacijskog polja. Serviju Tuliju se pripisuje vojno - politička odnosno društvena reforma koja u načelu odgovara **Solonovoj** reformi u **Ateni**. Tom su reformom rimski građani svrstani u razrede prema imovinskom stanju, u razrede prema kojima su se stvarale vojne jednica. Osim toga Serviju se pripisuje golema građevinska aktivnost, kao što je podizanje gradskih zidina i uvođenje gradske kanalizacije (*Cloaca maxima*). Izgradio je hram Dijane na brdu Aventinu.

Tarkvinije Oholi (*Tarquinius Superbus*) (534. - 509. g. pr. Kr.) je posljednji rimski kralj, a došao je na vlast ubivši svog tasta Servija Tulija. Vladao je kao tiranin te protiv njega kao mrskog Etruščanina Rimljani su digli ustanak, zbacili ga s vlasti i istjerali iz Rima. Dovršio je **Circus Maximus**, i nastavio ratove s Latinima.

Promijene **rimске države tijekom Etrurskog razdoblja**. Dolazi do jačanja moći kralja, te uvođenja znakova kraljevske moći: zlatna kruna, žezlo od bjelokosti, prijestolje od bjelokosti, bijeli ogrtić s purpurnim rubom (*toga praetexta*). Haruspici imaju značajnu ulogu jer interpretiraju volju bogova. U javnim radovima dominira masivna arhitektura. Grade se hramovi te poznati zidovi Servija Tulija. Izgrađena je kanalizacija, *Cloaca Maxima*. Pozornost je posvećena i zabavi rimskih građana te je izgrađen *Circus Maximus* u kojem su se održavale trke kola i razna sportska natjecanja.

Rano društveno uređenje Rima

Prema predaji stanovništvo je podijeljeno u 300 rodova (*gens*), a rodovi su udruženi u 30 bratstava (*curia*), deset bratstava činilo je pleme (*tribus*). Patrijarhalne obitelji nastale su u VIII. st. pr. Kr. raspadom rodova.

Patriciji su bili povlašteni sloj rimskog društva, vlasnici zemlje i građanskih prava.

Plebejci su ostali stanovnici Rima, pučani. Potomci su pokorenih naroda i doseljenici, bili su slobodni ali bez političkih prava. Bavili su se zemljoradnjom, obrtima i trgovinom. Brakovi između patricija i plebejaca bili su zabranjeni.

Klijenti su bili slobodni ljudi koje je u zaštitu uzeo ugledan ili bogat Rimljani. Klijenti su bili vjerni i poslušni patronu, a dobili bi u zakup zemlju i zaštitu pred sudom.

Društvene reforme tijekom vladavine etrurskih kraljeva donijele su: bolje oporezivanje stanovništva, bolje vojno ustrojstvo i povećanu brojnost plebsa. Povećan je ekonomski utjecaj plebejaca, vršili su vojnu službu o vlastitom trošku, a plebs je dobio građansko pravo. Rimski građani podijeljeni su u pet razreda, svaki razred davao je određeni broj vojnika odnosno vojnih postrojbi (centrurija). Osnovane su centurijske komicije.

Proleteri su gradska sirotinja koja nije uvrštena u imovinske razrede.

Državno uređenje rimskog kraljevstva

Rim je utemeljio Romul, prvi rimski kralj i podijelio građane na patricije i plebejce. Patriciji je osoba koja pripada privilegiranom staležu politički punopravih rimskih građana, a plebejci su rimski pučani.

Rimski Senat je državno vijeće staroga Rima, utemeljio ga je Romul, a sastavljeno od uglednih starijih muškaraca, starijih od 60 god., doživotna dužnost. U početku senat je imao 100 članova, kasnije 200 pa 300 članova. U početku je bio savjetodavno tijelo kralja.

Comitia curiata, činili su je građani 30 gradskih kurija koji su mogli nositi oružje, svaka kurija imala jedan glas, i birala kralja, ovo vijeće ratificiralo je kraljevske prijedloge objave rata ili mira.

Osnivanje grada po etruščanskom obredu

Osnivanje grada po etruščanskom obredu je **sakralni čin** prema kojem čovjek uspostavlja vezu s bogovima. Osnivanje grada odvija se u četiri obredne faze: **inauguratio, limitatio, orientatio i consacratio**.

Prvi čin - inauguratio: odnosi se na **izbor mjesta** budućega grada. Obred se sastojao od proročkih svečanosti, a svećenici, **auguri i haruspici**, tumačili volju bogova. **Haruspici** su tumačili volju bogova po anatomskim nalazima žrtvovanih životinja. Preko proročkih znakova birali su mjesto s najpovoljnijim zemljopisnim i klimatskim uvjetima, sa zdravim tlom, vodom i zrakom. **Auguri** su tumačili volju bogova prema letu ptica, grmljavini, oblacima i drugim znakovima i tako odučivali mjesto budućega grada.

Rimski teoretičar arhitekture **Marko Vitruvije Pollio**, u svojih "Deset knjiga o arhitekturi" (prvi poznati udžbenik graditeljske teorije i prakse) u poglavlju o odabiru grada spominje da je važno staro iskustvo. Preci su žrtvovali životinje koje su pasle na mjestima gdje bi podizali grad. Životnjama bi najprije pregledali jetru da bi se uvjerili da je jetra zdrava, s obzirom na vodu i pašu, tada bi ondje udarili temelje svoga grada. Ako bi našli da je jetra bolesna, zaključili bi da je to područje nezdravo i za ljude.

Dруги čin - Limitatio: odnosi se na omeđivanje položaja grada. Najprije bi iskopali kružnu jamu "mundus" koja je predstavljala nebo. Tada bi se ponovno prinosile žrtve. U mundus bi ubacivali žrtvene prinose: životinje, voće i povrće, i druge darove, kao i zemlju iz krajeva iz kojih su dolazili budući stanovnici grada. Središte mundusa smatralo se središtem grada i oko njega su se ocrtavale gradske zidine. Iznad mundusa su, nakon što su ga zatrpani zemljom, podigli žrtvenik. Nakon što je iskopan mundus i u njemu prinesene žrtve bogovima, pristupali bi ocrtavanju grada. Ujutro, pri granuću sunca, osnivač grada upregao bi jaram "svetih volova", bika i kravu i bronačnim oralom na plugu, uz blagoslov svećenika, zaorao svetu brazdu. Za jarmom svetih volova i za osnivačem, gazeći svetom brazdom, uputili bi se budući građani. Prva brazda je **sveta brazda**, a označavala je buduće granice gradskih zidina. Na mjestima, na kojima osnivač grada podigne plug i ne zaore oralom je mjesto za gradsku vrata. Sveta brazda, odnosno gradski zid, osim vrata, smatralo se posvećenim prostorom. Prostor neposredno uz gradske zidine naziva se **pomerium**. Na njemu se ne smije ništa graditi, i nije se koristio ni u poljoprivredne svrhe. Propisi navode religiozne razloge za pomerium, ali u prvom redu taj prostor oko grada služio je kao zaštitno područje koje mora ostati slobodno i pregledno za slučajevе vanjske opasnosti. Dio pomeriuma unutar grada jest uski pojaz neposredno uz same zidine koji, iz istih razloga, ne služi za izgradnju.

Treći čin - Orientatio osnivanja grada prema "etrusco ritu", slijedi nakon obreda inauguratio i limitatio. Ovim obredom određuju se **smjerovi dviju glavnih ulica**, međusobno okomitih ulica, kojima se grad dijelio na četiri glavna područja, a obavljači bi se ranim jutarnjim satima, kako bi se smjerovi glavnih ulica mogli odrediti prema izlazećem suncu, i prema glavnim nebeskim osima. Najprije bi se obilježila ulica u smjeru od istoka prema zapadu - **decumanus maximus**, a zatim ulica u smjeru od sjevera prema jugu - **cardo maximus**. Sjedište glavnih gradskih ulica poklopilo bi se s mundusom. Po istom bi se pravilu trasirale sekundarne i tercijalne ulice, koje omeđuju pravokutne gradske četvrti ili **insulae**. Kao instrument orientacije koristio se drveni štap "litus" (lituum). Litus je, zaboden vertikalno u zemlju, za vrijeme izlaska sunca pokazivao sjenu u pravcu istok-zapad, a okomito na njega pravac određen je smjer sjever-jug.

Cetvrti čin - Consacratio obred osnivanja grada završavao je posvetnim činom, a činom posvete grad je dobio bogove zaštitnike. Dan osnivanja grada „**diesnatalis**“ proglašen je **glavnom svetkovinom u gradu**. Zaštitnik Rima je **bog Mars**, prema legendi, prilikom epidemije kuge poslao stanovnicima znak svoje zaštite u vidu štita, koji se kasnije čuvalo u jednom Marsovom hramu. Rim je utemeljen 21. travnja 753. god. pr. Kr., a to je datum rođenja njegovoga drugog kralja Nume Pompilija. Na taj su se dan svake godine u Rimu održavale "parilije" svečanosti posvećene **Palesu**, božanstvu po kojemu je nazvano brdo Palatin - Pales - Marsa. U Rimu su se, sredinom veljače slavile "luperkalije" svečanosti posvećene vučici, hraniteljici Romula i Rema.

Geometrija grada s "dvije osi" - zacrtane prema nebeskim koordinatama sastavni je dio kozmognijskog i astrološkog sustava etruščanskog "Templum celeste" fizičkog i metafizičkog univerzuma u kome vlada isti matematičko-geometrijski red. Teško je bilo omeđiti idealni grad po pisanim zakonima, pa je orientaciju grada najčešće određivala konfiguracija tla, njegov nagib i oblik i tok rijeke. Kao što je grad bio omeđen propisanim sustavom, tako je i šire izvengradsko poljoprivredno područje **ager**, po istom matematičkom redu, parceliran u velike zemljишne jedinice **centuriae**, odnosno - strigae. Iz ovoga je vidljivo da je planerska zamisao etrurskoga i rimskoga grada i **čitav sustav njegova osnivanja**, s četiri operacije: **inauguratio - odabir, limitatio - omeđenje, orientatio - određenje, consacratio - posvećenje**, nastao prema

istim načelima i propisima što ih određuju etruščanski **Libri rituales**. Obradu zemlje Rimljani su smatrali najplemenitijim idealom, a posjedovanje zemlje jedinim "pravim" bogatstvom. Zemlja se, kao prirodno bogatstvo, najprije morala izmjeriti, parcelirati, katastarski i pravno srediti, jer je rimske pravo priznavalo samo ono vlasništvo zemlje koje je izmjereno, omeđeno i registrirano.

Marko Vitruvije Polio "De architectura libri decem"

Rimski arhitekt **Marcus Vitruvius Pollio** živio je u vrijeme Julija Cezara i Augusta, autor je znamenitog djela "**De architectura libri decem**" - prikaz rimske arhitekture u deset knjiga napisane oko 15. g. pr. Kr. Iznosi pravila za ustroj i izgradnju grada. Važan je odabir mesta za utemeljenje grada u odnosu na klimatske uvjete kao što su osunčanost, vjetrovi, temperatura, vlažnost. U naputku o izgradnji gradskih utvrda, ulica i trgova prednost ima kružni oblik zidina i radiocentrična cestovna mreža. Vitruvije daje preporuke o estetici, proporciji i simetriji gradskog prostora.

Rimsko urbanističko zakonodavstvo

Zakon XII. ploča nastao je sredinom 5. st. pr. Kr. Određuje širinu i kategoriju ulica: iter je pjašačka ulica najmanje širine 0,66 m, actus predstavlja ulicu najmanje širine od 1,35 m, a **via** predstavlja ulicu ili cestu najmanje širine 2,70 m. Zakon osim širine propisuje i visinu i dubinu izgradnje, kao i odredbe o održavanju ulica, odnosno građevno redarstvo i komunalnu službu.

Lex Iulia Municipalis nastaje 45. g. pr. Kr., a donosi ga **Cezar**. Ovaj zakon propisuje kakav treba biti ustroj grada. Donosi propise o održavanju ulica, i kako treba izgledati raspored, izgradnja i popravak zgrada. Uređuje izvlaštenje tj. eksproprijaciju zemljišta, i uvodi propise o javnoj sigurnosti i higijeni.

Rimski gradovi

U 7 stoljeća razvoja rimskog grada 270. g. pr. Kr. - 476. g. Rimljani u početku preuzimaju princip etruščanskog urbanizma. Ističe se jednostavnost tlocrte sheme i monumentalnost ambijenta. Rimljani se ističu odabirom dobre lokacije za osnivanje i izgradnju gradova (London, Pariz, Beč, Budimpešta, Barcelona)

Što se tiče pravnog i političkog statusa, postoje **vojni gradovi**, rimski vojni tabor **castra**. **Castra stativa** je stalni vojni tabor, **castra aësiva** ljetni, a **castra hiberna** zimski vojni tabor. **Castron** je bio manja vojna utrda.

Gradovi kolonije su novoutemeljeni gradovi na oslojenom teritoriju ili naslijedjeni gradovi iz predrimskog doba, koji žive u potpunoj ovisnosti o Rimu. Oko 120. g. pr. Kr. utemeljeno je već 80 takvih gradova (Firenca, Lucca, Torino, Verona, Trier, Arles, Nimes).

Romanizirani gradovi su etruščanski gradovi i latinske kolonije. Novoutemeljeni gradovi s druge strane su planirani gradovi. **Gradovi razvijeni iz kastruma**: Aosta, Torino, Beč, Strasbourg; **gradovi tipa kastruma**: Bologna, Pariz, Firenca, Timgad; **gradovi tipa urbs quadrata**: Trier, Aries, Barcelona, London. Postoje i gradovi bez urbanističkih predložaka su gradovi različitim urbanističkim sustava i gradovi bez urbanističkog sustava i reda. Kod samog graditeljskog ustroja važan je predložak rastera (**cardo i decumanus**).

Kolonija (lat. *colonia*, mn. *coloniae*) naseobina koje su vlasti osnovale radi obrane osvojenih krajeva, a u početcima kolonije su bile vojna uporišta. Širenjem rimske države više se nisu nalazile na neprijateljskom području - sve udaljenije od neposredne ratne ugroze. Izgubile su prvotnu namjenu i postala obična gradska naselja. Razlozi osnivanja su se mijenjali tijekom stoljeća. U prvom je planu bilo mjesto vojnog umirovljenja rimskih legionara koji su odslužili obveznu vojnu službu. Kolonija bila mjestom nagrade, mjesto gdje su dobili zemlju. Takva se praksa raširila nakon marijevih reformi. Kolonija je postala mjestom širenja rimske kulture i mjestom mirne pacifikacije ratobornih pograđičnih plemena. *Colonia* označavala najviši status koji je neki grad mogao dobiti u starorimskoj državi.

Municipij (lat. *municipium*, mn. *municipia*) tzv. drugi razred gradova, status ispod kolonija (*colonia*). Imali su vlastitu samoupravu, ali njihovi građani nisu imali rimsko državljanstvo nego **latinsko pravo** (*ius Latii*). Municipije, za razliku od kolonija, obično nisu osnivali Rimljani, nego se već postojće nerimsko naselje stavilo pod rimsku vlast. Građani municipija plaćali su porez i vršili vojne službe, ali nisu smjeli sudjelovati u političkom životu, nisu mogli birati i biti birani na javne dužnosti. Izvršnu vlast obično vršila četiri magistrata izabrana na godinu dana dva **duumvira** i dva **edila**, dok su

savjetodavnou vlast vršili dekurioni. Municipiji izgubili značenje kada je godine 212. car Karakala svim rimskim podanicima dao državljanstvo.

Kastrametacija je planimetrijski i prostorni ustroj vojnog logora, tabora (*castruma*). Castrum u **republikansko doba** bio je u obliku kvadrata, dužine stranice 600 - 700 m, okružen je grabištem i učvršćen palisadama, glavni ulaz bio je na **istoku**. Castrum u **carsko doba** (od 27. g. pr. Kr.) bio je pravokutnog oblika, a uža stranica je 2/3 dulje stranice.

Gradovi koji su se nalazili na limesu **Sava - Drava - Dunav** bili su *Emona* (Ljubljana), *Poetovio* (Ptuj), *Mursa* (Osijek), *Singidunum* (Beograd), *Aquincum* (Budimpešta), *Vindobona* (Beč). Gradovi raspoređeni na limesu **Dunav - Majna - Rajna** su *Radasbona - Regina Castra* (Regensburg), *Moguntiacum* (Mainz), *Colonia Agripensis* (Köln), *Augusta Treverorum* (Trier)

Centurijacija podjela zemljišta na centuriye odnosno kvadrate površine 50 ha, stranica oko 710 m, 1 centurija sastojala se od 100 parcela (*sortes*). Zemljište su mjerili **agrimenzores** i **gromatici** pomoću alata zamjerenje zemljišta koji se zove **groma**.

Rimski grad se prilagođava etruščanskom, grčkom i helenističkom gradograditeljskom naslijeđu, novi rimski grad gradi se u blizini postojećeg grada; Atena, Emona, Tarsatica. Naslijeđeni urbani ustroj obogaćen monumentalnim građevinama i uresima grada. U sjevernoj Italiji i Europi Rimljani podižu grad tipa **castruma**. Rimski grad prilagođen koji je prilagođen obliku terena su malobrojni u sustavu *templum celeste*. Kod takvih gradova decumaus je usporedan sa slojnicama, a cardo je okomit na slojnice.

Rimljani nastavljaju razvoj poznatih postojećih oblika. Osim toga teže ka raskoši, monumentalnosti, dekorativnosti. Brzina i ekonomičnost građenja raste zahvaljujući izboru materijala i konstrukcija. Od građevinskog materijala najčešće se koristi kamen i opeka, zbog velikih površina zidnih masa, beton "opus coementitium", a masa od tucanika i šljunka služi za ispunu jezgre zida. Zahvaljujući usavršavanju svodova dobivaju se veliki jedinstveni prostori. Estetska koncepcija je bez većeg smisla za eleganciju, proporcije i sklad, a Rimljani su smjeli u miješanju stilskih oblika. Rimljani prvi rješavaju prostor sa složenim arhitektonskim programom i razvijaju smjele konstrukcijske sisteme. Rimska civilizacija je posljednja epoha u razvoju arhitekture starog doba. Najutjecajnija na kasnije periode arhitekture.

Javni prostori i građevine rimskog grada

Kapitolij je posvećen prostor, na povišenom mjestu, kompozicijski povezan s forumom. Na njemu se nalaze hramovi Jupitera, Junone i Minerve, ali i ostali hramovi i svetišta. Kapitolij (Capitolium) naziv je za jedan od sedam brežuljaka grada Rima.

Forum je gradski trg ili glavni gradski trg. Kod malih gradova je jedini te ujedno i glavni, a kod velikih gradova reprezentativan, tako se u gradu Rimu nalazi cijeli sustav foruma. Forum je najčešće smješten u predjelu sjecišta carda i decumanusa. Forum u gradu je isto što i praetorium u castrumu. Forum je najčešće pravokutnog oblika, odnosa stranica 3:2. Forum je ponekad izduženi pravokutnik (Ostia, Pompeji), ili ima oblik kvadrata, kruga ili elipse (Antiohia, Gerasa, Palmira) te je tu prisutan utjecaj helenizma. Uz forum se nalaze mnoge javne zgrade, trijemovi, hram, vijećnica (*curia*), državna riznica, zatvor, sudnica (*basilica*), tržnica, trgovine (*tabernae*). Arhitektonski uresi rimskega grada su bogatiji nego u helenističkom gradu, grad je obogaćen skulpturama, obeliscima, stupovima, slavolucima, fontanama, trijemovima. U izgradnji gradova prisutni su utjecaji drugih civilizacija kroz različita razdoblja: **etrurski** posredno s dosta elemenata grčke umetnosti, u prvoj fazi, **grčki** religijski i graditeljski, iz grčkih kolonija u Južnoj Italiji i iz Grčke i **orientalni** koji je najznačajniji u svodnim konstrukcijama, a javlja se u posljednjoj fazi. Stilske odlike rimske arhitekture vide se u položaju stubova koji su najčešće na visokom postamentu, nadalje postoje prislonjeni stubovi i veliki broj pilastara. Stilski redovi preuzeti iz **grčke** uz određene izmjene: **rimsko-dorski**, **rimsko-jonski**, **rimsko-korintski** i **kompozitni** (novina), a stubovi postaju sve vitki 1:10.

Kada govrimo o rimskoj arhitekturi nju možemo podijeliti na nekoliko segmenata. **Kultna arhitektura** u koju spadaju hramovi svetišta i sakralni objekti. **Javne građevine** rimskog grada bile su veće raskošnije i raznovrsnije nego u grčkom i helenističkom gradu. Terme (*thermae*), a u sklopu termi nalazile su se i vježbaone, čitaone, igraone, trgovine, šetališta i vrtovi. trgovina, sudnica (*basilica*), kazalište (*theatrum*), glazbena dvorana (*odeum*), stadion (*stadium*), hrvalište (*palestra*), hram (*templum*), arena i borilište (*amphitheatrum*), trkalište za konje i kola (*circus*) u Rimu Circus Maximus, gledalište s vodenom površinom za natjecanja (*naumachia*). **Memorijalna arhitektura** obuhvaća grupu u koju spadaju slavoluci, počasni stubovi, grobnice, memorije, heroni. **Stambena arhitektura** obuhvaća prostore za stanovanje, kuće, palače itd. **Vojna arhitektura** obuhvaća grupu objekata koje se grade u vojne svrhe tornjevi, vojni logori i utvrde, sustav limesa. **Inženjerska arhitektura** obuhvaća ceste, akvedukte, mostove.

Rimske ceste i ulice

Glavne ulice rimskoga grada su **Cardo** (*Via Cardinalis, Via Principalis*) koja se proteže u smjeru sjever - jug. Cardo u gradu ima sekundarni, ali u polju ima primarni značaj. Širine je gradu 7 - 8 m, a u polju 100 stopa odnosno 30.48 m. **Decumanus** (*Decumanus Maximus, Via Decumanus*) koja se proteže u smjeru istok - zapad i glavna je ulica grada. U gradu je najčešće širine 14 - 15 m, pa sve do 30 m, a u polju 50 stopa odnosno 15.24 m. Ulice rimskog grada razmjerno su uske stambene ulice 2.5 - 5 m. Ulice su prekrivene kamnim pločama, a pločnici za pješake su povišeni. Preko same ulice nalazile su se povišene kamene ploče na mjestima prijelaza pješaka „zebre“.

Rimske ceste bile su vitalne za održavanje komunikacija na prostoru velikog Carstva. Neke od najvažnijih prostoru **Apeninskog poluotoka** su *Via Faminia, Via Cassia, Via Salaria*. Kroz prostor **Balkana i Male Azije** prolaze *Via Appia i Via Egnatia*. Na **Siciliji** počinje a nastavlja se u **sjevernoj Africi** *Via Valeria*, kroz **srednju i zapadnu Europu** proteže se *Via Emilia*. Kroz **Germaniju** pa uz **Dunav i Daciju** proteže se *Via Aquileia*. Kroz **Galiju i Iberski poluotok** prolazi *Via Aurelia*.

Grad Rim (*Urbs Roma*)

Rim je prema legendi osnovan 753. g. pr. Kr., i prema etruščanskom ritualu na brežuljku Palatinu. Etruščanski Rim ili *Roma quadrata*. Kroz vrijeme granice i površina Rima raste tako je za vladavine posljednjih **etruščanskih kraljeva** 500. g. pr. Kr. Rim imao površinu od 285 ha, 387. g. pr. Kr. nakon provale Gala Rim je unutar **Servijevih zidova** imao površinu od 427 ha. Za vrijeme cara **Augusta** zidovi koji opasavaju Rim dugi su 22 km, a površina grada tada je 2000 ha. Urbanistička obilježja grada Rima su posebna, jer je grad doživio spontani razvoj prilagođen obliku terena. Rim odstupa od urbanističkih pravila i predložaka „*urbs quadrata*”, iako mjestimično postoji uvođenje geometrijskog reda kroz urbanističko - arhitektonske sklopove javnih građevina. Veliki urbansitički zahvati započinju u vrijeme Cezara, a nastavljaju se u godina Carstva 1. i 2. st. U Carskom razdoblju nastaju brojne građevine i poduzimaju se veliki urbanističko - arhitektonski potezi. Izgrađen je niz carskih foruma, potpuno nova gradska četvrt *Campus Martius*, sklop carskih palača na Palatinu, na Kapitoliju posvećeni prostor, na Viminalu i Eskvilinu grade se bogate vile. u Carsko doba u Rimu je bilo 9 akvedukata, 10 termi, 10 bazilika, 856 javnih kupališta, 10 foruma, 1352 fontane s pitkom vodom.

Rimski Forum (*Forum Romanum, Forum Magnum*) spontano se razvija, iako je od etruščanskog doba izvorno bio močvara, nekropola, mjesto vjerskih obreda te prostor okupljanja i trgovanja. Forum postaje u 5. st. pr. Kr. na kojem niču hramovi, zgrade, spomenici, kipovi... Carski forumi unijeli su urbanistički red u nepravilno gradsko tkivo. **Forum Iulium Cesaris** (110 x 70 m), **Forum Augusti** (125 x 90 m), **Forum Pacis Vespasiani**, **Forum Nervae** i **Forum Traiani** (280 x 200 m) koji je izgrađen prema projektu arhitekta Apollodorusa iz Damaska, stoga je prisutan helenistički utjecaj.

Gradski servisi i komunalna oprema grada Rima satojala se od vodovoda koji je bio sustav akvedukata koji su dovodili vodu grad, a potrošnja u Rimu bila je 1 m^3 po st. na dan, dok je potrošnja u 20. st. 0.5 m^3 po st. na dan. Sustav dvodnje i kanalizacije „**Cloaca Maxima**“ izgrađena je već 509. g. pr. Kr. Protupožarna zaštita u Rimu sastojala se od 7 postaja svaka sa 7000 vatrogasaca (*Cohortes vigilum*). Policija se satojala od 7 postaja svaka sa 1000 policajaca (*Cohortes urbanae*) "gradska cohorta".

Za **stambenu izgradnju** u Rimu karakteritična je velika gustoća stambenje gradnje koja bila pretežito nekvalitetna. Kod individualnog stanovanja nalazimo **domus** i **insulae**. Insula je pretežit urbani supstrat, kojeg su odlika siromašni i kartkotrajni materijali, te česte graditeljske mijene. Insule su najčešće višestambene zgrade sa 4 - 5 katova. Nakon velikog požara 64. g. **Neron** donosi propise o stambenoj izgradnji. Tim propisima ograničena je visina koja je smjela biti najviše 70 stopa odnosno 21.33 m, a građevine su morale osiguravati minimalne uvjete stabiliteta i sigurnosti od požara.

Prometni sustav u Rimu bio je zvjezdolikog oblika, ulice su bile zrakasto postavljene bez koncentričnog povezivanja. Sve glavne ulice vodile su u središte grada i završavale su na gradskim forumima.

RIMSKA REPUBLIKA

RUŠENJE KRALJEVSTVA I RAĐANJE REPUBLIKE

Osnivanje Rimske Republike

Svrgavanjem Tarkvinija Oholog ukinuta monarhija. **Lucije Junije Brut** ("vladao" krajem 6. st. pr. Kr.), a imao je ključnu ulogu u svrgavanju etruščanske monarhije s vlasti, te je prema legendi osnivač republike.

Lucije Junije Brut (*Lucius Junius Brutus* ili *Lucius Iunius Brutus*) osnivač Rimske Republike i po tradiciji jedan je od njenih prvih konzula godine 509. g. pr. Kr. Praosnivač porodice **Junija** u kojoj je bio i njegov znameniti potomak **Marko Junije Brut**. Glavni izvor podataka o Brutovom životu je Tit Livije koji navodi kako je on bio rimski plemić, nezadovoljan tiranskom vlašću kralja **Tarkvinija Oholog** koji je dao pogubiti Brutovog brata. Kraljev sin silovao je pak Brutovu sestru koja je počinila samoubojstvo. Brut pozvao građane Rima na oružje kako bi ispravili tu nepravdu, te su protjerali Tarkvinija i sina Seksta u **Etruriju**. Brut pozvao Rimljane da očuvaju svoju slobodu tako što će se zavjetovati da više nikada neće imati kralja, tako je ustanovljena republika, a Brut i Kolatin bili su prvi konzuli. Brut jedan od najvećih moralnih uzora u **Rimu**, njegova obitelj jedna od najuglednijih. Marko Junije Brut je tako 44. g. pr. Kr. nagovoren da sudjeluje u ubojstvu Cezara i stalno se podsjećao na svog slavnog pretka koji je ustanovio republiku. Brut je kasnije, u doba građanskih revolucija 18. i 19. st. postao je jednom od najvećih ikona **republikanske** ideologije.

Rimska Republika (509. - 23. g. pr. Kr.), uvedena je **Res publica**, stvar naroda, opća stvar svih a ne samo vladara. Počinje doba republike, Rimom upravlja Senat koji donosi zakone, a tamo se izabiru dva konzula koji zamjenjuju kraljeve i vladaju godinu dana. Republika je trajala gotovo 500 godina, a u tom razdoblju Rim je prerastao u dominantnu silu sredozemnog svijeta.

Državno uređenje Rimske Republike

Rimski senat (lat. *Senatus*) je glavno upravno vijeće Rimske Republike i Rimskog Carstva. Iako je Zapadno Rimsko Carstvo prestalo postojati u 5. st. (476. g.), Rimski senat nastavio se sastajati sve do kraja 6. st. Riječ *senatus* dolazi od latinske riječi *senex* što znači "starca" ili "starijeg" odnosno Vijeće starijih. Za vrijeme Romula vijeće je sastavljeno od 100 glava obitelji nazvanih *patres* ("očevi"). Kasnije je na početku Republike Lucije Junije Brut povećao broj senatora na 300. Broj senatora varira od 300 do 900 članova. Općenito u Senatu se donose odluke važne za rimske društvo i državu.

Republikom upravlja Senat, tijelo koje predlaže zakone, donosi odluke o miru i ratu. Svi članovi Senata u početku Republike su patriciji. Senat se sastaje u zgradi zvanoj Kurija na rimskom Forumu (*Curia, Curia Iulia*). Rimsko stanovništvo je podijeljeno u dva razreda (klase): Senat koji su patriciji i narod, plebejci. "**Senatus Populus Que Romanus**" SPQR (Senat i narod rimski). Narod - svi rimski građani koji nisu članovi Senata.

"Narodna (plebejska)" vlast djeluje kroz tijela **Centuriјatsku skupštinu** (*Comitia Centuriata*), Tributsku skupštinu (*Comitia Tributa*) i Plebejsko vijeće (*Concilium Plebis*)

Oni donosili neke zakone i izabirali rimske magistrate, državne činovnike

Senat je bio službeno tijelo koje je slalo i primalo veleposlanike, imenovalo službenike za upravljanje javnim posjedima i provincijske upravitelje (guvernere). Provodio ratove, upravljao javnim novčanim sredstvima, izdavao novac. Neprestalna ratovanja, najprije s talijanskim susjedima, potom s Kartagom, Grčkom i keltskom Galijom zahtjevala su ratne sastanke u hramu koji se nazivaju **Bellone**. Senat je davao ovlasti glavnim gradskim magistratima, konzulima, imenovao diktatore u izvanrednim stanjima. Prijedlozi Senata su predmeti ratifikacije u narodnoj skupštini. Senat se mogao sastati samo u posvećenom hramu - obično Curia Hostilia. Ceremonije na Novu godinu odvijale su se u hramu Jupitera Najboljeg Najvećeg (Jupiter Optimus Maximus). Sjednice Senata mogle započeti tek nakon invokacijske molitve, žrtvenog prinosa kojeg su provodili auspici. Senat se mogao sastati samo između sunčeva izlaska i zalaska i nije se mogao okupiti za vrijeme zasjedanja bilo koje druge skupštine. Senat brojao oko 600 članova tijekom srednje i kasne Republike. Prema običaju svi narodno izabrani magistrati, **kvestori, edili, pretori i konzuli** bili su primljeni u Senat. Senatorova služba trajala je doživotno.

Cenzori su vršili nadzor nad senatskim spisima i izbacivanje članova zbog neprikladnih djela.

Kvestor (lat. *quaerere*, ispitati) je bio najniži čin u političkoj karijeri rimske Republike. Prvotno su imenovani kao ispomoć konzulima kao istražni suci tj. istražni organi. Obavljali i nadgledanje državnog arhiva i riznice (*aerarium*) u Saturnovu hramu, ubiranje poreza i kamata na državne zajmove od građana, vodili su brigu o poslanicima i posebnim gostima, a u vrijeme Carstva organizirali su i gladijatorske borbe. Postojali su i vojni kvestori koji su imali vojne i sudske ovlasti, upravljali su ratnom blagajnom i logistikom.

Edili (lat. *aedes, hram*) bila je izvorno plebejska služba. Nadzirali su plebejsko svetište na Aventinu. Dvojici plebejskih edila u 4. st. pr. Kr. su se pridružila dva iz redova patricija. Zadaće edila bile su: nadzor nad cestama, javnim zgradama, vodovodima, izvorima i prometom, nadzor tržnica, kontrola građevinskih radova, organizacija dovoza i raspodjele žita, nadgledanje i provedba javnih igara.

Znakovi funkcije bila je toga **praetexta** (toga sa širokom grimiznom prugom)

Konzul (lat. *consul*, mn. *consules*) je položaj dvojice najviših državnih službenika od Republike. Birani su na godinu dana. Vlast je vršena zajednički, ali je formalna razlika postojala (**collega maior** i **collega minor**), uvjetovana godinama starosti. Za konzula je mogao biti izabran samo onaj koji je iza sebe već imao političku karijeru. Prema **Licinijevu zakonu** iz 367. g. pr. Kr. jedan od konzula može biti i plebejac, do tada su oba konzula bili patriciji. U ratu su dijelili zapovjedništvo nad vojskom na dva posebna ratišta. Prema odluci Senata konzul je mogao ostati još jednu godinu na čelu jedne ili više provincija s titulom **prokonzula**. Tijekom Carstva konzuli su najviši predstavnici Senata, a zajedno sa Senatom gube postupno svaki značaj.

Ovlasti konzula bile su: pravo sazivanja senata i narodnih skupština, briga za provedbu senatskih i narodnih zaključaka, predsjedanje pri *comitia centuriata* (izbori), prijem poslanstava iz inozemstva, a po potrebi dovodili su ih pred senat. Konzuli su imali vjerske obveze: izvođenje auspicija, rituali žrtvovanja i posvećivanja hramova. Znakovi časti i funkcije: toga **praetexta** (toga s širokom grimiznom prugom), **sella curulis** (stolac na rasklapanje od bjelokosti), dvanaest **liktora**. Na bojnom polju konzul je nosio **paludamentum**, kratki crveni plašt.

Pretor bio je stalni zamjenik konzula u rimskoj Republici. Kao potreba javlja se zbog porasti upravnih zadaća o kojima se morao konzul. Pretori su bili uspostavljeni za pojedine novoustanovljene rimske provincije. **Pretor urbanus** odgovarao je za pravno stanje unutar grada i tumačenje pravnih normi. **Pretor peregrinus** rješavao je pravne sporove između rimskih građana i stranaca. Pretori u carsko vrijeme zaduženi i za igre. Po isteku mandata pretori su imenovani upraviteljima rimske provincije.

Diktator je bio soba koja je birana u vrijeme velike opasnosti, konzuli tada odstupaju s funkcija. Sva vlast na 6 mjeseci nalazi se u rukama jedne osobe. Kasnije su se periodi diktatorskih ovlasti znatno produžili (Sula).

Liktor je službeni pratitelj državnih dužnosnika, a ta funkcija se pojavila u periodu kraljevstva. 12 liktora pratilo kralja, kasnije konzula sa svežnjima pruća s umetnutom sjekicom (*fascis*) u znak ovlasti za izricanje tjelesnih i smrtnih kazni. Diktatori imali 24 liktora, a pretor je imao 6 liktora.

ŠIRENJE RIMSKE VLASTI U ITALIJI

Ratovi u Etruriji

Protjerivanje Etruščana i borba s njima doveli su do slabljenja Rima i jačanja susjednih latinskih država. Osobito težak rat su Rimljani vodili protiv **Porsene** etrurskog kralja grada **Kluzija**. Izvori navode kako je kralj Porsena bio u srodstvu s posljednjim rimskim kraljem **Tarkvinijem Oholim** te ga je nastojao vratiti na prijestolje i tako svrgnuti Rimsku Republiku. Porsena je osvojio Rim porušio utvrđenja i nametnuo nepovoljan mir za Rimljane. **Porsena** je zabranio držanje željeznog oružja.

Ekvi (lat. *Aequi*) su narod na sjeveroistoku **Lacijskog polja** i tradicionalni neprijatelj Rima. Živjeli su u planinskim dijelovima, a Rimljani su se s njima sukobili 486. g. pr. Kr. kada su im osvojili glavni grad. Oko 460. g. pr. Kr. Ekvi su napali rimski saveznički grad Tuskul i tada se odigrala **bitka kod Mons Algidusa** 458. g. pr. Kr.

Etruščani su opsjeli grčki grad **Kumu** 474. g. pr. Kr., Etruščane su porazili Latini uz pomoć Grka iz opsjednutog grada. U **bitci kod Regilskog jezera** 496. g. pr. Kr. dogodila se legendarna rana rimska pobjeda nad etrurskim i latinskim savezom, a konzul **Spurije Kacije** je 493. g. pr. Kr. sklopio savez s federacijom latinskih gradova. Prvo veće osvajanje etruščanskog teritorija poduzeli su Rimljani ratujući s etruščanskim gradom **Vejima** (406. - 396. g. pr. Kr.). **Veji** (lat. *Veii*) je u drevno doba bio važan etruščanski grad 16 km sjeverozapadno od Rima, najbogatiji grad **Etrurske lige**. Veji je konačno osvojen 396. g. pr. Kr., a junak rata bio je rimski diktator **Marko Furije Kamilo**. Osvajanje Veja otvorilo je Rimljanim put ka južnoj

Etruriji. Specifičnost rata protiv Vejia je to što su Rimljani prvi puta ratovali neprekidno logorujući ljeti i zimi. Rimljani su dočepavši se vejskog zemljišta riješili još jednom aktualno agrarno pitanje u državi.

Latinski savez

Latinski savez naziv je za konfederaciju gradova i naselja u Laciu. Savez je nastao u 7. st. pr. Kr. radi obrane od zajedničkih, nelatinskih neprijatelja, a raspunišen je 338. g. pr. Kr. Latinski gradovi - države ponekada su ratovali i među sobom, a u slučajevima zajedničke opasnosti ujedinjavali su se radi zajedničke odbrane, splet prava i obaveza - **Latinski savez**. 506. g. pr. Kr. udružene snage Lacija istjerale Etruščane iz Rima. Posljednja tri rimska kralja Rim su učinili vođom **Latinskog saveza**. Poslije pada monarhije u Rimu, Porseninog zauzimanja Rima, njegovog poraza od strane Latina i povlačenja iz Rima, dolina Lacija je ugrožena od susjednih italskih naroda: **Sabinjana, Ekva, Volščana** koji su proživiljavali demografsku eksploziju i pokušavali steći novo zemljište. Vanjska politika Rima tijekom 5. st. pr. Kr. velikim dijelom usmjerena na djelovanje u Latinskom savezu da odbije napade ovih naroda.

Rat sa Sabinjanima (506. - 504. g. pr. Kr.)

Konzul nakon Bruta i Kolatina postaje **Publije Valerije "Publikola"**. Publikoline konzulske mandate je obilježio rat s Porsenom. Publikola bio ranjen u okršajima i nije mogao spriječiti Porsenu da opsjedne grad. 506. g. pr. Kr. došlo je do rata Rima sa Sabinjanima, a Publikola je iz njega izašao kao pobjednik. Godinu kasnije Sabinjani su počeli dogovorati proturimsku koaliciju s Latinskim savezom. Publikola je reagirao diplomatski i privukavši na svoju stranu sabinskog partricia **Atija Klausu** okončao sukobe. Atije je 504. g. pr. Kr. s 5.000 pristaša došao u Rim i postao praotac uglednog klana **Klaudijevaca** Sabinjani sele u Rim.

Koriolan i rat s Volščanima

Koriolan je bio rimski konzul izgnan iz Rima 491. g. pr. Kr. Zagovarao je patricije na štetu demokratskih promjena u korist plebejaca. 486. g. pr. Kr. počinje sukob s Volscijem. Koriolan je predvodio vojsku Volščana i pobijedio Rimljane, a nakon toga raspustio je vojsku, i nikada se nije vratio u Rim. **Koriolan** se navodi kao sinonim za izdajnika.

Politička borba patricija i plebejaca

Nakon zbacivanja kraljeva jača moć patricija. Te njihova politička prava, moć, nadzor nad zakonima koji se prenose usmenom predajom. Sukob patricija i plebejaca traje 494. - 287. g. pr. Kr.

To je dugotrajan sukob, u kojem se ističe borba za politička prava, borba za zemlju. Plebs je siromašan, a su morali plaćati porez i služiti vojsku, te zbog zaduživanja upadaju u dužničko ropstvo (ukinuto potkraj IV. st. pr. Kr.). Manji dio plebejaca obogatio se obrtom i trgovinom. Plebejci traže veća politička prava. Plebejci su 494. g. pr. Kr. zaprijetili napustiti Rim i osnovati vlastitu državu, nakon toga dolazi do izmirenja dviju strana, patriciji pristaju na određene ustupke.

Od 471. g. pr. Kr. postoje **pučki tribuni** koji su dvojica predstavnika plebsa. Oni su imali pravo veta i poništenje odluka ako nije pravedna za plebejce.

451./450. g. pr. Kr. **desetoročlano povjerenstvo** je na temelju starog običajnog prava trebalo popisati zakone, povjerenstvo se je sastojalo od petorice patricija i petorice plebejaca.

Zakonik dvanaest ploča, zakoni su urezani na brončane ploče koje su bile izložene na forumu. U njima se privatno pravo, kazneno pravo, naslijedno pravo.. Ozakonjena su prava patricija, ali onemogućena zloupotreba vlasti. 445. g. pr. Kr. ozakonjeni su brakovi patricija i plebejaca. Kasnije su bogatiji plebejci dobili pravo biranja u konzule i ostale magistrature (obnašanje državne službe). Zakonima je ograničena vlast patricija, vlast je postupno pripala bogatim građanima, a podrijetlo je postalo gotovo nebitno.

Nobili su novi društveni sloj koji su sačinjavali patriciji i imućni plebejci, oni su obnašatelji magistratura.

287. g. pr. Kr. donesen je **Lex Hortensia** kojim su svi građani dobili jednak glasačka prava.

Kelti

Latenska kultura, lokalitet La Tene u Švicarskoj, nalazište iz mlađeg željeznog doba, pronađeno je keltsko oružje i predmeti svakodnevne upotrebe iz razdoblja 500. g. pr. Kr. do oko 120. g. pr. Kr.

Kelti upotrebljavaju željezo i izrađuju raznovrsne predmete od njega. Osim toga usavršili su dobijanje metala, te koriste iončarsko kolo. Kelti imaju razvijen obrt, trgovinu, ratarstvo i stočarstvo. Šire se tijekom 5. i 4. st. pr. Kr. s područja Francuske, Švicarske, Njemačke i Austrije na prostor Velike Britanije, Irske, Apeninskog poluotoka, Balkana, istočne Europe i Male Azije. Rimljani ih nazivaju Galima, a na Apeninski poluotok prodiru krajem 5. st. pr. Kr., te su prešli Alpe i opljačcali Padsku nizinu. Potisnuli su Etruščane, a 387. g. pr. Kr. osvojili i opljačkali Rim. Bezuspješna opsada utvrde na Kapitoliju, a prema legendi "Guske su spasile Rim", a guske su bile čuvarice Junonina hrama na Kapitoliju.

Navala Gala

Kelti ili Gali indoeuropski su narod koji se formirao u zapadnoj Europi u doba kada i Italici, Grci, Iliri i Tračani u svojim područjima. Početkom 4. st. pr. n. e. jedan je keltska skupina prodrla preko Apenina u Etruriju. To je bilo pleme Senona koje je počelo opsjetati grad Kluzij. Kluzijski Etruščani pozvali su u pomoć Rimljane, koje su Gali porazili u **bitci kod rječice Alije** (Alja, pritok Tibera), Gali su došli do Rima osvojili ga i spalili. Izdržali su samo branioci kapitolijske tvrđave, koje su prema priči gakanjem u noći usred napada Gala probudile Junonine guske i na taj način spasile Kapitolij. Rimljani su morali platiti veliku otkupnинu u zlatu kako bi Gali otišli iz Rima. Nakon rata s Galima Rim je ponovno bio izgrađen i utvrđen bedemima, a grad se brzo oporavio od upada Gala. Rimljani su malo-pomalo uspostavili prevlast nad Ekvima, Volščanima, Latinima. Za Rimljane su teški bili dugotrajni ratovi sa Samničanima koji su se bavili stočarstvom, bili na glasu kao hrabri vojnici. Zbog stalnog porasta stanivništva težili su proširenju svojeg teritorija na okolna područja. Kada su zauzeli bogatu i plodnu Kampaniju sukobili se s Rimljanima. Tijekom pola stoljeća Rimljani su morali voditi čak tri rata protiv Samničana.

Prvi samnitski rat (343. - 341. g. pr. Kr.)

Samničani (*Samnites*) ratoborni su Italici koji su do sredine tisućljeća bili koncentrirani u srednjoapeninskim brdima. Oko 5. st. pr. Kr. intenzivno prodiru jugoistoku u Apuliju i prema zapadu u Kampaniju, a na obali Kampanije Grci su u 8. st. pr. Kr. osnovali naseobinu **Kumu** (*Cumae*). Samničani 424. g. pr. Kr. zauzimaju **Kapuu** koja je bila privredno i političko središte Kampanije pod etruščanskom vlašću, a 420. g. pr. Kr. **Kumu** te na kraju cijelu **Kampaniju**. Samničani iz Kapue pozvali su 343. g. pr. Kr. Rimljane u pomoć protiv novih samnitskih grupa koje su se pokušavale tamo naseliti. Rimljanima je prostor plodne Kampanije bio iznimno privlačan. Rimljani su zaustavili prodor Samničana, a Kapua im se predala, tako da je prvi samnitski rat završio pobedom Rimljana i pripojenjem većeg dijela Kampanije Rimu.

Latinski rat (340. - 338. g. pr. Kr.)

U prvom samnitskom ratu na strani Rimljana borili su se saveznici **Latini**. Kada su Samničani separatnim mirom predali Kapuu i Kampaniju Rimljanima, izbio je zbog interesnih sfera u Kampaniji i drugih nesuglasica rat između većine latinskih gradova i Rima. Rat je završio pobjedom Rima, a Rimljani su postali vladarima cijelog Lacija. Stari savez latinskih gradova kojega je bio član od 493. g. pr. Kr. i Rim, prestao je postojati. Stanovnicima gradova koji su Rimljanima u latinskom ratu ostali vjerni, Rimljani su im dali i za ubuduće priznali **status saveznika - socii**. Ostalima su anektirali zemlju i gradove.

Drugi samnitski rat (327. - 304. g. pr. Kr.)

Samničani iako poraženi u prvom samnitskom ratu, nakon nekog vremena odlučili su se obračunati s Rimljanima zbog Kampanije. Rimljani su vojnim prepadom 326. g. pr. Kr. prisili stanovnike grčkog grada **Neapolis**, koji se nalazio na samnitskom interesnom području, da stupe u savez s njima. Taj događaj i napetosti između Samničana i Rimljana uzrok su drugom samnitskom ratu. Rimljani su rat prenijeli na samnitski teritorij te su u Apeninskim brdima u **Kaudijskom klancu** 321. g. pr. Kr. doživjeli težak poraz. U razdoblju od 321. do 316. g. pr. Kr. trajao je mir na koji su Rimljani bili

prisiljeni pristati nakon poraza kod Kaudija, a zatim se rat nastavio na prostoru Etrurije i Kampanije. Rimljani su na kraju odnijeli konačnu pobjedu i prislili Samnićane na mir 304. g. pr. Kr.

Treći samnitski rat (298. - 290. g. pr. Kr.)

Gali su 299. g. pr. Kr. ponovno prodrli i napali Rim, a tu situaciju iskoristili su Etruščani i neki Italici, **Umbri, Sabini i Lucani** te su pod vodstvom **Samnićana** također napali Rim, njima su se kasnije pridružili i Gali. Rimljani su 295. g. pr. Kr. u **bitci kod Sentiuma** u Umbriji porazili udružene Gale, Umbre i Samnićane. Posebno teške borbe su se vodile na prostoru **Etrurije i u Samniumu**. Saveznici su poraženi, a Rimljani su posebno sklopili mir s Etruščanima 294. g. pr. Kr., te posebno sa Samnićanima 290. g. pr. Kr. Obnovljen je rimska - samnitski savez, a Samnićani iako poraženi nisu imali nikakvih teritorijalnih gubitaka.

Osvajanje srednje Italije

Rimljani nakon trećeg samnitskog rata šire svoju sferu utjecaja, a Gali, Etruščani i neki Italici bez Samnićana stvaraju nove vojne koalicije i saveze protiv Rimljana, te dolazi do novih ratova i sukoba. Rimljani su poraženi 284. g. pr. Kr. u **bitci kod Arrentiuma**, ali su pobjedili 283. g. pr. Kr. u **bitci kod Vadimonskog jezera** u Etruriji i došli do konačne pobjede i novih posjeda. Pobjedom nad galskim plemenima na sjeveru, Rimljani su se dočepali posjeda na sjevernom jadranskom primorju, te su pomaknuli granicu svoje države prema sjeveru do rijeke **Rubikona**.

Rimsko - tarentski rat

Južna Italija od drugog tisućljeća pr. n. e. zemlja je sabelskih Italika. Zbog mnogobrojnih grčkih gradova koji su na prostoru južne Italije osnovani u razdoblju **velike grčke kolonizacije** koje traje kroz 8., 7. i 6. st. pr. Kr. taj prostor se naziva „**Velika Grčka**“. među gradovima „Velike Grčke“ najveći procvat doživljavaju gradovi *Tarent, Metapont, Sibaris, Kroton, Region, Siris i Posejdona*. Najsjeverniji gradovi „Velike Grčke“ bili su *Kuma i Neapolis*. Osamdesetih godina 3. st. pr. Kr. **Grci** iz južnoitalskog grada **Turija** (atenjska kolonija) koloniju koju je osnovao **Periklo**, a u njoj boravio i Herodot, pozvali su Rimljane u pomoć protiv **Lukanaca**. Rimljani su im „pomogli“ isto kao i građanima *Kapue* u prvom samnitskom ratu, postavili su svoju vojnu posadu u akropoli grada.

Rimsko brodovlje pojavilo se 282. g. pr. Kr. pred tarentskom lukom, a time su Rimljani prekršili odredbe iz rimsko - tarentskog ugovora iz 304. g. pr. Kr. prema kojemu su bile utvrđene granice pomorske utjecajne zone. Tarenčani su napali spomenuto brodovlje, zarobili posadu i uvrijedili zapovjednika. Cijela situacija se dodatno zakomplificirala kada su Tarenčani vojom intervencijom izbacili rimsku posadu u Turiju. Nakon propalih pregovora buknuo je rat, a Tarenčani su suočeni s mnogo snažnijim protivnikom pozvali su u pomoć u epiškog kralja **Pira**.

Rat s Pirom Epirskim

Pir je doveo u Italiju veliku helenističku vojsku koja se sastojala od ratnih slonova, konjice i na naravno helenističke falange. U **bitci kod Herakleje** 280. g. pr. Kr. **Pir** je pobjedio Rimljane upotrijebivši slonove i služeći se prednostima helenističke vojske i taktike. Iako je Pir nakon ove pobjede prodrio u Laci i Kampaniju nije se usudio napasti Rim. Pir se povukao na jug i u **bitci kod Asculuma** 279. g. pr. Kr. ponovno je pobjedio Rimljane, međutim uz tako velike gubitke kao da je izgubio bitku, te je tada nastala fraza „**Pirova pobjeda**“. Nakon pobjede kod Asculuma Pir je Rimljana ponudio mir, koji su oni kategorički odbili, stoga se rat nastavio, a Pir je krenuo u pohod na **Siciliju**. Vrativši se u Italiju Rimljani su ga porazili u **bitci kod Beneventa** 275. g. pr. Kr. Pir se nakon toga povukao u **Epir** i uključio se u ratove i osvajanja u Grčkoj, 272. g. pr. Kr. poginuo je u **bitci kod Arga**. Rimljani su 272. g. pr. Kr. zauzeli Tarent koji su branile preostale Pirove jednice, a Tarent je dobio položaj rimskog savezničkog grada. Do 270. g. pr. Kr. Rimljani su osvojili cijelu južnu Italiju. Glavni rimski suparnici za vlast nad Sredozemljem postaju **Kartažani** (Punci) koji obitavaju na sjeveru Afrike i velika su trgovačka sila. Kartažani smetaju Rimljana kada započinju prekomorsku ekspanziju.

RAZDOBLJE PRVOG I DRUGOG PUNSKOG RATA

Prvi punski rat (264. - 241. g. pr. Kr.)

Feničani iz grada **Tira** osnovali su 814. g. pr. Kr. na sjevernoj obali Afrike naseobinu koju su oni nazvali (*Kart - hadašt*) „**Novi grad**“. **Kartažani** ili **Puni** kako ih zovu Rimljani razvili su u mediteranskom plodnom prostoru jaku agrarnu proizvodnju, usavršili obrt, a trgovinu i pomorstvo doveli do vrhunca u duhu feničke tradicije. Kartaga je stalno rasla zbog novih feničkih doseljenika koji su sukcesivno bježali pred asirskim, kaledjskim i perzijskim osvajačima. Kartaga se razvila u oligarhijski polis kojim su upravljala: **dva sufeta** slično poput rimske konzula s jednogodišnjim mandatom, svojevrsna **geruzija od trideset članova, Vijeće stočetvorice, narodna skupština**. Važno mjesto zbog pomorstva imao je glavni zapovjednik mornarica, a vojska je najamnička. Poznato je nešto i o kartaškoj religiji - o kultu **Baala, Moloha** božice **Tanit** - zapravo o kartaškoj varijanti feničke religije. Kartažani su se zahvaljući svojom jakom trgovackom i vojnem mornaricom veoma proširli, posebno po zapadnom Mediteranu, tako da s vremeom većina feničkih gradova na obali Afrike ulazi u **kartaški savez**. Tako se sfera kartaškog utjecaja putem osnivanja manjih gradova i ispostava širi na Pirinejski poluotok, a neke feničke naseobine na Sardiniji i Siciliji priznaju kartašku hegemoniju i ulaze u kartaški savez. Stoljetni neprijatelji Kartažana na zapadnom Mediteranu bili su **Grci**, a saveznici **Etruščani**. Do 3. st. pr. Kr. Rimljani su s Kartažanima imali dobre odnose i s njima zaključili tri vojna saveza, treći i posljednji bio je onaj protiv Pira 279. g. pr. Kr.

Nakon rata protiv Pira Rimljani su osvojili cijelu južnu Italiju i vojno veoma ojačali, te su željeli dalji širiti svoje granice i to prema Siciliji. Sicilija je bila podjeljena na dvije interesne sfere istočnu Siciliju koja je bila dio „Velike Grčke“ držali su grčki polisi, a zapadna Sicilija bila je u rukama Kartažana. Rimska vojska se 264. g. pr. Kr. iskrcala u **mesinskoj** luci kako bi intervenirala u jednom grčko - kartaškom sukobu, međutim taj sukob je prerastao u rimsko - kartaški poznatiji u povijesti kao prvi punski rat. Kampanjski najmanici koji se nazivaju **Mamertini** sinovi boga Marsa, ugroženi od Sirakužana primili su u svoj grad karthašku posadu, ali su je izbacili uz pomoć Rimljana. Rimljani su zauzeli **Mesunu**, pobjedili Sirakužane i s njima sklopili mir i savez. S obzirom da su imali dobar strateški položaj na istočnoj strani otoka, Rimljani su odlučili nastaviti rat protiv Kartažana žečeći osvojiti cijeli otok. Rimljani su osvojili gotovo cijeli otok osim lučkih baza **Eryx, Panourmus i Lilybaeum** koje su Kartažani odlično branili s mora. Rimljani su sagradili mornaricu, a dio brodovlja dali su im južnoitalski Grci. Rimljani su zahvaljući jakoj mornairici i izvrsnom zapovjedniku konzulu **Gaju Duliju** izvojevali pobjedu nad Kartažanima u **bitci kod rta Mila** 260. g. pr. Kr. Pobjedi je i pridonjela rimska inovacija „*corvi*“ odnosno kuka kojom su prihvatali i privlačili neprijateljske brodove kako bi mogli prijeći na njih i napasti s nadmoćnom teškom pješadijom kao i na kopnu. Rimska vojska sa 330 brodova pod zapovjedništvom konzula **M. Atilija Regula i L. Manlija Volsona** 256. g. pr. Kr. iskrcala se u Africi na kartaško tlo. Nakon početnih uspjeha Rimljani su doživjeli katastrofalan poraz u proljeće 255. g. pr. Kr., a konzul **Atilije Regul** je zarobljen.

Rimljani su obnovili rat na Siciliji i 254. g. pr. Kr. osvojili su grad **Panourmus**, a osvojeni su i **Eryx, Thermae i Liparski otoci**. Kartažani su se još branili u lučkim utvrdama **Lilybaeum i Drepanum**, a u pomorskoj **bitci kod Drepane** 254. g. pr. Kr. Rimljani su pretrpjeli težak poraz. U razdoblju 248. - 243. g. pr. Kr. bilo je više ratnih obrata, a na kartaškoj strani istakao se **Hamilikar Barka**. Konzul **Gaj Lutacije Katul** je blokirao s mora Lilibej i Drapan i u pomorskoj **bitci kod Egadskih otoka** 241. g. pr. Kr. porazio Kartažane, a zatim su s kopna ta dva posljednja kartašaka uporišta osvojena i Kartažani su morali kapitulirati. Kartažani su izgubili **Siciliju** koju su morali predati Rimljanim, kao i sve rimske zarobljenike.

Afrički rat (241. - 236. g. pr. Kr.)

Budući da su Kartažani izgubili rat nisu mogli svojim plaćenicima isplatiti dugovanja, stoga su se plaćenici pobunili, a pridružili su im se i starosjedioci koje su Kartažani pokorili. Pobunjenici su zauzeli gradove **Hipon i Utiku**, a Kartažani su ih pobjedili uz mnogo napora. Rimljani su iskoristili situaciju u kojoj su se našli Kartažani i zauzeli Korziku i Sardiniju. **Sicilija, Korzika i Sardinija** prvi su rimski posjedi izvan Italije. Rimljani su ih nazvali provincijama.

Prvi ilirski rat (229. - 228. g. pr. Kr.)

Primorska plemena **Histri, Liburni, Dalmati, Ardijejci, Plereji, Daorsi** za rimske osvajače bili su **Iliri**. Rimljani su krenuli u vojnički pohod nakon prvog punskog rata, ato je razdoblje kada su **Ardijejci** nametnuli svoju vlast raznim ilirskim plemenima, te postali gospodarima južnog jadranskog primorja, zaleđa i otoka **Hvara** osim **Issa** (Vis). Sve su grčke kolonije u tom području osim Ise potpale pod vlast arijejskog kralja **Agrona**. Iliri su bili odlični pomorci i napadali su kao gusari italske trgovce koji su putovali Jadranom, ilirsko gusarenje osobito je bilo snažno za vrijeme vladavine **Teute** udovice kralja **Agrona**. Na molbu italskih mornara kao i Grka iz **Ise**, rimski je senat 230. g. pr. Kr. poslao Teuti dva posalnika, **Kaja i Lucija Kornukanija**. Na povratku u Rim jedan od poslanika je ubijen na moru od Teutinih ljudi. Zbog toga su Rimljani Teuti objavili rat.

U nekoliko mjeseci konzuli **Fluvije i Postumije** pobjedili su Teutine **Ilire** u više bitaka na kopnu i moru. osvojili su **Korkiru**, Krf, Apoloniju Diralij i neke druge grčko - ilirske gradove i baze na jadranu dotadašnje posjede Teutinih Ardijejaca. A rimskom intervencijom oslobođena i Isa ilirske opsade. **Teuta** je bila prisiljena prihvati mir koji su joj ponudili Rimljani. Teuta je morala isplatiti kontribuciju koja joj se odredi, morala je napustiti cijelu Iliriju osim nekih mesta, a južnije od **Lisa** smiju ploviti najviše dva ilirska broda i to nenaoružana. **Demetrije** se tijekom rata priklonio Rimljanim, predao im je **Korkiru** bez borbe i dobio od njih pravo na samostalnu upravu nad otokom **Faram** (grč. *Pharos*, Hvar)

Drugi ilirski rat (219. g. pr. Kr.)

Demetrije Faranin počeo je harati i osvajati u Iliriji gradove koji su bili pod rimskom vlašću, a unatoč mirovnom ugovoru plovio je dalje od Lisa i napao mnoge Cikladske otoke. A osim toga, Demetrije Faranin jačao je veze sa makedonskim kraljem **Filipom V.** i Katragom. Rimljani su protiv Demetrijeva poveli rat, a pod zapovjedništvom konzula Lucija Emilija 219. g. pr. Kr. rimska vojska zauzima **Dimale i Pharos** (stari grad na Hvaru). **Demetrije** je pretrpjevši poraz od Rimljana kod Pharosa, pobegao **Filipu V. Makedonskom**. Rimljani su pobedom nad Demetrijem osigurali pozicije koje su stekli u prvom ilirskom ratu, a koje je Filip V. Makedonski namjeravao ugroziti. **Filip V.** je stoga sklopio savez s **Hanibalom** nadajući se da će na taj način istjerati Rimljane s Balkana. Rimljani su priznali prava maloljetnom kralju **Pinesu** čijim je skrbnikom po odlasku **Demetrija Faranina** postao **Skerdilaida**, prijatelj Rimljana, koji je od 217. g. pr. Kr. postao ardijejski kralj.

Drugi punski rat (218. - 201. g. pr. Kr.)

Nakon pobjede u **afričkom ratu** (241. - 236. g. pr. Kr.) protiv pobunjenih plaćenika, Kartažani su započeli sistematski osvajati **Hispaniju**. **Hamilkar Barka**, u Hispaniji je ratovao i osvajao devet godina da bi na kraju 228. g. pr. Kr. tamo i poginuo. Osvajanje je nastavio Hamilkarov zet **Hazdrubal** ratujući u Hispaniji još osam godina, ali je u uroti 219. g. pr. Kr. Hazdrubal ubijen. Kartaška je vojska za svog glavnog zapovjednika izabrala **Hanibala** (*Hannibal Barca*), sina Hamilkara Barke.

Hanibal „*zakleti neprijatelj Rimljana*“ izazvao je rat s Rimljanim napavši i osvojivši 219. g. pr. Kr. hispanski grad **Saguntum** koji je bio u savezu s Rimom. Hanibal je u proljeće 218. g. pr. Kr. prešao Pirineje sa 50.000 pješaka 9.000 konjanika i mnogo slonova. U Hispaniji je ostavio dio vojske pod zapovjedništvom brata **Hazdrubala**. Prešavši Pirineje Hanibal je s vojskom preko **južne Galije** došao do Alpa i prešao ih, te je u rujnu 218. g. pr. Kr. došao u sjevernu Italiju, na područje grada **Taurinuma** (Torina). Konzuli **Pubije Kornelije Scipion** (*Publius Cornelius Scipio*) i **Tit Sempronije Longin** (*Titus Sempronius Longus*) poveli su vojske u dva smjera. Scipion je je brodovljem odvezao vojsku u **Hispaniju**, a Sempronije je poslan s drugim dijelom vojske u **Afriku** kako bi napao Kartagu, međutim, kada je stigao do Sicilije Sempronije je pozvan natrag u Italiju, kao i Scipion, ali je vojska poslana u Hispaniju nastavila pod zapovjedništvom njegova brata **Gneja**. Hanibal je pridobio većinu sjevernoitalskih Gala koji su postali njegovi saveznici. U Rimu je nastala panika, te je konzul Scipion dohrlio s vojskom u dolinu između Pada i Ticina gdje ga je Hanibal žestoko porazio. Hanibal je 218. g. pr. Kr. u **bitci kod Trebije** (*Trebia*, pritok Pada) porazio udružene vojske obaju konzula. Novi konzuli 217. g. pr. Kr. postali su **Gnej Servilije Geminije** (*Cnaeus Servilius Geminus*) i **Gaj Flaminije** (*Gaius Flaminius*), a iste godine Hanibal je prodro u **Etruriju**. U **bitci kod Trazimenskog jezera** (kod *Perusiuma* - Perugie) 217. g. pr. Kr., Hanibal se poslužio varkom te je prešao preko močvara i zaobišao vojsku konzula **Flaminija** i žestoko je porazio, u bitci je poginuo konzul Flaminije, a Hanibal je izgubio oko. Nakon dva teška poraza koje im je zadao Hanibal, Rimljani su se našli u velikoj opasnosti pa su za

diktatora postavili **Fabija Maksima** (*Quinctus Fabius Maximus*) i dali mu neograničenu vlast. Hanibal je stigao u **Apuliju**, iz Apulije u Samnium pa u Kampaniju. Poučen bitkama u kojima su njegovi prethodnici strahovito poraženi, diktator Fabije nije se upuštao u borbu s Hanibalom već ga je sa svojom vojskom pratilo. Mudro je okljevao, nastojeći Hanibala i njegovu vojsku čim više iscrpiti. Zbog toga je dobio nadimak *Cunctator - Okljevalo*.

u Razdoblju konzulovanja **Lucija Emilija Paula i Gaja Trencija Varona**, Rimljani su se konačno odlučili obračunati s Hanibalom. U ljeto 216. g. pr. Kr. došlo je do **bitke kod Kane** (*Cannae*), na rjeci **Aufidu** u Apuliji, a sam opis bitke donose **Polibije i Livije**. Rimljani su strahovito poraženi, a poginulo je 70.000 rimskih vojnika, a s njima i konzul **Emilije Paul**, dok se konzul **Terencije** spasio bijegom. Osim Emilija Paula u bitci je poginulo mnogo senatora i ostalih visoko pozicioniranih Rimljana od kojih su mnogi bili vojni tribuni, bivši konzuli, edili, pretori. To je bio crni dan „**dies ater**“ za Rimljane. Rimljani su u strahu nakon bitke kod Kane počeli govoriti „**Hannibal ad portas**“, Hanibal je krenuo na Rim, ali napad na sam grad nikada nije započeo. Nakon bitke kod Kane, borbe s Hanibalom u Italiji više nemaju velik značaj, međutim Rimljani su od 218. g. pr. Kr. veoma uspješno ratovali u **Hispaniji**. Rimljani su od 214. g. pr. Kr. ratovali sa **Sirakužanima** i njihovim saveznicima koji su prešli na Hanibalovu stranu. Rimljani su tri godine opsjedali **Sirakuzu** da bi je na kraju 211. g. pr. Kr. i zauzeli, u opsadi se istakao rimski konzul **Marcellus**. Trogodišnja rimska opsada Sirakuze ubraja se među najznačajnije vojne pothvate starog vijeka, a samu opsadu opisao je *Livije*. Grci su se odupirali Hanibalu koliko su mogli. U razdoblju od 210. do 206. g. pr. Kr. Rimljani su postigli velike vojne uspjehe u Hispaniji, a mladi **Publije Kornelije Scipion**, zauzeo je glavnu kartašku bazu **Carthago Nova** (Nova Kartaga) 209. g. pr. Kr. Do 206. g. pr. Kr. Kartažani su potisnuti gotovo iz svih hispanskih posjeda, čak i iz **Gadesa**. Rimljane su u Hispaniji pomagali **Iberi**. Znamenit događaj poraz je kartaške vojske u **bitci kod rijeke Metaura** 207. g. pr. Kr., nedaleko od **Ankone**. Iz Hispanije je s pojačanjima stigao **Hazdrubal** u pomoć bratu Hanibalu. Konzuli **M. Livius Salinator i C. Claudius Nero** dočekali su s velikom vojskom u **Picenumu** Hazdrubala i njegove odrede i uništili ih. „Vidim sudbinu Kartage“, izjavio je Hanibal kada mu je bačena bratova glava u logor.

Publije Kornelije Scipion koji se istaknuo u ratu u Hispaniji, 205. g. pr. Kr. je ponovno postao konzulom, te je nagovarao Senat i rimski narod da se doneše odluka o vojnem pohodu na **Afriku**. Nakon isteka konzulskog mandata Scipionu je ipak povjerena akcija napada na Kartagu koju je predlagao. Scipion je 204. g. pr. Kr. pristao s brodovljem i vojskom kod **Utike** te je počeo opsjetati. Iako Rimljani u početku nisu imali prevelikog uspjeha, toliko su pritisli Kartažane da su morali pozvati Hanibala iz Italije u pomoć. Odlučna bitka između Hanibala i Scipiona odigrala se **kod Zame** 202. g. pr. Kr. Scipion je pobedio, te je ta prva velika pobjeda Rimljana nad Kartažanima bila i konačna, te je njom okončan drugi punski rat. Nakon pobjede nad Hanibalom Scipion je dobio nadimak „**Afrički**“ (*Scipio Africanus*). Kartažani su morali pristati na veoma teške uvjete mira koje su imala nametnuli Rimljani, između ostalog Kartažani su mroali napustiti sva osvojena područja u ratu, cijelu Hispaniju, a morali su priznati Numidskom kralju **Masinisi** pravo na sporna pogranična područja, koji je bio saveznik Rimljana tijekom rata. Kartažani su osim navedenih uvjeta morali isplatiti novčane kontribucije, raspustiti vojsku i predati Rimjanima sve ratne slonove, uzdržavati rimsku vojsku dok je Afriči itd.

OD DRUGOG DO TREĆEG PUNSKOG RATA

Prvi makedonski rat (215. - 205. g. pr. Kr.)

Nakon što je poražen u drugom ilirskom ratu **Demetrije Faranin** pobjegao je kod svog saveznika **Filipa V. Makedonskog** i počeo ga nagovarati da osvoji djelove **Ilirika i Grčke**. Filip V. je ratovao protiv **Etolskog saveza** te ga je nakon **bitke kod Trazimeskog jezera** 217. g. pr. Kr. Demetrije uvjeravao da može Rimjanima uzeti područja Ilirka dok su oni zauzeti ratom protiv Hanibala i tako svoje kraljevstvo proširiti na zapad. Filip V. sklopio je mir s **Etolskim savezom**, a nakon Hanibalove pobjede u **bitci kod Kane** 216. g. pr. Kr. Filip V. sklapa sporazum o savezništvu s Hanibalom, a čiji je glavni cilj zajednička borba protiv Rimljana. S obzirom da su Rimljani vodili rat u kojem su doživjeli nekoliko uzastopnih poraza protiv Hanibala, morali su potražiti saveznike za rat protiv Filipa V. jer nisu imali dovoljno vojne snage. Stoga su se Rimljani obratili **Etolskom savezu** koji je odbio savez i uključenje u rat protiv Filipa V., međutim nakon što su Rimljani osvojili **Sirakuzu i Kapuu** 211. g. pr. n. e. članice **Etolskog saveza** uvidjele su Rimljani još uvejk jak i moćan saveznik te Etolski savez pristaje na ponovni rat protiv Filipa V. Kasnije savezu pristupa i pergamski kralj **Atal I.** Rimljani u početku osvajaju nekoliko gradova, dok **Filip V.** osvaja dio **Ilirika i Dardanije** sve do **Trakije**. Rimljani osvajaju s Etolskim savezom 210. g. pr. Kr. **Antikiru u Fokidi**, a savez se priključuju i **Sparta, Elis, Mesina i Pergam**. Uspjesi saveznika su bili veliki, sve dok Elis, Mesina i Sparta ne postaju pasivni članovi, što Filip V. iskorištava i ponovno napreduje. Saveznici iz **Ahajskog saveza** na

Peloponezu pozivaju Filipa V. u pomoć nakon što su napadnuti od **Sparte** i etolskih snaga. U dvije **bitke kod Lamije** 209. g. pr. Kr. Filip V. pobjeđuje Rimljane i Etolski savez. Rimljani su pokušali zauzeti **Korint**, ali ih je Filip V. odbacio, te je krenuo u napad na Elis, glavnu bazu Etolskog saveza protiv Ahajskog saveza. **Atal I.** napušta savez kada saznaje vijest da je bitinijski kralj napao Pergam. Rimljani se vraćaju u Eginu, a Filip V. dobiva puni zamah i zauzima grad za gradom, te pritišće Etolski savez ali ne dovjno da bi pristali na mir. Neutralne države Egipat, Atena i Rod pokušavaju ugovoriti mir jer rat nepovoljno utječe na trgovinu. Etolski savez bez rimskog pristanka 206. g. pr. Kr. pristaje na mir prema Filipovim uvjetima. Rimljani ostaju bez saveznika u Grčkoj, ali postižu svoj glavni cilj, a taj je da sprječe spajanje vojski Filipa V. i Hanibala u Italiji. Filip V. je bio prisiljen pristati na mir koji je sklopljen 205. g. pr. Kr. u gradu **PhoniKE**. Tim mirom je morao priznati sve rimske primorske posjede na Balkanu zajedno s **Korkirom**.

Drugi makedonski rat (200. - 196. g. pr. Kr.)

Na prostoru prednjeg, helenističkog, istoka dva najmoćnija vladara **Filip V. Makedonski** i **Antioh III. Veliki** sklopili su savez i provodili osvajačku politiku ugrožavajući interes Grka i manjih helenističkih dežava, a čak i ptolomejskog Egipta. Ugroženi Egipat, Pergam, Rodos, Atenjani Etolski i Ahajski savez sklapaju savez s Rimom. Na poticaj saveznika posebno Pergama i Rodosa, Rimljani poduzimaju ekspediciju protiv Makedonije i tim činom započinje drugi makedonski rat. Konzul **Kvint Flaminin** (*T. Quintus Flamininus*) izvojeva je konačnu pobjedu 197. g. pr. Kr. u **bitci kod Kinoskefale** u **Tesaliji**. Konačni mir je zaključen 196. g. pr. Kr., a na **Istamskim igrama** iste godine Flaminin je svečano proglašio slobodu svih Grka.

Sirijski rat (192. - 188. g. pr. Kr.)

Antioh III. Veliki (223. - 187. g. pr. Kr.) obnovitelj velikog **Seleukidskog carstva**, ugrozio je interes rimskih saveznika, **ptolomejskog Egipta**, kraljevine **Pergam**, grada **Rodosa** i još mnogih drugih. Antioh III. je između ostalog pružio utočište **Hanibalu** primivši ga na svoj dvor. Rimljani su porazili Antioha III. u **bitci kod Termopila** 192. g. pr. Kr., nakon čega se Antioh III. povukao s vojskom u Malu Aziju. Za njim su išli s legijama braća **Scipioni** kozul **Lucije Kornelije Scipion** (*Lucius Cornelius Scipio*) i legat **Publike Kornelije Scipion Afrički** (*Publius Cornelius Scipio Africanus*) i u **bitci kod Magnezije** u **Joniji** 189. g. pr. Kr. porazili Antioha III. u bitci koja je odlučila ishod rata. Pobjednik u bitci Lucije Scipion dobio je nadimak „**Azijski**“ (*Scipio Asiaticus*), po uzoru na svog proslavljenog brata. Mir je zaključen 188. g. pr. Kr. u **Apameji**. Rimljani dobivaju prve vojne pozicije na azijskom kontinentu.

Budući da ga je Antioh III. morao predati Rimljanim, Hanibal se sklonio kod **Bitinijskog kralja Prusije** (*Prusias*). Kada se i tamo našao u opasnosti od Rimljana, otrova se 183. g. pr. n. e., iste godine umro je i njegov pobjednik Scipion Afrički.

Treći makedonski rat (171. - 168. g. pr. Kr.)

Filip V. Makedonski umire 179. g. pr. Kr., a naslijeduje ga sin **Perzej** (*Perseus*). Perzej je organizirao antirimsku koaliciju u koju ulaze mnogi Grci razočarani rimskom vladavinom. Pergamski kralj **Eumen** ostaje čvrst rimski saveznik i navodno na njegov zahtjev Rimljani započinju treći makedonski rat. Osim Grka Perzejev saveznik bio je i ilirski kralj **Gencije** (*Gentios*). U početku rata **Perzej** je postigao značajnije uspjehe, međutim u Solunskom zaljevu 168. g. pr. Kr. u **bitci kod Pidne** (*Pydna*) konzul Emilius Paul (*L. Aemilius Paulus*) sin konzula koji je poginuo u bitci kod Kane, porazio je Perzeja. Pretor **Lucij Ancij** porazio je ilirskog kralja **Gencija** u **bitci kod Labeatskog** (*Skadarskog*) jezera iste godine. Bitka kod Pidne odlučila je ishod rata, tako da su Rimljani izvojevali konačnu pobjedu, a Perzej i Gencije su zarobljeni. Pobjedivši Perzeja Rimljani su uništili staru makedonsku kraljevinu Antigonida, i osnovali četiri posebne makedonske regije davši im status kakav su obično davali pokorenim, a moćnim narodima i plemenima.

Treći punski rat (149. - 146. g. pr. n. e.)

„*Ceterum censeo Karthaginem esse delendam*“ rečenica je kojom bi Katon završavao svaki govor u Senatu. Naime, Kartažani su unatoč strahovitom porazu koji su doživjeli u drugom punskom ratu veoma dobro oporavili, a protivno mirovnom ugovoru dobro su se naoružali, izgradili novu flotu i 151. g. pr. Kr. zaratili su se s numidskim kraljem Masinissom oko spornog pograničnog područja. Usljed kršenja odredaba mirovnog ugovora senat je Kartažanima 149. g. pr. n. e. objavio rat i posalo vosku i brodovlje u Afriku. Stanovnici Utike odmah su se predali Rimljanim i na taj način izbjegli su razarje i uništenje grada. Međutim sama borba za Kartagu trajala je tri godine, a Kartažani su svoj grad junački branili. Nije sačuvan **Polibijev** ni **Livijev** opis, iako je Polibije očevidec rata, izvori su **Diodor, Apijan** i kasniji pisci. U ratu se istaknuo i njegov junak je bio mladi konzul **Scipion Emilijan** (*Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Minor*) sin Lucija Emilija Paula i posinak Pubija Kornelija Scipiona Afričkog Starijeg. Kartaga je razorena, poharan i spaljena, a stanovništvo prodano u roblje. Gradsko je zemljište uzorano i prokletlo. Na širem području Kartage osnovana je provincija **Africa**.

BRAĆA GRAJKO I NJIHOVO DOBA

Reforme braće Grahko

Davanje zemlje iz fonda *ager publicus* u rimskoj republici stalno je bilo središnje političko pitanje. U 5. st. pr. Kr. prvi puta je donesen **zakon o agraru** (*Lex agraria*). Livije bilježi da su pučki tribuni **Licijnije i Sekstije** 367. g. pr. Kr. donijeli putem narodne skupštine zakon kojim nitko ne smije posjedovati više od 500 jugera zemlje iz fonda *ager publicus*. Donošenje agrarnih zakona, odnosno dijeljenje zemlje po uredbi, neprestano je bilo poraćeno građanskim borbama.

Gens **Sempronia** (*Sempronii*) bio je ugledan plebejski rod, a u 2. st. pr. Kr. veoma utjecajan. **Tiberije Sempronije Grahko**, otac **Tiberija i Gaja**, bio je konzul, cenzor, vojskovođa u Hispaniji i veoma utjecajan političar u Rimu, njihova majka Kornelija bila je kći Scipiona Afričkog Starijeg. A bogati Semproniji kao i Korneliji bili su helenistički obrazovani.

Tiberije Sempronije Grahko (*Tiberius Sempronius Gracchus*) postao je pučki tribun 134. g. pr. Kr. zajedno s **Markom Oktavijem Cecinom**. Tada je rimska vojska ratova na Siciliji s robovima, a druga je opsjedala **Numanciju** u Hispaniji. Tiberije je upozoravao na teško stanje Italika, srodnika rimskog naroda, dobrih vojnika, koji su bili veoma osiromašili. Bio je izričito protiv velikog broja robova koji su u ratu neupotrebljivi, a i opasnost koju stvaraju, kao najbolji primjer navodio je ustanak robova na Siciliji. Tiberije je odmah stavio na dnevni red tribunske skupštine, zakon kojim nitko ne smije imati više od 500 jugera zemlje. Iako nije sačuvan potpun tekst „**Sempronijeva zakona o agraru**“ taj zakon je propisivao: Da rimski građanin može uživati iz fonda *ager publicus* do 500 jugera (125 hektara) zemlje i za dva sina po 250 jugera, tako da maksimum po obitelji ne prelazi 1000 jugera.

Da se onima koji posjeduju države zemlje preko spomenutog maksimuma oduzme višak, s tim da im se nadoknade troškovi za izvršene invensticije.

Da se od oduzetog viška podjeli bezemljašima podjednako po 30 jugera

Da komisija od tri člana koju svake godine bira tribunska skupština mijenja, provodi te uredbe, a prvi članovi te komisije (*triumviri agris iudicantis*) bili su **braća Grahko i Apije Klaudije**.

Tiberijev je zakonski prijedlog usvojen na tribunskoj skupštini, ali su mu se strahovito opirali oštećeni veleposjednici. Senatori su bili glavni protivnici i pridobili su na svoju stranu Marka Oktavija, a kada je Oktavij uložio veto, tribunska skupština ga je na Tiberijev prijedlog smijenila s položaja pučkog tribuna. Tiberije je unatoč propisima bio ponovno kandidat za mjesto pučkog tribuna kako bi osigurao provedbu svojih zakona. Bio bi izabran da ga na dan izbor na Kapitoliju nije napala skupina naoružanih senatora sa Scipionom Nizikom na čelu. Tiberije i njegovi suradnici su ubijeni, a njihova tijela bačena su u Tiber. Nakon ubojsvta Tiberija Grahka njegov „**Sempronijev agrarni zakon**“ nastavio se provoditi, a svake godine birali su se **triumviri agris iudicandis**. Bezemljaši iz italskih savezničkih krajeva, na koje se također odnosio Tiberijev zakon, tražili su da im se dodjeli zemlja, ali su tražili i da im se dodjeli rimsko građansko pravo koje bi im donijelo neosporivo pravo na zemlju prema Semprijevu zakonu.

Gaj Sempronije Grahko (*Caius Sempronius Gracchus*) nakon bratove smrti živio je povučeno, ali je kasnije obnašao dužnost kvestora na Sardiniji. Kada se uklopio u politički život, postao je veoma popularan ne samo kao zastupnik Tiberijeve politike, nego i svojim sposobnostima. Izabran je za pučkog tibruna dvije godine zaredom 123. i 122. g. pr. Kr., a u tom razdoblju je narodnoj skupštini predložio mnogo zakona a ti zakoni su i izglasani.

Zakon o agraru (*Lex agraria*) obnovljen Tiberijev zakon, a ponovno je uspostavljena trijumvirска služba (*agris iudicandis*) koja je bila ukinuta.

Zakon o žitu (*Lex frumentaria*) po kojemu se stanovništvu grada Rima iam davati žito uz cijenu nižu od ranije.

Zakon o osnivanju naseobina (*Lex de coloniis deducendis*) prema tom zakonu, kada su se iscrpile posljedne mogućnosti daljne kolonizacije u Italiji, 6.000 kolonista dobilo je zemlju na pordučju porušene Kartage.

Gaj je osobno otišao i Afriku kako bi nadgledao i vodio osnivanje te naseobine. Lex militaris bavio se dužinom i trjanjem vojničke službe i postupku prema vojnicima. Doneseni su i zakoni o gradnji puteva, o stvaranju zaliha žita itd. Gaj je predlagao da se svim Latinima da puno građansko pravo. Zakonodavno i cjelokupnom svojom aktivnošću Gaj je sustavno oduzimao senatu i davao tribunskoj skupštini nadležnosti u najvažnijim državnim poslovima. Sva vlast je prebačena u ruke naroda, iako je realno tu vlast u sovijim rukama držao Gaj Grahko. Gaj je na štetu senata činio ustupke vitezovima iako to nije imalo veze s inetresima masa. Senat i nobili poduzimali su protumjere. U razdoblju kada je Gaj bio u Africi, iskorištena je njegova dugotrajna odustnost za agitaciju protiv njega. Nakon njegova povratka političke borbe su se u Rimu jako zaoštrole. Gaj se kandidirao i po treći put na mjesto pučkog tribuna, ali na izborima je izgubio, što je prouzročilo nezadovoljstvo njegovih pristaša i na kraju završilo međugrađankim oružanim sukobom. Senat je proglašio da je država u opasnosti i ovlastio konzula **Opimija** da s vojskom intervenira. Tučnjava na Kapitolu završila je pokoljem, Gaj je pobegao preko Tibera i naredio svoem robu da ga ubije. Nakon Gajeve smrti senat i drugi optimati sistematski su krnjili njegove zakonske uredbe kojima se inače morala formalno priznavati legalnost. Gajev zakon o agraru bio je modificiran i na kraju 111. g. pr. Kr. ukinut.

Rimske vojne akcije na Sredozemlju od 133. do 100. g. pr. Kr.

Azija. Pergamski kralj **Atal I.** (138. - 133. g. pr. Kr.) oporukom je ostavio svoje naslijedstvo „rimskom narodu“. Atalov polubrat, **Aristonik** osporavajući Rimljanima naslijedstvo digao je ustanak. Rat je trajao dvije godine (132. - 129. g. pr. Kr.), okončan je **bitkom kod Stratonikeje** 129. g. pr. Kr. u kojoj su Rimljani pobjedili, a Aristonik je zarobljen i ubijen. Od pergaanske kraljevine osnovana je rimska provincija **Asia**.

Hispanija i Galija. Kako bi zadržali svoje posjede u Hispaniji Rimljani su morali stalno ratovati sa starosjediocima s kojima su vodili dugotrajne i teške borbe. Rimljani su oko 120. g. pr. Kr. svladavši grupu galskih plemena, osnovali u sredozemnom galskom primorju u podnožju Alpa do Pirineja, provinciju **Galija Transalpina** ili **Gallia Narbonensis**, po imenu glavnog grada **Narbo**.

Ilirik. Rimljani su u prvom i drugom ilirskom ratu (229. - 228. i 219. g. pr. Kr.) dobili prve baze na istočnoj obali Jadrana. Pobjedivši Geneciju 167. g. pr. Kr. okupirali su u Iliriku nova područja. Rimljani ratuju s Delmatima 156. - 155. g. pr. Kr., te na kraju ruše njihov glavni grad **Delminij**. Ardiye i Plereje napadaju 135. g. pr. Kr. kako bi spriječili da s mora ugoržavaju njihove saveznike. Jedna od rimske baze na kopnu za napredovanje kopnom prema Balkanu bila je kolonija **Akvileja**, osnovana 183. g. pr. Kr. Rimljani su osvajali Istru tijekom tri rata s **Histrima**, treći je zavrišo osvajanjem moćnog istarskog grada **Nezakcija** u rimske ruke 177. g. pr. Kr.

Konzul Cecilij Metel je 118. g. pr. Kr. iz želje za trijumfom odlučio napasti Delmate, iako oni nisu ništa skrivali. Delmati su ga prijateljski primili, a on je prezimio kod njih u **Saloni**.

Gaj Marije i njegove reforme

Gaj Marije (*Caius Marius*) bio je plebejac koji je 115. g. pr. Kr. bio pretor, namjesnik u provinciji **Hispania Ulterior**, a 107. g. pr. Kr. konzul, te 106. g. pr. Kr. zapovjednik vojske u **jugurtinskom ratu**, koji se još od 111. g. pr. Kr. vodio promjenjivom srećom na obje strane. Marije je taj rat pobjedonosno dovršio, i vratio se u Rim sa zarobljenim **Jugurtom**. Rimska vojska trpjela je poraze u Galiji ne samo od **Cimbra** i drugih germanskih plemena posebno **Teutona**. Cimbri su zadali težak poraz Rimljana 105. g. pr. Kr. **kod Arausionia** u Transalpinskoj Galiji. Rim je bio u opasnosti od Germana, a Gaj Marije ga je spasio. U suprotnosti s tradicijom ovog iskusnog ratnika biraju četiri puta za redom na mjesto konzula, 104. - 101. g. pr. Kr. Gaj Marije zadao je Teotonima 102. g. pr. Kr. konačan poraz kod grada **Aquae Sextiae** u Narbonskoj Galiji, a 101. g. pr. Kr. Cimbrima **kod Vercellae** u dolini Pada (kod Verone). Nakon petog konzulata Marije je želio i šesti za 100. g. pr. Kr., i dobio ga je ali uz jaku opoziciju **optimata**, a podržavali su ga **populari**, narodne mase i njegovi vojnici. Za trajanja Marijeve šestog konzulata, vodile su se žestoke borbe u Rimu između optimata i populara koje su završile krvoprolaćem kao 132. i 122. g. pr. Kr.

Optimati (od 2. st. pr. Kr.) zastupali su konzervativniji smjer, pristaše su nalazili među građanima koji su očekivali zaštitu svojih imovinskih prava i nastavak postojećeg društvenog poretka. Čuvaju dominaciju Senata nad narodnim skupštinama, spriječavaju ambiciozne vojne zapovjednike i populističke političare da potkopaju republikanske institucije i dominaciju tadašnje rimske aristokracije u rimskoj politici.

Populari su okupljali ljudi sklone napretku i one koji nisu bili zadovoljni svojim društvenim i ekonomskim položajem. Nastojali su težište vlasti sa Senata, kojim je dominirala aristokracija, prebaciti na rimske skupštine, kojima je dominirao plebs.

Naklonost plebsa nastojali steći kroz agrarnu reformu, ograničavanje korištenja **robova**, mjere **socijalne pomoći** za siromašne građane, proširenje rimskog državljanstva na pojedince i zajednice iz Italije i provincija.

Konzul Marije, pučki tribun **Saturnin** (*Lucius Apuleius Saturnius*) i pretor **Glaucija** (*Gaius Servilius Glaucias*) bili su prvaci populara i počeli su obnavljati i nastavljati politički program **braće Grahko**. Saturnin je donio zakone o žitu, o agraru, o sudstvu u smislu Sempronijevskih zakona.

Marije je bio odličan vojkovđa, ali slab političar. Međutim, veliko je političko značenje, a za rimsku republiku sudbonosne **Marijeve vojne reforme**. Marije je primio u vojsku i na državni trošak opremio sve građane koji su to htjeli, bez obzira na cenzus. Do tada su Rimljani regrutirali i okupljali vojsku svrstavajući građane u vojne odrede prema imovinskim razredima. Siromašni građani koji nisu plaćali porez (*ex capite censi*) nisu uzimani u vojsku. Marije je ove proletere uzeo u vojsku, opremio ih teškim oružjem koje su ranije imali samo imućni sposobni da takvo naoružanje nabave i financiraju. Posve vojničko značenje imale su neken novine u rimskoj vojsci Marijeve vremena, Marije je stvorio kohorte (*cohors*) kao taktičke jedinice, do tada to su bile manipule (*manipulus*). Marijeva legija (*legio*) imala je 6000 vojnika, a dijelila se na 10 kohorti. U vojsku su rado ušli bezemljaši i drugi siromašni građani kojima se novi ratovi omogućavali rješenje njihovog osobnog ekonomskog pitanja. Vojskovođe koje su istodobno bili magistrati, obećavali su vojnicima dio ratnog plijena i zemlju. S druge strane vojnici, zainteresirani za ratovanje i osvajanje, donosili su vojskovođama ratnu slavu. Upravo ti vojnici će u 1. st. pr. n. e. postati glavni oslonac vojskovođama i generalima za izvođenje državnog udara. To je uzrokovalo pad republike i uvođenje carstva, zapravo vojne diktature. Marijeva vojna reforma je utrla put takvom razvoju događaja.

RIMSKA VOJSKA

Reforma Servija Tulija

Do 510. g. pr. Kr. kraljevstvom, koje je obuhvaćalo samo grad i širu okolicu, vladalo je sedam kraljeva. Da bismo mogli govoriti od samim počecima ustroja rimske vojske moramo započeti sa šestim kraljem Servijem Tulijem. **Servije Tulije** proveo je političku i vojnu reformu uvođenjem imovinskog cenzusa i podjelom rimskih građana na centurije. Iz svake centurije novačeno je 25 vojnika za rat. Osamnaest najbogatijih centurija vitezova bili su konjanici. A najvažniji rod rimske vojske, pješaštvo sačinjavali su pripadnici ostalih pet imovinskih razreda podijeljenih u 150 centurija, odnosno prema opremi i bojnom oružju koje su mogli pribaviti. Tako su vojnici iz prva tri razreda činili teško, a vojnici zadnja dva lako pješaštvo. Najbogatija prva klasa bila je naoružana kao teški grčki hopliti; kaciga, oklop za gornji dio tijela i štitnici za noge od bronce, mač, kopљe i veliki okrugli štit. Najsilnija peta klasa bila je naoružana pračkama i lakinim kopljima za bacanje. Vojska je tada brojila 2000 vojnika iz prve klase, po 500 vojnika iz druge, treće i četvrte klase, 750 iz pete klase. Sveukupno 4250 pješaka i 450 konjanika.

Obaveza služenja u vojski protezala se od 17. do 60. godine života. S obzirom na starosnu dob vojnici su se dijelili na **mlađe ljudstvo** (*iuniores*) od 17. do 45. godine, koji su imali aktivnu službu u ratu, te na **starije ljudstvo** (*seniores*) od 45. do 60. godine života, koji su bili pričuva stacionirana u Rimu. U opisima ratova rimskog povjesničara Tita Livija, **Livije** navodi da su se u sklopu rimske vojske nalazile savezničke formacije italskih naroda, a legija se još uvek borila u formaciji grčke falange. Dvije rimske legije bile su postavljene u središtu bojnog poretka, na svakom krilu nalazila se po jedna jedinica savezničkog pješaštva. Do njih je na samim krajevima kao zaštita bila konjica. Pomoćne ili augziljarne čete su činili pokoreno stanovništvo i saveznici. Vojni tabori izgrađeni su na povиšenom mjestu i bili su često utvrđeni. Svaka postrojba imala je točno utvrđeno mjesto u taboru, a vojnici su spavali u šatorima. U vojnog logora nalazile su se i ratne sprave koje su služile u obrani logora ili na kapnji u bitkama. U središtu tabora nalazio se žrtvenik, šator zapovjednika i zborno mjesto. Vojnici uz oružje nosili oruđe za izgradnju utvrda.

Reforma Marka Furije Kamila

Početkom 4. st. pr. Kr. provedene su brojne reforme vojske koje se dovodi u vezu s diktatorom i herojem **Markom Furijom Kamilom**, pa otuda dolazi naziv **Kamilijeva reforma**. U tom razdoblju prvi puta se javlja naziv **legija** (lat. *legio*) koja točno određuje vojnu postrojbu. Međutim pojам Legio je puno širi te ima nekoliko značenja - narod iz kojega se podižu vojni obveznici, oni koji plaćaju porez i općenito vojska.

Među najvažnije reforme unutar vojske se ubraja uvođenje vojničke plaće, odnosno svojevrsne naknade vojnicima, što je omogućavalo produljenje pohoda. Druga, mnogo važnija reforma bila je ustrojavanje novih taktičkih jedinica - **manipula** (*manipuli*). Ovom reformom stvorena je manipularna legija koja je bila mnogo pokretljivija. Kamilije je organizirao legiju koja se sastojala od 60 centurija. Svaka manipula se sastojala od dvije centurije. Legija je bila postavljena u tri bojna reda, a svaki bojni red se sastojao od 10 manipula. Jednom manipulom zapovijedala su dva centuriona radi lakšeg upravljanja i kontroliranja.

U prvom bojnom redu djelovala je teška pješadija najmlađi vojnici **hastati** (lat. *hastatus* - kopljanik) naoružani kopljem za bacanje pilumom (lat. *pilum*), mačem gladijusom (lat. *gladius*) i zaštićeni velikim ovalnim štitom (lat. *scutum*). Srednji bojni red činili su vojnici zrele dobi **principi** (lat. *principes*), a posljednji bojni red sačinjavali su veterani i najiskusniji vojnici **trijari** (lat. *triarii*) opremljeni kao i hastati samo što oni nisu bili naoružani pilimom za bacanje nego kopljem hastom (lat. *hasta*). **Roarii** (lat. *roarii*) i **acensi** (lat. *accensi*) nekadašnja četvrta i peta klasa postaju laci pješaci **veliti** (lat. *velites*), a opremljeni su samo praćkama i lakinim kopljima za bacanje, a raspoređeni su iza bojnog reda kao pričuva i dodjeljivani su im lakši zadaci. Manipule hastata i principa brojile su 120 vojnika dok su manipule trijarija brojale 60. Legija je sad brojala 4200 vojnika (1200 hastata, 1200 principa, 600 trijarija i 1200 velita), osim toga legiji je bilo priključeno i 300 konjanika koji su bili podijeljeni u 10 **turmi** (lat. *turmae*) po 30 konjanika.

Reforma Gaja Marija

Tijekom **Drugog punskog rata** (218. - 201. g. pr. Kr.) započela je nova reorganizacija vojske, međutim najveće promjene i reforme napravio uveo je Gaj Marije oko 100. g. pr. Kr. U sjevernoj Africi rimska vojska, kojom zapovijeda Caecilius Metellus Numidicus, neuspješno ratuje protiv Jugurte, kralja Numidije. Jedan od visokih časnika Caeciliusova stožera je Gaj Marije. Gaj Marije vraća se u Rim i optužuje svog zapovjednika za nesposobnost u ratu, zahvaljujući dobrim vezama i obiteljskom utjecaju, Marije je izabran za konzula umjesto smijenjenog Caeciliusa. U roku od dvije godine Marije je porazio Jugurtu i osvojio cijelu Numidiju. Nakon toga se vratio u Rim gdje je ponovno izabran za konzula i postavljen je za zapovjednika u ratu protiv Cimbra. U tom trenutku Marije započinje opsežnu reformu jer je uvidio da je ustroj vojske od Kamilijevih reformi zastario i da zahtjeva određene promjene. Međutim za tako opsežna reforma zahtjevala je velika financijska sredstva, na svu sreću da su sredstva bila dostupna završetkom punskih ratova i razaranjem Kartage 146. god. Pr. Kr., najvećeg rimskog neprijatelja na mediteranu. Punski ratovi donijeli su rimu nove provincije i velika bogatstva koja su prigrabila nekolicina bogatih i utjecajnih obitelji. Takvo stanje dovelo je do erozije regrutnog sustava po klasama kakav je bio poznat otprije.

Marije provodi dalekosežan preustroj i pretvara vojsku od građanske milicije u profesionalnu vojsku vjernu svojim zapovjednicima, takav ustroj imati će veliku ulogu u kasnijim građanskim ratovima. Marije u potpunosti reformira regrutni sustav, a popuna vojske odvijala se na dragovoljačkoj osnovi, te su svi slobodni rimski građani mogli stupiti u vojsku bez obzira na imovinu koju su imali. Važna novina je bila to da su sada vojnici sklapali ugovor sa državom o vojnoj službi.

Oružje, opremu i plaću osiguravala je država, a proizvodnja oružja i opreme unificirana je, pa su svi legionari izgledali kao jedan. Na taj način nestali su principi, trijari i veliti, a ostali su samo konjanici equites i teški pješaci hastati. Ulogu lakih postrojbi preuzimaju saveznički kontingenti pješaka i konjanika (*auxilia*).

Najveća novina koju uvodi Gaj Marije je nova taktička jedinica - **kohorta** (*cohors*). Najstariji poznati primjer uporabe kohorte kao vojne taktičke postrojbe, upotrijebio je rimski zapovjednik Scipion Afrički 133. god. Pr. Kr. u Španjolskoj. Svaka kohorta brojila je 600 vojnika odnosno bila je podijeljena na tri manipule koje su zadržane radi označavanja činova, nova legija brojila je 10 kohorti te je sada broj vojnika u legiji narastao na 6000 ljudi - 5240 vojnika i 740 pripadnika pomoćnih službi, kovača, zanatlija, kuhara, liječnika. Osim toga kohorta je postala jednako taktička kao i administrativna postrojba. Stvaranjem kohorti legija se raščlanila na više manjih postrojbi kojima je zapovjednik mogao lakše manevrirati i pokretati tijekom borbe, na taj način kohorta je dosegla sam vrhunac razvoja antičke falange.

Služba u vojsci trajala je 16, a kasnije 25 - 26 godina, nakon isluženog vojnog roka isluženi veterani dobivali su zemlju. Nakon **savezničkog rata** (90. - 88. g. pr. Kr.), nestalo je razlike između rimskih i savezničkih italskih legija zato jer su svi stanovnici Apeninskog poluotoka južno od rijeke Po dobili rimske građanske pravne. Da bi dobio čim veću pokretljivost legije Marije ukida golemu pokretnu komoru s prtljagom koja je dotada pratila legiju, pa je sada svaki vojnik morao sam nositi svoju odjeću, oružje i opremu, te određenu količinu hrane. Zbog tereta koji su nosili, koji nerijetko znao doseći i 40 kg, vojnici su dobili pogrdni naziv „**Marijeve mule**“.

Imperijalna legija

Pun potencijal legije iskoristio je **Julije Cezar** osvojivši za Rim srednju Europu, a za sebe mjesto prvog čovjeka u državi. Cezar je uveo redne brojeve legija, a svaka legija je imala svoj naziv, znakovlje i tradiciju koja se mogla pratiti još od punskih ratova. Nakon više od pola stoljeća građanskih ratova i novačenja velikog broja legija, pobjedom Augusta nad Markom Antonijem i Kleopatrom u **bitci kod Akcija** 31. g. pr. Kr. broj legija se smanjuje na 28, a tih 28 legija su bile krema vojske. U vrijeme Augusta legija doživljava svoj vrhunac. Legija i dalje ima sastav 10 kohorti, s time da je u prvoj kohorti sastav povećan dvostruko što je ujedno i najveća promjena ustroja u odnosu na Marijevu legiju. Kako bi zaštitio granice, car August šalje legije u parovima u utvrđene granične logore. U Rimu ostavlja pretorijansku gardu (*cohorts praetoria*), gradske kohorte (*cohorts urbani*) i vigle (*vigles*).

Pretorijanska garda spominje se prvi puta prilikom opsade Numancije 133. g. pr. Kr. koju je vodio Scipion Emilijan, a brojala je 500 vojnika, i dobila je ime po tome što je bila smještena uz vojskovođin šator (*praetorium*). August je ustrojio carsku pretorijansku gardu koja se sastojala od 9 kohorti po 500 vojnika, a bila je pod zapovjedništvom prefekta (*praefectus praetorii*).

Gradske kohorte osnovao je također August, a sastojale su se od tri kohorte i brojale su od 500 - 1500 ljudi. Brojevi njihovih kohorti nastavljali su se na brojeve pretorijanskih - znači 10, 11, 12. Dužnost gradskih kohorti postaje patrola gradom kao policije, a s obzirom na njihov uspjeh gradske kohorte se počinju osnovati po svim većim gradovima rimskog carstva.

Vigli (*vigles*) su u principu bili vatrogasci, sastojali su se od 7 kohorti koje su sve zajedno brojale 1000 ljudi. Uglavnom su bili novačeni od bivših robova.

Legija u prvom i drugom stoljeću

Od **Augusta** do **Trajana**, „klasična“ legija je na vrhuncu svoje moći i dominira svim bojnim poljima te nema sile koja joj može odoljeti. U drugoj polovini 1. st. prva legijska kohorta narasla je na 800 vojnika, u doba cara Hadrijana raste na 1000 podijeljenih u pet centurija. U isto doba transformirane su **pomoćne čete** (*auxilia*), uređene su u jednoobrazne jedinice koje bore pod zapovjedništvom vlastitih vođa. Te trupe podizane su u provincijama i ustrojavale su kohorte od 500 (*cohorts quingentaria*) vojnika podijeljenih u šest centurija. U Hadrijanovo doba započela je provincijalizacija i barbarizacija rimske vojske te opadanje vojne discipline.

U drugoj polovici 2. st. ukinuta je legijska konjica. Konjanici su novačeni na prostoru vojnih operacija. Osim lake konjice u doba cara **Hadrijana** u službu se uvodi **teška konjica** unovačena na istoku tzv. *cataphracti*.

Legija od trećeg od petog stoljeća

U doba cara **Galijena** centralizirala se glavna vojska ustrojena od pješačkih odreda, **veksilacija** (*vexillationes*). Legije su oslabljene i raščlanjene na specijalizirane odred koji su brojili od 300 - 500 vojnika. Osim toga ustrojavaju se nove konjaničke jedinice: kopljanci *lanciarii* i *equites promoti*. Car **Dioklecijan**, a nakon njega i **Konstantin Veliki**. Podijelili su redovitu vojsku na graničnu vojsku (*limitnei*) i na pokretnu vojsku (*comitatenses*). Pokretnu vojsku činile su elitne jedinice **konjice** (*vexillationes*), teškog pješaštva (*legiones*) i lakog pješaštva (*auxilia palatina*). Graničnu vojsku obuhvaćale su različite odrede pješaka (*legio, cohors i auxillia*), konjanika (*equitescunei i alae*), te riječne ophodnje (*ripenses*).

U razdoblju od trećeg do petog stoljeća pokretne pješačke jedinice brojile su 500 - 1000 vojnika, a konjaničke znatno manje od 500 konjanika. U vrijeme vladavine Konstantinovih sinova od 330. - 350. g. stvarale su se neovisne vojske kojima su zapovijedali *magistri militum* kao nadopuna glavnog vojski.

Vojska kasnog četvrtog stoljeća dijelila se na redovitu i plaćeničku. Poraz u **bitci kod Hadrijanopola** 378. g. bio je prijeloman događaj za vojni ustroj kasnorimske vojske. Otad je sve više konjaništva u rimskoj vojski, legije kao takve nestaju, a rimska vojska sve se više popunjava pripadnicima doseljenih barbarskih naroda (*foederati*). Prema kraju Carstva sve je više rasla ovisnost rimskih careva o barbarskim vojskama kojima više nisu zapovijedali Rimljani.

Zapovjedni lanac legije

Na čelu vojske nalazio se **imperator**, konzuli ili imenovani vojni zapovjednici od konzula ili Senata. Legijom je tri do četiri godine zapovijedao **legat** prije nego bi postao guvernerom jedne od provincija carstva. Svaki legat imao je **šest pomoćnika tribuna** (lat. *tribunus laticlavius*) koji nisu bili profesionalni vojnici već im je vojska bila samo još jedna stanica na putu u Senat. Jedini pravi profesionalni visoki časnik zadužen za organizaciju, obuku i opremu legije bio je veteran sa trideset godina aktivne službe u legiji, takozvani **zapovjednik logora** (lat. *praefectus castrorum*). **Zapovjednik konjice** je nosio naziv (lat. *praefectus equitum*), a **flete** (lat. *praefectus classis*). Za svakodnevne poslove legije bio je zadužen po rangu najviši centurion legije **prvi pilum** (lat. *primus pilus*) koji je inače zapovijedao prvom centurijom u prvoj kohorti. U svakoj legiji bilo je 59 centuriona, a svaki centurion sebi je birao svog pomoćnika, **nižeg časnika** (lat. *optio*). **Centurioni** su mogli ostati u doživotnoj službi, ali bi u poodmakloj dobi dobili posao u administraciji. Dočasnik u pravom smislu riječi bio je u rangu **desetnika** (lat. *tesserarius*) a bio je zadužen za manji broj vojnika, straže, ophodnje itd.

Odličja i znakovlje legija

U legiji su postojale razne nagrade od novčanih do odličja. Vojnici i dočasnici za zasluge u borbi mogli su zaslužiti **ogrlice** (lat. *torques*) i **narukvice** (lat. *armillae*). Centurion i obični vojnici mogli su zaslužiti i **zlatni vijenac** (lat. *corona aurea*), a posebna čast je bilo zaslužiti **vijenac za zid** (lat. *corona muralis*), a on bi se zaradio kada bi se prvi časnik ili vojnik legije popeo na protivnički zid i osvojio ga. Najviši centurion po rangu, **primus pilus** mogao je dobiti **srebrno koplje** (lat. *hasta pura*), ali samo po izlasku iz službe. Ako su cijele postrojbe dobine odličje tada bi ga isticale na svome znakovlju. Najveće odlikovanje bilo je **Corona triumphalis**. Njega je Senat dodjeljivao vojskovodi za pobjedu u ratu. Vojskovođa obučen u grimiznu togu sa svojim jedinicama svečano je ušao u Rim s lоворovim vijencem uz klicanje rimskih građana. U **Jupiterovu hramu** prinjeo je žrtvu zahvalnicu. U rimskoj vojski su postojale su osim nagrada i odlikovanja i kazne, a najstrože kazne su bile bičevanje i smrt.

Znak legije (lat. *signa*) imao je ključni položaj i predstavljao je mjesto zapovjednika, a otkuda su davani i vizualni znaci i zapovijedi. Mjesto signe služi kao mjesto okupljanja rastrojenih postrojbi te kao posljednje mjesto otpora. U vrijeme republike postojalo je pet različitih vrsta signi: orao, vuk, minotaur, konj i vepar. Marije je u svojoj reformi zadržao samo **orlove** (lat. *aquile*) zbog povezanosti s Jupiterom. Nosač orla tako se i zvao (lat. *aquilifer*) ispod orla bil su ugravirana poznata slova **SPQR** (lat. *senatu populusque romanus*). Aquila je bila u nadležnosti prve elitne kohorte. Svaka od legija imala je osim orla i svoje osobite znakove među kojima je najviše bilo horoskopskih. Znak koji je najviše bio nalik današnjoj zastavi, bio je komad tkanine na kojoj je bio istaknut naziv i osobit znak legije (lat. *vellixum*).

Plaća legionara

U vrijeme cara **Augusta** godišnja plaća Legionara je 3 zlatnika (lat. *aurei*) odnosno 75 denara (lat. *denarii*) ili 300 sestera (lat. *sesterii*). **Domicijan** je povećao plaću na 12 zlatnika, a pri odlasku iz službe nakon 20 godina služenja legionar bi dobio otpremninu od 3000 denara. Pretpostavlja se da je plaća centuriona bila pet puta veća od legionarske plaće, plaća pretorijanske garde tri puta veća, dok se plaća gradskih kohorti kretala između plaće garde i legionara.

Mornarica

S obzirom da su rimljani dugo vremena osvajali Apeninski poluotok i ratovali sa svojim italskim susjedima, nisu imali nikakvu mornaricu. Međutim novi veliki rival i neprijatelj, Kartaga, natjerao je Rimljane da izgrade veliku i snažnu ratnu flotu i upuste se u **Prvi punski rat** (264. - 241. g. pr. Kr.) za vlast nad Sicilijom. Iskoristivši saveznička brodogradilišta, grčka i etruščanska, Rimljani su pripremili moćnu flotu od stotinjak brodova sagrađenih po modelu kartaških brodova. To su bili dugi i lagani brodovi, koji su bili brzi i njim se lako manevriralo.

Međutim Rimljani u ratovanje na moru uvode jednu inovaciju koja će im odnijeti konačnu pobjedu i donijeti prevlast nad sredozemnim morem. Rimljani su svoje brodove opskrbili takozvanim „**gavranima**“ (*corvi*), kukama kojima su zakvačili neprijateljski brod i privukli ga da spuste skele kojima su prelazili na neprijateljski brod gdje su onda otpočinjali borbu prsa o prsa kao na kopnu, a tu su rimljani bili nepobjedivi. Ova novina u ratovanju donosi Rimljanima dvije ključne pobijede u **pomorskim bitkama kod Mile** 260. g. pr. Kr. i kod **Egatskih otoka** 241. g. pr. Kr.

Ratne sprave

Rimska vojska bila je poznata po upotrebi tehničkih dostignuća i korištenju ratnih sprava koje Rimljani uglavnom preuzeli od Grka. Ratne sprave ponajviše su korištene u opsadama gradova a dijelile su se na dvije grupe ovisno dali su projektile izbacivale: napinjanjem tetive i luka – tenzijom, ili uvijanjem luka – torzijom. U prvom stoljeću pr. Kr. sprave koje su izbacivale projektile u luku nazivalo se – *ballistae*, a bacače za strijele koji izbacuju projektile pravocrtno - *catapultae*. Međutim, u 3. st. pojavio se novi učinkovitiji bacač za kamenje „**onager**“ (lat. *onager* - *magarac*), a to je prouzrokovalo promjenu u nazivlju pa je termin *ballistae* prenesen na bacače strijela. Jednako tako u istom povijesnom razdoblju manji katapulti nazivali su se „**škorpion**“ (*scorpio*).

Osim bacačkih postojale su i sprave za rušenje zidina kao **ovan** (lat. *aries*) kojim se udaralo izravno u zidine ili gradska vrata, istoj namjeni služilo je i **bušilo** (lat. *terebra*).

SULINO DOBA

Saveznički rat (91. - 88. g. pr. Kr.)

Rimljani su nekoliko stotina godina ratovali kako bi nametnuli svoju vlast svim stanovnicima Italije. pokoreni gradovi Italije sklopili su s Rimljima ugovore (*fodera*) i postali milom ili silom, saveznici svojih osvajača (*foderati*). Zemljivojni problemi koji su pogađali rimske seljačke mase, za koje su se zauzimali **braća Grahko**, jednako su pogađali i saveznike. Saveznici su prema ugovoru bili dužni davati rimskoj vojsci pomoćne trupe, a pream potrebi i materjalnu pomoć. Savezničkih vojnika u rimskim ratovima bilo je više, često i dva puta više od rimskih. Postupak prema savezničkim vojniku bio je stroži. Rimskog građanina vojnika bilo je zabranjeno šibati, a savezničkog nije. Pri podjeli zemlje veteranim uzmimani su u obzir do tada samo rimski vojnici, rimski građani. Reforma braće Grahko pogađala je bogate savezničke uživaće fonda **ager publicus**, ali se saveznički bezemljaši nisu njome mogli koristiti. Jedina mogućnost izlaska iz tih teškoća bio je u dobivanju rimskog građanskog prava, ako ne potpunog (*civitas*), onda bar latinskog (*ius Latii*). Neki Italici su to postigli doseljavanjem u rimske gradove kolonije ili municipije. Nešto prije 177. g. pr. Kr. mnogobrojni Samnićani i Peligni naselili u grad **Fregelline**, staru koloniju rimskih građana, Senat je regirao tako što je posebnom uredbom zabranio doseljavanje u Rim i u kolonije, odnosno municipije. Saveznici u rimskoj Italiji bili su važan vojni i privredni faktor, kao nekada plebejci u malome Rimu. Gaj Grahko tražio je da svi Latini dobiju potpuno rimsko građansko pravo - *civitas*, a saveznici uopće - *ius Latii*. **Livije Druz** bio je ubijen zbog svojeg smjelog političkog angažmana, osobito zbog toga što se zauzeo za davanje građanskog prava saveznicima Italicima. Posljedica toga bio je ustank Italika - saveznika.

Rat je počeo 91. g. pr. Kr. u Piacenumu odakle se proširio. Ustanička su plemena formirala dvije glave grupe sjevernu - **sabelsku** i južnu - **samnitsku**. Vojno i administrativno središte svih ustanika bio je grad **Corfinium**. Rat se naziva i **bellum sociale**, **bellum Italicum**. Rimski konzuli i njihovi legati, te na samom kraju Marije i Sula imali su veoma su teško svladavali ustanike koje su predvodili vrsni vojskovođe. Obzirom da je rat teško vođen, Rimljani su razjednili ustanike (*divde et impera*) dajući rimsko građansko pravo **civitas** pojedinim grupama. Najprije su dali 90. g. pr. Kr. rimsko građansko pravo onim saveznicima koji nisu prešli na stranu pobunjenika. Italicima je građansko pravo (*ius Italicum*) donijelo mnogo, oslobođilo ih je od zemljivojnog poreza i dobili su privilegij da kuju svoj (bakreni) novac. Tim koncesijama i

nekim pobjedama u bitkama Rimljani su postigli mir sa sjevernom grupom Italika. **Samnićani** i Italici u **Lukaniji** i u **Bruciju** uporno su se borili sve do 82. g. pr. Kr. Tek oko 81. g. pr. Kr. Italija je do Rubikona postala rimskom državom u pravom smislu riječi, zemljom rimskih građana, državna zajednica gradova s glavnim gradom Rimom. U Italiji je nestala podjela gradova na kolonije i municipije.

Prvi rat s Mitridatom (93. - 85. g. pr. Kr.)

Nakon bitke kod Magnezije 189. g. pr. Kr. rimske legije stalno su stacionirane u Maloj Aziji. Susjedne zemlje Rimljani su prepustili kraljevima Bitinije i Kapadokije koji su postali **socii populi Romani**. Na sjeveroistočnoj obali Male Azije bilo je smješteno helenističko kraljevstvo **Pont** kojim je vladala dinastija **Mitridatida** (*Mithridates*), perzijskog projekta. **Mitridat VI. Eupator** 93. g. pr. Kr. zbacuje kraljeve Bitinije i Kapadokije odane Rimu, a postavlja svoje vazale. **Sula**, rimski namjesnik u **Kilikiji** intervenira i vraća staro stanje 92. g. pr. Kr. Nakon Sulina odlaska u Italiju Mitridat ponovno svrgava nepoželjne kraljeve, koje rimski legat **Manije Akvilije** vraća na prijestolje. Manije Akvilije i Bitinjski kralj **Nikomed III.** 89. g. pr. Kr. zajedničkim snagama napadaju Mitridata, ali su poraženi.

Rimljani su 88. g. pr. Kr. bili zauzeti teškim borbama u savezničkom ratu, što je Mitridat iskoristio i napao rimsku provinciju **Aziju** koju je osvojio i na kraju naredio da se pobiju svi Rimljani i doseljenici iz Italije. Pošto je „oslobodio“, okupirao rimske posjede u Aziji, 88. g. pr. Kr. prebacio je vojsku u europsku Grčku i ulazio kao osloboditelj u grčke gradove. Težak saveznički rat upravo je okončan, a Rimljani su morali poslati vojsku na Mitridata koji je „oslobađao“ **Grčku**. Senat je zapovjedništvo nad vojskom povjerio konzulu **Suli** (*Lucius Cornelius Sulla*), koji se istaknuo u ratu s **Jugurtom** i u ratu s **Cimbrima**, a tada je bio Marijev legat. Sula se istaknuo i u savezničkom ratu. Nakon odluke senata da se zapovjeništvo nad vojskom u ratu s Mitridatom povjeri Suli, narodna skupština je na prijedlog pučkog tribuna **Publija Sulpicija Rufa** odlučila da ne priznaje doluku senata, nego da se vođenje rata s Mitridatom povjeri Mariju. Tada je Sula s vojskom koju je imao u Kampaniji još od savezničkog rata, ušao u Rim. Sula je ukinuo sve odluke koje je na prijedlog **Marija i Sulpicija**, narodna skupština bila donijela. Sula je donio novi ustav, povećao je broj senatora na 600, a donio je odluku o osnivanju novih kolonija za svoje veterane.

Nakon što je nametnuo svoju vlast u Rimu, Sula je otisao u rat s Mitridatom, a vlast je ostavio novoizabranim konzulima optimatu **Gneju Oktaviju**, svom čovjeku, i popularu **Luciju Korneliju Cini**, koji je bio marijevac. Cina je odmah pozvao Marija koji se sklonio u Africi. Marijeva je vojska izvršila nasilje isto kao godinu dana prije Sulina. Uz Marija i Cinu bili su Italici. Ubijen je konzul Gnej Oktavije, a stradale su mnoge Seline pristaše. Cina i Marije izabrani su za konzule 86. g. pr. Kr., iste godine Marije je umro, novim konzulom proglašen je **Valerij Flak**. Ukinuti su Sulini zakoni, a Sula je smjenjen s položaja zapovjednika vojske na istoku. Onamo je s novom vojskom poslan Flak. Cina je bio konuzul tri godine za redom a onda su ga 84. g. pr. Kr. ubili pobunjeni vojnici u Italiji, **Valerij Flak** je ubijen od pobunjenih vojnika u Makedoniji, a njegova vojska prešla je Suli.

Sula je pobjedio Mitridata, najprije ga je pobjedio i istjerao iz Grčke 87. - 86. g. pr. Kr., a istovremeno vojska Valerija Flaka izbacila je Mitridatovu vojsku iz Makedonije i prešla u Aziju. Sula je mogao osvajati na Istoku unedogled, međutim je zbog političke situacije u Rimu prihvatio Mitridatovu ponudu za mirovne pregovore, te je mir zaključen 85. g. pr. Kr. u **Dardanu**.

Sulina diktatura

Borbe između Marijevih populara i Sulinih optimata koje su počele 88. g. pr. Kr. i mnogih prevrata, strahovlada marijevaca u Rimu, Seline vojne akcije na Istoku imale su epilog 83. i 82. g. pr. Kr. koji se naziva „**prvi građanski rat**“. Konzuli populari **Papirije Karbo** (*Papirus Carbo*) i mladi **Gaj Marije** (*Caius Marius*) koji je bio nečak slavnog Marija, sa svojom vojskom i uz pomoć Sertorijevih i samnitskih odreda, vodili su teške borbe sa Sulinom vojskom kojoj su se pridružili sa svojim trupama i **Gnej Pompej i Licinije Kras**. Odlučne bitke vodili su se kod grada **Preneste** i pod zidinama Rima. Vojnici iz konzulske vojske bježali su Suli koji ih je potplaćivao, to je doveo do kraha konzulske vojske i Sula je na kraju pobjedio. Marije je izvršio samoubojstvo u Pernesteu, Karbo je pobegao na Siciliju gdje je uhvaćen i ubijen.

Sula je pobjedonosno ušao u Rim u studenom 82. g. pr. Kr., a u prosincu Senat i rimski narod proglašili su ga diktatorom zakonodavcem. Sula kao diktator s neograničenim mandatom, veom se okrutno obračuno sa svojim protivnicima. U Rimu je objavio „**Tabulam proscriptiois**“, ploču s popisom i listama marijevaca osuđenih na smrt, osoba koje je svatko mogao ubiti ili predati uz nagradu, imovina proskribiranih bila je konfiscirana, a njihovi robovi dobili su slobodu. U proskripcijama ubijeno je mnogo senatora i veoma mnogo nobila i vitezova. Sula je uveo državnu konstituciju kakvu su

dugo priželjkivali, aristokrati, oligarsi i optimati. Sula je svojim novim ustavom „svojim“ zakonima ukinuo sve što su bili izradili Hortenzije, Braća Grahko, Saturnin i Marije. Prema Sulinom ustavu Senat ima vrhovnu vlast, on je jedini nadležan za donošenje novih zakona, a do tada je to bilo u nadležnosti tributskih komicija, Senat dobiva i vrhovne sudske kompetencije, što su do tada imali vitezovi. Prema Suliniim zakonima konzuli ne mogu dobiti vojni mandat, a cenzura gubi važnost. Italicima je priznato rimsко građansko pravo koje su izvojevali u savezničkom ratu. Sula, iako diktator s vremenski neograničnim mandatom, omogućio je da se za 81. g. pr. Kr. izaberu novi konzuli. Sula je bio 80. g. pr. Kr. osobno konzul s **Kvintom Metelom**, a zatim se odrekao vlasti i povukao se u privatni život, a umro je 79. g. pr. Kr.

Spartakov ustanak (73. - 71. g. pr. Kr.)

U Italiji je 73. g. pr. Kr. buknuo ustanak robova pod vodstvom roba gladijatora **Spartaka** (*Spartacus*). Spartak je rođen 105. g. pr. Kr. u Trakiji i sa nekolicinom gladijatora 73. g. pr. Kr. podiže pobunu u gladijatorskoj školi u Kapui. Ustanak se razvio u dugotrajan rat, **bellum servile**, koji su Rimljani jedva nakon tri godine priveli kraju. Podno Vezuva Spartak okuplja ustaničku vojsku, a sa takvom vojskom porazio tri rimske legije domogavši se tako oružja. Nakon ovih uspjeha Spartakova se vojska razdijelila oko 50.000 robova zaputilo se prema **Brundisiju** odakle trebao sa brodovima prijeći u Trakiju, ali izigran od cilicijskih gusara koji su bili potplaćeni od Rima sa zahtjevom da ne pomažu pobunjene robe. Zapovjedništvo nad vojskom preuzima **Licinije Kras** koji sa šest novih legija krenuo na Spartaka. Kras je progonio Spartaka i u odlučnoj bitci **kod rijeke Silarus** 71. g. pr. Kr. u kojoj je Spartak poginuo, pobjedio je robovsku vojsku. 6000 robova koji su uhvaćeni živi, razapeti su uz cestu od Kapue do Rima.

Drugi rat s Mitridatom (83. - 82. g. pr. Kr.)

Drugi rat s Mitridatom izazvao je rimski namjesnik provincije **Azije, Murena**. Mitridat je u ovom ratu imao velik uspjeh, tako da je Sula morao posredovati kod Mitridata. Rat je završio mirom na osnovi uvjeta utvrđenih u **Dardanu**.

Treći rat s Mitridatom (74. - 65. g. pr. Kr.)

Mitridat je sklopio savez sa svim rimskim neprijateljima. **Nikomed III.** kralj Bitinije 75. g. pr. Kr. pred svoju smrt ostavio je svoju zemlju u nasledstvo rimskom narodu. Nakon Nikomedove smrti Rimljani su htjeli okupirati Bitiniju, ali ih je u tome omeo **Mitridat** koji je prije njih okupirao Bitiniju. Prvih godina rata legijama su zapovjedali konzuli **Lukul** (*L. Licinius Lucullus*) i **Kota** (*M. Aurelius Cotta*). U početku rata Mitridat je imao uspjeha, a važnu ulogu u ratu odigrao je i njegov zet **Tigran** (*Tigranes*) kralj Armenije, koji je zauzeo **Siriju i Palestinu**. Prokonzul Lukul natjerao je 70. g. pr. Kr. Mitridata na povlačenje iz Bitinije. Rat je priveo kraju **Pompej** koji je se prije toga proslavio uništavanjem gusara na istočnom Mediteranu. Zamjenivši Lukula na azijskom ratištu 66. g. pr. Kr. Pompej je porazio Mitridata i natjerao ga povlačenje iz Male Azije, potom je prodrio u Siriju gdje mu se predao Tigran.

Treći rat s Mitridatom u rimskoj povijesti je veoma važan jer su tada Rimljani osvojili cijelu Malu Aziju i Siriju. Rimljani su osnovali nove provincije - **Kilikiju, Bitiniju i Pont, Siriju**. Osvajanjem i osnivanjem rimske provincije **Sirije** 64. g. pr. Kr. prestalo je postojati helenističko **kraljevstvo Seleukida**.

CICERONOVO I CEZAROV DOBA

Katilinina urota

Gnej Pompej Veliki (*Gnaeus Pompeius Magnus*) bio je rimski vojskovođa i političar. Pompej je rođen 106 g. pr. Kr. Picenum bio sin Gneja Pompeja Straba vrlo bogatog i utjecajnog političara. Pompej Strabo je u ratu između Sule i Marija bio na Marijevoj strani. Pompej je naslijedio njegovo bogatstvo, politički uticaj i vojnu silu. Pompej je 83 g. pr. Kr. stao na stranu **Sule**, kada se Sula vratio u Italiju i krenuo na Rim. Ovaj politički savez ubrzao je Pompejevu karijeru. Sula 82. g. pr. Kr. postao diktator, a Pompej njegov saveznik. Sula je naredio svojoj unuci Emiliji, koja je bila trudna i udana, da se razvede kako bi se mogla udati za Pompeja. Pompej se odmah razveo i oženio Emilijom. Od Sule je Pompej dobio ovlasti da se obračuna sa Marijevim pristašama. Pompej pokazao okrutnost prema svima koji su pokazivali znakove otpora: **Prestanite nam citirati zakone, mi nosimo oružje!** Nakon brojnih pobjeda u Africi, Pompeja su njegove trupe proglašili imperatorom i dali mu nadimak **Veliki**. Pompej je na povratku u Rim zatražio od senata da proslavi njegov trijumf. Senat ga odbio, a Pompej se stacionirao sa vojskom ispred Rima i odbio otići dok senat ne pristane. Tada se umiješao Sula i pristao da Pompej proslavi trijumf. Pompej, zajedno sa Kvintom Cecilijem Metelom Piom, određen da se ode boriti protiv Kvinta Sertorija. **Sertorije** je bio posljednji Marijev pristaša, a održao se na vlasti u Hispaniji. Gerilski rat je trajao 76. g. pr. Kr. - 71. g. pr. Kr., a završio je nakon atentata na Sertorija.

Pompej se vratio u Italiju u trenutku velike pobuna robova koju je predvodio Spartak. Pompej je uništio velik dio robovske vojske koji je pobjegao. 70. g. pr. Kr. Pompej je, zajedno sa Krasom, po prvi put izabran za konzula. 67. g. pr. Kr. Pompej od Senata dobio diktatorske ovlasti da uništi gusare u Mediteranu. Zadatak je Pompej uspješno završio za samo nekoliko mjeseci. Odmah je krenuo u **Malu Aziju** i preuzeo zapovjedništvo u ratu protiv pontskog kralja **Mitridata VI.** Pobijedio je Mitridata VI., a **Pont** postao nova **rimска pokrajina**. Pobijedio i armenskog kralja **Tigrana I. Velikog** i prisilio ga da se odrekne svih dotad osvojenih područja. Pobjedio je i svrgnuo i **Antioha XIII.** te je **Sirija** postala rimska provincija. **Antioh XIII.** posljednji je vladar dinastije **Seleukida**.

Pompej je zauzeo **Jeruzalem**, **Judeja** je postala provincija pod rimskom kontrolom. Organizacija istočnih rimskih provincija je najveće Pompejevo dostignuće. Nakon što je proslavio treći trijumf, Pompej se posvetio politici, a saveznik mu bio Kras. Pompej je sa Cezarom i Krasom sklopio prvi trijumvirat. Oženio je Juliju, Cesarovu jedinu kćer, iako je to bio brak iz interesa ljubav bila obostrana. 55. g. pr. Kr. Pompej i Kras su imenovani za konzule, a Cezar za prokonzula, svi na rok od pet godina. 54. g. pr. Kr. Julija je umrla na porođaju, a Krasova smrt 53. g. pr. Kr. poremetila je ravnotežu moći. Cezar širio svoj utjecaj pobjedama u Galskom ratu, a Pompej je zatražio zabranu produživanja funkcije prokonzula Cezaru, koji se trebao vratiti u Rim, a najprije raspustiti vojsku. Cezar je 49 pr. Kr. prešao sa jednom legijom rijeku Rubikon i time započinje građanski rat između Pompeja i Cezara.

Pompej napustio Rim. Pompej poražen u **bitci kod Farsala** 48. g. pr. Kr. te je pobjegao u Egipat gdje ga je **Ptolemej XIII.** primio. Pompej je ubijen po nalogu Ptolemeja XIII. koji je htio time pridobiti Cezara, a ubijen je odsjecanjem glave. Cezar je Pompejev prah i prsten dao udovici Korneliji koja ga je sahranila u Italiji.

Marko Licinije Kras (*Marcus Licinius Crassus*) nosio je nadimak **Dives** (*najbogatiji*) bio je rimski vojskovođa i političar. Kras je 87. g. pr. Kr. pobjegao iz Rima kada je vlast preuzeo **Gaj Marije**. Kao mladi časnik podržao je Sulu u građanskom ratu 83. g. pr. Kr. protiv Marija. Nakon Suline pobjede Kras se bezobzirno obogatio na proskripcijama. Kada je Spartak (72. g. pr. Kr.) krenuo s robovskom vojskom iz Alpa prema Rimu, Kras preuzeo zapovjedništvo nad rimskom vojskom u Italiji te je pobijedio Spartaka u **Lukaniji kod rijeke Silarus** 71. g. pr. Kr. ustanak ugušen nakon toga Kras je proslavio trijumf. Kras i Pompej prisilili su senat da ih izabere za konzule 70. g. pr. Kr. **Pompej** gradio vojnu karijeru, **Kras** je povećavao svoje bogatstvo i skupljao sebi potporu u senatu.

63. g. pr. Kr. Kras i Cezar pred senatom optuženi da su sudjelovali u uroti koju je pokrenuo **Lucije Sergije Katalina**. Konzul **Marko Tulije Ciceron** zatražio je smrtnu kaznu, međutim, obojica su oslobođeni. Kras je s Pompejom i Cezarom sklopio prvi trijumvirat u kojem je vidio mogućnost za novo bogaćenje. 55. g. pr. Kr. Kras i Pompej imenovani za konzule. Krasu je povjerena uprava Sirije na pet godina, a Pompeju Hispanija. 54. pr. Kr. Kras je kao guverner Sirije zaratio s Partskim Carstvom. Partski general **Surena** mu je nanio katastrofalan poraz u **bitci kod Harana** 53. g. pr. Kr. gdje je Kras i poginuo. Parti su ga zarobili, odmah pogubili, odsjekli mu glavu i poslali je partskom vladaru.

Pompej i **Kras** postali su konzuli 70. g. pr. Kr., a na mjesto konzula izdigli su ih **populari** kojima su ova dva bivša Suline optimatska prvaka prišla. Važna politička posljedica bila je ta da su ukinute glavne Suline zakonske odredbe. Pučkim

tribunima i Komicijama vraćena moć iz razdoblja braće Grahko, moć senata je oslabljena, vitezovi su ponovno obavljali porezničke i sudske službe, i najpopularnije, narodu se opet dijelilo žito.

Ciceron (*Marcus Tullius Cicero*) (106. - 43. g. pr. Kr.) bio je bogati vitez iz **Arpinuma**, helenistički izvanredno obrazovan filozof i retoričar. Rano se proslavio javnim govorima već 81. g. pr. Kr., a 63. g. pr. Kr. postao je konzulom.

Katilina (*Lucius Sergius Catilina*) (108. - 62. g. pr. Kr.) osiromašeni patricij i senator, bivši Sulin pristaša natjecao se 66. g. pr. Kr. za konzulat. Kako nije uspio postati konzulom, organizirao je s pristašama urotu da silom prigrabi vlast. Urota je bila otkrivena, i sudionici urote su prošli nekažnjeno - „**Prva Katilina urota**“. Katilina se ponovno natjecao za mjesto konzula 64. g. pr. Kr., ali ga je pobedio njegov takmac Ciceron koji je postao konzul. Katilina je organizirao drugu još opasniju urotu 63. g. pr. Kr., u kojoj su urotnici namjeravali ubiti Cicerona i neke senatore, silom doći na vlast i uvesti neke određene reforme od kojih se ističu, ukidanje dugova, dijeljenje zemlje, ustupci građanima italskih municipija itd. Ciceron je cijelu urotu omeo svojim govorima u senatu i pred narodom - *In Catilinam* (protiv Katiline, četiri govora). Katilina je pobegao iz Rima u Etruriju, gdje je u pripremi imao čitavu vojsku. U Etruriju je posaln poseban vojnički odred koji bi svalado Katilinu vojsku, u **bitci kod Pistorije** 62. g. pr. Kr. to se i dogodilo, a Katilina je u boju poginuo. Ciceron u svojim govorima i Salustije Krisp u spisu *De conurazione Catilinae*, prikazuju Katilinu ne samo kao protivnika nego i kao najgoreg moralnog propallicu.

Pučki tribun **Servije Rulo** predložio je 63. g. pr. Kr. jedan agrarni zakon čije je izglasavanje Ciceron omeo, a projekt i zakon Sevija Rula poslužio je 59. g. pr. Kr. **Juliju Cezaru** kao temelj za njegov agrarni zakon.

Prvi trijumvirat

Cesar (*Caius Iulius Caesar*) (100. - 44. g. pr. Kr.) pripadnik je patricijskog gensa **Julijevaca** (*gens Iulia*). Dvije opširne Cesarove biografije donose **Plutarh** i **Svetonije**. Cesar je kao i Ciceron bio helenistički obrazovan, ali je za razliku od Cicerona u prvom redu bio vojskovođa i političar. U političkoj karijeri Cesar je obnašao funkcije vojnog tribuna, kvestora, edila, pontifexa maximusa i na kraju je 62. g. pr. Kr. obnašao funkciju pretora u Rimu i propretora u **Hispaniji**.

Cesar, Pompej i Kras sklopili su 60. g. pr. Kr. političku koaliciju koja je u povijesti poznata kao trijumvirat (*triumviratus*), i to kao „**prvi trijumvirat**“. Pompej se krajem 62. g. pr. Kr. vratio s kampanje s Istoka i bio je vema velik i cijenjen vojskovođa, te je 61. g. pr. Kr. proslavio trijumf. Kras, pobjednik nad Spartakom, bio je veoma bogat i kao takav mogao je financirati veće političke potpovitne. Trijumviri su se nagodbom između sebe odlučili s pomoću svojih pristaša osigurati Cezaru konzulat za 59. g. pr. Kr. te je taj plan i ostvaren. Cesarova je konzulatska djelatnost bila usmjerena na ostvarivanje interesa trijumvira. Sva trojica su bili strastveni populari sljedbenici braće Grahko i Cesarova ujaka Marija. Cesarovi protivnici bili su drugi konzul **Bibulus** i senator **Katon**. Cesar je legalizirao sve Pompejeve akcije koje je izveo na istoku, a da bi Pompejevi veterani dobili zemlju, Cesar je donio agrarni zakon. Osim Pompejevih veterana korisnici su bili i drugi građani, po određenom političkom ključu. Cesarova konzulska aktivnost bila je usmjerena na jačanje politike populara, a na štetu ugleda senata. Tributska skupština izglasala je da Cesar bude namjesnik **Cisalpinske Galije** i **Ilirika** u idućih pet godina, a Senat mu je u istom vremenskom roku povjerio namjesništvo u **Transalpinskoj Galiji** (Narbonska Galija). Po isteku konzulskog mandata Cesar je otisao u Galiju kao rimske namjesnik i tamo proveo osam godina, uglavnom ratujući. Trijumviri su se sastali 56. g. pr. Kr. u gradu **Luki** (*Lucca*) u Etruriji, a tamo su odlučili da u 55. g. pr. Kr. konzuli budu Pompej i Kras, te da svaki od njih postane prokonzul u 54. g. pr. Kr. **Cesar** bi dobio produženje prokonzulskog mandata i ostao bi u **Galiji**, **Pompej** bi dobio **Hispaniju**, a **Kras** **Siriju**, uz uvjet da tamo ratuje s **Partima**.

Galski rat

Cesar je preuzevši 58. g. pr. Kr. upravu **Cisalpinske i Transalpinske Galije**, počeo sistematski osvajati preostale zemlje galskih plemena. Galskim plemenima vladali su kraljevi ili „**vagroberti**“ birani rukovodioци s jednogodišnjim mandatom, a važno mjesto u galskom drštu imali su **druidi**, svećenici - suci. Cesar navodi mnoga galska plemena centralne Galije: **Arveni, Hedui, Sequani i Helveti**. Galski ratovi započinju u trenutku kada su **Helvećani** htjeli iz svog područja, današnje Švicarske, preseliti preko rimske provincije na zapad. Cesar je Hervećane natjerao da se vrate onamo odakle su bili krenuli. Nakon toga Cesar je napao **Germane** koji su pod vodstvom kralja **Ariovista** prešli Rajnu i napali neka galska plemena. Cesar je od osloboditelja postao okupator, a poveo je i ekspediciju na **Britaniju**. Zapadnu Galiju osvojio je Krasov sin. Cesar je ugušio veliki ustank galskih plemena pod vodstvom **Vercingetoriksa** 52. g. pr. Kr. Ekspedicija i osvajanje Galije Cezaru je donijelo veliko bogatstvo, slavu, a njegovi vojnici bili su mu neupitno odani. Nakon osvajanja osnovana je rimska provincija Galija koja se počela ubrzano romanizirati.

Nakon što je Cezar napustio Rim 58. g. pr. Kr. i otišao u **Galiju**, u Rimu su se zaoštire političke borbe između optimata i populara. Najvatreniji je bio Cezarov povjerenik i pučki tribun **Klodije**, na čije je inzistiranje Ciceron osuđen na progonstvo. Ciceron se 57. g. pr. Kr. vratio iz progonstva zahvaljujući intervenciji **Pompeja** i pučkog tribuna **Milona**. U Siriji u **bitci kod Harana** 53. g. pr. Kr. **Kras** je poražen, te je poginuo tijekom same bitke. Pri izborima za nove konzule izbio je oružani sukob između pristaša optimata Milona i pristaša populara Klodija, a početkom 52. g. pr. Kr. Klodija su ubili Milonovi ljudi. U tom trenutku Pompej je u potpunosti prešao na stranu **optimata** i Senat mu je predao vlast, te je Pompej dobio diktatorske ovlasti i to je trenutak Pompejevog konačnog raskida s Cezarom. Optimati tada kreću u veliku političku borbu protiv Cezara zahtjevajući da cezar bude smijenjen s mjesta prokonzula. Cezar je tada imao veliku vojsku i mogućnost da je poveća, a Senat je tražio da Cezar raspusti svoju vojsku i dođe u Rim. Cezar se na kraju odlučio obračunati s otpornim protivnicima te je 11. siječnja 49. g. pr. Kr. prešao Rubikon uz poznatu izjavu „**Alea iacta est**“ (Kocka je bačena).

Drugi građanski rat i Cezarova diktatura

U trenutku kada je Cezar prešao Rubikon i krenuo s vojskom na Rim, počeo je drugi građanski rat. Pompej i konzuli, većina senatora i mnogi optimati pobegli su s vojskom u **Brundiziju** i odatile brodovima u epišku obalu u **Dirahij** (Drač). Ne stigavši zaustaviti Pompejev bijeg i prebacivanje njegove vojske na istok, Cezar je postepeno osvajao Italiju i osvojivši je za 60 dana bez borbe, ušao je u Rim koji ga je bez otpora dočekao. U tom trenutku optimati, s Pompejem na čelu bili su gospodari svih provincija osim Galije i mogli su onemogućiti opskrbu Rima i na kraju sa svih strana napraviti invaziju u Italiju. Cezar je stoga hitno posalao svoje legate s odredima na **Siciliju**, **Sardiniju**, u **Afriku** i **Ilirik**, dok je u **Hispaniju** sam poveo vojsku kako bi se obračunao s jakim Pompejevim odredima. Cezarevi legati su ubrzo osvojili Sardiniju i Siciliju, što je bilo vitalno važno radi opskrbe Rima. Važne borbe odvijale su se u **Iliriku**, a poznate su; **bitka kod Krka** (Kurikite) 49. g. pr. Kr. u kojoj je **Marko Antonije** poražen od strane pomejevaca, te **bitka kod otoka Šipana** (*Tauris*) 47. g. pr. n. e. u kojoj je Cezarov legat **Publius Vatinius** porazio Pompejevo brodovlje. Cezar u „**Komentarima o građanskom ratu**“ opširno opisuje događaje kako na Jadranu tako i tijek rata uopće. Cezar je u **Hispaniji** uz teškoće porazio vojsku Pompejevih legata, a glavna bitka vođena je **kod Ilerde** 49. g. pr. Kr. Cezar se vratio u Rim gdje je proglašen diktatorom, a početkom 48. g. pr. Kr. prebacio je vojsku morem iz **Brundizija** na epišku obalu gdje su odmah počele borbe koje su završile **bitkom kod Dirahija**. Pompej iako jači povukao se u **Tesaliju**, a u Tesaliji se u kolovozu 48. g. pr. Kr. odigrala odlučna **bitka kod Farsala** (*Pharsalos*). U bitci kod Farsala Pompej je pretrpio katastrofalan poraz i izgubio velik broj vojnika. Preživjeli vojnici Italiskog porijekla predali su se i ušli u sastav Cezarove vojske.

Bježeći pred Cezarom Pompej je otplovio u Egipat, a prije iskrcavanja ubijen je prema nalogu **Ptolomeja XIII.** Progoneći Ptolomeja Cezar je s vojskom doplovio u **Aleksandriju** gdje se umiješao u dinastičke borbe između brata i sestre, **Ptolomeja XIII. i Kleopatre**. Cezar je pomogao Kleopatri da sjedne na prijestolje, a imao je s njom i ljubavnu avanturu. Cezar je 47. g. pr. Kr. s vojskom krenuo preko Sirije u Malu Aziju, gdje je rimske posjede zaposjeo Mitridatov sin **Farnak**, koji je bio saveznik pompejevaca. „**Veni, vidi, vici**“ javio je Cezar u Rim nakon što je na brzinu pobjedio Farnaka. Na povratku u Rim Cezar je ponovno proglašen diktatorom, a prosincu 47. g. pr. Kr. Cezar je otplovio s vojskom u Afriku kako bi se obračunao s Pompejevim generalima **Scipionom** i **Katonom Mlađim** koji su imali jake utvrde i vojsku, i bili su u savezu s numidskim kraljem **Jubom**. Cezar je za saveznika protiv **Jube** uzeo mauretanskog kralja **Bokha**, a pompejevcе je nakon teških borbi konačno porazio u travnju 46. g. pr. Kr. u **bitci kod Tapsa** (*Thapsus*). **Katon** je nakon bitke počinio samoubojstvo. Na povratku iz **Afrike** Cezar je proglašen treći put diktatorom u deset godina. Nakon pobjede u Africi Cezar se uputio u Hispaniju kako bi se definitivno obračunao s pompejevcima (*Pompeiani*), Pompejevim sinovima **Gnejom i Sekstom** na čelu ostataka Pompejeve vojske. U odlučujućoj **bitci kod Munde** u ožujku 45. g. pr. Kr. Cezar je pobjedio. Cezar je postao apsolutni pobjednik i u Rimu je obasut počastima svih vrsta. Cezaru su nudili kraljevsku krunu, ali ju je zbog opreza odbio.

Za Cezarove diktature donesene su mnoge zakonske uredbe - **leges Iuliae**. Broj senatora povećan je na 900, a u Senat su ušli neki ljudi neugledan roda, pa i provincijalci. Senat postaje diktatorov organ vlasti. Povećan je broj magistrata. Među komicijama važnost su doble centurijske, a one su izglasavale Cezarove zakonske prijedloge. Cezar je 45. g. pr. Kr. zakonskom uredbom o municipijima **Lex Iulia de municipiis**, izjednačena je administracija svih gradova u Italiji. Mnogi stanovnici provincija dobili su rimske ili latinsko pravo. Cezar je sanirao ekonomski prilike Rima i Italije povećanim prihodima iz provincija i slanjem siromašnih građana iz Italije u prekomorske provincije. Državnom blagajnom (*aerarium*) upravljao je diktator. Zanimljivo je i da je Cezar pokrenuo prve poznate novine, a na Cezarov zahtjev aleksandrijski astronom **Sosigen** (*Sosigenes*) napravio je reformu kalendara. Cezar je dao izgraditi veličanstveni **Forum Iulium** s

bazilikom - **basilica Iulia**. Cezar je imao u planu provesti još mnogo reformi i velikih pothvata, međutim na matrovske ide (*Idibus Martiis*) 15. ožujka 44. g. pr. Kr. je ubijen. Cezar je ubijen u uroti koju su bili umješani pompejevcii, ali i neki njegovi najbliži suradnici. Glavni organizator je bio **Gaj Kasije Longin** (*Gaius Cassius Longius*), inače pompejevac koji je nakon bitke kod Farsala prešao Cezaru. Važnu ulogu u uroti imao je i **Marko Junije Brut** (*Marcus Iunius Brutus*) Cezarov miljenik - „**et tu, Brute, fili mi**“ izgovorio je Cezar Brutu prilikom atentata. U atentatu je sudjelovalo mnogo istaknutih pompejevaca, ali i mnogo senatora kao moralni sudionici.

REPUBLIKA PRED VOJNOM DIKTATUROM

Drugi trijumvirat

Marko Antonije (*Marcus Antonius Marci Filius Marci Nepos*) rođen u Rimu oko 83. g. pr. Kr. bio je rimske državnike i najvjerniji i najbolji prijatelj Julija Cezara. Kao general je na Cezarovu naredbu čuvao Kleopatru u Egiptu i pratio ju je na put u Rim. Nakon što je Cezar poginuo u atentatu, vratio se u Egipt kamo je Kleopatra pobjegla sa svojim sinom. Njih dvoje su zaljubili te mu je Kleopatra rodila djecu. Antonije je bio oženjen Oktavijanovom sestrom, a Oktavijan je isposlovao kod Senata da se Kleopatri objavi rat. Do konačne bitke je došlo **kod rta Akcija** 31. g. pr. Kr., Antonije i Kleopatra su poraženi, te su pobjegli u Egipt. **Oktavijan** je 30. g. pr. Kr. ušao u Egipt i osvojio ga, a Antonije je s Kleopatrom počinio samoubojstvo. Oktavijan je **Egipat** proglašio rimskom provincijom.

Marko Emilije Lepid rođen 90. g. pr. Kr. rimske političar patricijskog podrijetla. Bio je pretor 49. g. pr. Kr. i konzul 46. g. pr. Kr. zajedno s Cezarom te pristaša Cezara i stranke populara. Bio je i Pontifex Maximus. Lepid je zagovarao osvetu za Cezarovu smrt. Nakon Cezarove smrti preuzeo je s Markom Antonijem vlast u Rimskoj Republici. Iako na istaknutim političkim polazajima Lepid je bio čovjek osrednjih sposobnosti. U trijumviratu imao podređen položaj, poslan je u politički nevažnu provinciju **Afriku Novu**. 36. g. pr. Kr. Gaj Oktavijan optužuje ga za dizanje bune protiv njega na **Siciliji**, te mu oduzima mu sve titule, osim one Pontifexa Maximusa. Vojska ga napušta, te se Lepid povlači iz političkog života Rimske Republike.

August, Gaj Julije Cezar Oktavijan (*Gaius Julius Caesar Octavianus*) rođen je u Rimu 23. rujna 63. g. pr. Kr., a bio je pranećak Julija Cezara, unuk Cezarove sestre Julije i prvi rimski car.

Oktavijan je priveo kraju gotovo stogodišnje razdoblje građanskih ratova i donio **Rimski mir** (*Pax Romana*), razvoj i prosperitet. U povijesti je ostao poznat pod imenom **August**, što je ustvari titula koju mu je dodijelio Senat 27. g. pr. Kr., **Uzvišeni**, pa se u povijesti uvriježilo da se tim činom, ta godina računa i kao početak Rimskog Carstva. Kada je imao 12 godina preminula mu baka Julija, a Oktavijan je imao čast održati govor, zamijetio ga je bakin brat **Julije Cezar** koji je tada bio bez djece. 46. g. pr. Kr. Cezar poziva Oktavijana da mu se pridruži na vojnoj kampanji u Hispaniji. Oktavijanov brod je potonuo, te je on dospio na neprijateljsko područje, ali se uspješno se probio do Cezara. Cezar shvaća nužnost školovanja Oktavijana pa ga šalje zajedno s političkim talentiranim **Gajom Mecenom** i vojno talentiranim **Agripom** na područje današnje **Albanije**. Tamo ga Cezar 44. g. pr. Kr. proglašava drugim čovjekom u državi Oktavijan postaje glavni pomoćnik rimskog diktatora. August na vijest o Cezarovoj smrti ide u Italiju kako bi preuzeo "očeve" nasljedstvo pošto ga je ovaj proglašio svojim glavnim nasljednikom. Njegov dolazak pozdravljen od Senata koji se nadao ovog mladića upotrijebiti protiv vojski cezarovih ubojica i Marka Antonija.

Dva dana nakon Cezarova ubojstva **Marko Antonije** sazvao je senatore u hram božice Tellus. Donesen je zaključak da je Cezarovo ubojstvo, nekažnjivo u interesu sloge, „**Amnestia**“ i „**homonia**“. Svi državni službenici koje je postavio Cezar zadržali su svoje položaje. Antonije je objavio Cezarovu oporu kojom je svakom stanovniku Rima ostavljeno po tristo sestercija. Međutim, mase su krenule u potragu za ubojicama, a Brut i Kasije te ostali sudionici u ubojstvu morali su se skriti. Marko Antonije pomoću masa osigurao je prokonzulat, namjesništvo u Makedoniji, do Oktavijanova dolaska u Rim Antonije je bio vođa populara. **Gaj Oktavije** po Cezarovoj adopciji *Caius Iullus Caesar Octavianus*, je u trenutku Cezarova ubojstva bio u **Epiru** s vojskom koju je Cezar trebao povesti na **Parte**. Čuvši za tragediju Oktavijan je počeo okupljati vojsku kako bi „osvetio oca“. U Rimu se između Oktavijana i Marka Antonija povela velika politička borba za utjecaj u vodstvu populara. Pitanje tko je Cezarov politički nasljednik Oktavijan je na kraju riješio u svoju korist. **Antonije** je 44. g. pr. Kr. je s vojskom koju je dobio iz Makedonije napao je **Decima Brutu** kako bi mu preuzeo položaj. Bojeći se Antonijeva uspjeha senat je poslao nekoliko legija na čelu s konzulima **Hircijem** i **Pansom** kojima se pridružio i Oktavijan. Antonije je poražen **kod Mutine** (Modena) 43. g. pr. Kr. te je prešao Lepidu koji je bio namjesnik Transalpinske Galije, a Oktavijan je to iskoristio i zauzeo Rim. Senat je morao Oktavijana proglašiti konzulom.

Političke borbe donosile su svakojake obrate, a sukobljenih frakcija i interesa bilo je mnogo. Stjecajem prilika na istoj strani našli su se **Oktavijan, Marko Antonije i Lepid**. U listopadu 43. g. pr. Kr. u **Boniji** (*Bologna*) sklopili su „**drugi trijumvirat**“, udruživši vojsku ušli su u Rim i uveli vojnu diktaturu. **Drugi trijumvirat** je politički savez između **Oktavijana, Marka Antonija i Marka Emilia Lepida** sklopljen 43. g. pr. Kr. Sklopljen je na rok trajanja od pet godina, ali je produžen za još pet godina, sveukupno trajao je od 43. do 33. g. pr. Kr. Prvi trijumvirat je bio tajnog karaktera, drugi trijumvirat imenovao je "trojicu osoba s konzulskim ovlastima za uređenje države". Prema dogovoru **Lepid** je trebao dobiti upravu nad *Narbonskom Galijom i Hispanijom*, **Antonije Cisalpinsku** i ostalu *Galiju*, a **Oktavijan** *Arfiku i Siciliju*. Istočne provincije još su bile u rukama Cezarovih ubojica. Trijumviri su dobili konzulske ovlasti na pet godina, sami su mogli postavljati magistrate i dijeliti zemlju, a sve im je to narod omogućio prihvaćanjem zakonskog prijedloga **T. Ticija** (*Lex Titia*). Trijumviri su počeli proskribirati političke protivnike, kako bi osvetili Cezarovo smrt, a te proskripcije bile su surovije od Sulinih. Proskriveno je 300 senatora, oko 2000 vitezova među kojima i Ciceron koji je otvoreno počeo govoriti protiv Marka Antonija. Trijumviri su se prvo htjeli obračunati s Brutom i Kasijem koji su pobegli iz Rima, a po Cezarovo odredbi namjesništvo u 43. g. pr. Kr. u Siriji pripalo je **Kasiju**, a u Makedoniji **Brutu**. Brut i Kasije postali su gospodarima istočnih provincija i sve istočne i savezničke trupe su im bile na raspolaganju kao i prihodi istočnih provincija. Važnu ulogu imao je i sin Gneja Pompeja, **Sekst Pompej** koji je zapovjedao rimskim brodovljem na zapadnom Mediteranu. On je prihvatio proskribirane i ometao je opskrbu Italije, Oktavijan u nemogućnosti da ga nadvalada privremeno mu je priznao trenutni položaj.

Filipi i Akcij - kraj Republike

Senat je proglašio Julija Cezara bogom prvog siječnja 42. g. pr. Kr. U prvoj polovici 42. g. pr. Kr. trijumviri su se žurno pripremali na voji pohod na Istok, a Brtu i Kasiju na obranu Istoka i pohod na Italiju. Trijumvri su poslali dio vojske pod vodstvom dva legata preko Jadrana, a Antonije i Oktavijan, ostavivši Lepida s nešto vojske u Italiji, prevezli su u ljeto 42. g. pr. Kr. dvadeset legija u Drahij. Odatle su su Egnacijskom cestom (via Egnatia) stigli do *Amfipolisa* i Filipa (*Philippi*) u zaleđu *Neapolisa*. **Kod Filipa** je u jesen 42. g. pr. Kr. došlo do teških borbi koje su trajale mjesec dana. Na kraju su Brut i Kasije poraženi, i izvršili su samoubojstvo, a njihovi vojnici predali su se Antoniju, koji je uglavnom bio zapovjednik u bitci i Oktavijanu. Nakon bitke kod Filipa Natonije su uputio na Istok kako bi napravio sve što je bilo potrebno da bi zemlje koje su bile pod vlašću Bruta i Kasija postale pokorne trijumvirima, te da pripremi vojnu ekspediciju na Parte koji su ugrožavali provinciju Siriju. Oktavijan je u Italiji 41. i 42. g. pr. Kr. morao ratovati sa zemljoposjednicima čije je zemlje konfiscirao da bi ih podijelio svojim veteranima. pobunjeim posjednicima pridružili su se i Antonijevi veterani koji su bili prikraćeni pri dijeljenju zemlje. Oktavijanova vojska ih je jedva porazila. Antonije i Oktavijan su se sastali u **Brundiziju** u jesen 40. g. pr. Kr. kako bi riješili svoje sporove i dogovorili podjelu vlasti nad provincijama. Prema dogovoru u Brundiziju zapadne provincije pripale su Oktavijanu, istočne Antoniju te Afrika Lepidu. Antonije se oženio Oktavijom, Oktavijanovom sestrom.

U jesen 39. g. pr. Kr. trijumviri su se sastali sa **Sekstom Pompejom** u **Puteoli** kako bi s njim postigli sporazum oko spornih pitanja. Sekst je svojim brodovljem blokirao italske luke, spriječavao je dovoz žita u Rim, što je izazivalo nezadovoljstvo rimskih masa spram trijumvira. Sekstu su se pridružili mnogi ugledni Antonijevi i Oktavijanovi protivnici. **Sekstu Pompeju** priznali su dotadašnju vlast na *Siciliji*, a čak su mu priznali vlast na Sardinijom i Peloponezom. Na kraju Oktavijanova moranarica sukobila se s Pomejovom 38. g. pr. Kr. i nakon teških borbi Pompej je 36. g. pr. Kr. poražen. Sekst je neuspješno pokušao skloputi pakt s Antonijem. Za trajanja rata protiv Seksta 37. g. pr. Kr. trijumviri su sporazumom u **Tarentu** obnovili svoj politički pakt, produživši trijumvirat na još pet godina.

Od 35. do 32. g. pr. Kr. vodio se dugotrajan **ilirski rat**. Rimska vojska većim pod vodstvom **Oktavijana**, a dijelom pod vodstvom legata **Mesale Korvina** pokorila je mnogobrojna ilirska plemena. Veće bitke vodile su se s **Japodima** u Lici, osvojeno je njihovo glavno uporište *Metulum*, s **Panoncima** kada je osvojena je *Siscija*, a **Delmatima** su osvojeni gradovi *Promona*, *Synodium* i *Setovin*. **Iliri** su se i nakon poraza bunili kroz sljedećih četrdesetak godina.

u razdoblju kada je oktavina ratovao sa Sekstom i Ilirima, na istoku je **Antonije** ratovao s **Partima**. U **Kilikiji** 41. g. pr. Kr. Antonija je posjetila egipatska kraljica Kleopatra. Antonije je bio zadivljen njezinom ljepotom i zimu 41./40. g. pr. Kr. proveo je u Egiptu kao kraljičin gost. Antonijevi legati su uspjeli potpisnuti Parte koji su bili prodrli u Siriju, Fenikiju i Palestinu. Antonije je 36. g. pr. Kr. osobno poveo rimsku vojsku na Parte i prodro preko **Armenije** do **Iranske visoravn**. Tu je doživio neuspjeh, i pri povlačenju je stradalo mnogo njegovih vojnika. Kelopatra kojom se oženio pokazala se mudrom i postigla je da Antonije ustupi **Egipcu** neke rimske posjede u **Fenikiji, Siriji, Kilikiji**, te otoke **Kretu i Cipar**. Taj Antonijev potez bio je u suprotnosti s interesima rimskih privrednika koji su poslovali na istoku. Antonije, nevjerni muž

Oktavijanove sestre Oktavije, morao je biti kažnjen, a i pripremao je ekspediciju na Italiju što je dodatno raspirilo sukobe. **Lepid**, ponijevši se nelojalno prema Oktavijanu, završio je kompromitiran svoju ulogu 36. g. pr. Kr. Antonijeve pristaše i 300 senatora antonijevaca pobjeglo je na istok Antoniju. Oktavijan se oslanjao na lojalne legije i uspio je iznuditi od Senata da se objavi rat Kelopatri, a time i indirektno Antoniju. U **bitci kod Akcija** 31. g. pr. Kr. Antonije je imao 19 rimske legije, a raspolago je s 800 egipatskih brodova i mnogobrojnim savezničkim odredima. Oktavijan je imao manju ali homogeniju vojsku i manje brodova. Međutim do velike bitke zapravo nije ni došlo. Naime, Kelopatra koja je osobno sudjelovala u bitci, napustila je bojište sa svojih 60 brodova, a Antoije je napustio svoju vojsku i pohitao za njom natrag u Egipat. Bitka je završila masovnim dezertiranjem Antonijevih pomorskih jedinica, a njegove legionari nisu ni uporebljeni, te su nakon nekoliko dana prešli u Oktanijanovu vojsku. Na Oktanijanovo strani kao najzaslužniji zapovjednik istakao se **Marko Agripa** (*Marcus Vipsanius Agrippa*). U kolovozu 30. g. pr. Kr. Oktavijan je osvojio **Aleksandriju**, a Antonijeva i Kleopatrina vojska je kapitulirala. Antonije i Kleopatra su se ubili, a ono što je najvažnije od svega je da je tim činom došao kraj posljednjoj helenističkoj državi, **kraljevstvu Ptolomejevića**. **Egipat** je postao provincija i ušao u sastav rimske države. U ljetu 29. g. pr. Kr. Oktavijan se vratio u Rim i proslavio tri trijumfa, jedan za „*ex Illyrico*“, drugi za „*ex Actiaca*“, i treći „*de Celopatra*“ i time je dokrajčio građanske ratove i postao apsolutni i jedni vladar.

Život i kultura do kraja Republike

Familija je temelj društva, a sastoje se od roditelja, djece, šire rodbine, klijenata i robova, na čelu familije bio je *pater familias* uz kojeg je bila *mater familias*. Učitelji su bili robovi ili oslobođenici koji su učili pisati, čitati, računati djecu, a provodili su strog i naporan odgoj. Rimljani su živjeli od obrade zemlje koju su obrađivali samostalno ili uz pomoć robova. Uzgajali su žitarice, masline, vinovu lozu, bavili su se i stočarstvom i pčelarstvom. Živjeli su od obrade zemlje. Što se tiče zabave, Rimljani su na raspolaganju imali društvene igre, kazališta, kupališta, gladijatorske borbe, atletska natjecanja, utrke konja, vjerske svečanosti. U graditeljstvu su preuzezeli tekovine Grka i Etruščana, grade se akvedukti, kanalizacije, stambene i javne zgrade. U slikarstvu i kiparstvu utjecaj je grčke i helenističke umjetnosti izrađuju se kopije originala. Kod vjerovanja, prisutni su kućni bogovi: *lari* - izvan kuće, *penati* - zaštitnici obitelji i *genij* - zaštitnik člana obitelji. Jak je utjecaj Grčke i Etruščanske religije, Rimljani su zamišljali bogove u ljudskom obliku: Jupiter, Junona, Minevra, Dijana, Venera, Mars, Neptun, Pluton.

RIMSKO CARSTVO

OSNIVANJE RIMSKOG CARSTVA

August (27. g. pr. Kr. - 14. g. po Kr.)

Trenutak i okolnosti u kojima sa našao Oktavijan bile su izrazito povoljne za njega. Naime u razdoblju kada su zapovjednici i proslavljeni imperatori, izigravali republikanske propise o biranju magistrata, njihovi vojnici su bili i njihovi glasači. **Marijeva vojna reforma** je ubrzala revoluciju koja je donijela vojnu diktaturu. Julije **Cezar** se prenaglio i imao je u planu Rimljana nametnuti despociju helenističkog tipa i to je platio glavom. Oktavijan nije bio indiferentan prema osjetljivosti rimskih masa, aristokrata i nobila, te je našao kompromisno rješenje uvođenjem **principata**.

Princeps senatus bio je tradicionalan naziv prvog senatora, onoga koji je bio na prvom mjestu, koji je na senatskim sjednicama prvi iznosio svoje mišljenje. Oktavijan je 29. g. pr. Kr. kao cenzor iz Senata isključio „nedostojne“, očito nekadašnje Antonijeve pristaše i sastavio **novi Senat** od 1000 članova, a na čelu mu je bio on kao *princeps senatus*. Imenom princeps otada je nazivao svoj položaj u državi. Tiberije je kasnije isticao da je on „princeps za Rimljane, a imperator za vojnike“. Problematiku principata treba promatrati u djelovanju Oktavijanovih nasljednika koji su poštujući ili ne poslujući republikanske tradicije davali svoj pečat tom sustavu. Oktavija se osobito čuvala nepopularnog naziva **dominus**.

Trinaesti siječnja, *Idus Ianuariae* 27. g. pr. Kr., tradicionalni je datum osnivanja principata i Rimskog Carstva. Tada se Oktavijan u Senatu odrekao svih državnih funkcija i stavio ih na raspolažanje Senatu i rimskom narodu. Tada je Oktavijan postao prokonzulom svih provincija u kojima su bile vojne jedinice, a ostale su bile u djelokrugu Senata. Tako dolazi do podjele na **Cezarske** odnosno carske i **Senatske** provincije. Carskim provincijama upravljaju Oktavinaovi legati. Kao prokonzul, vojni zapovjednik, Oktavijan je imao **imperium**. Od 23. g. pr. Kr. on ima imperium maius, odnosno vrhovno vojno zapovjeništvo u svim provincijama i carskim i senatskim. **Imperium (proconsulare)** bio je osnova svih kasnijih rimskih careva. Šesnaestog siječnja 27. g. pr. Kr. Oktavijan je od Senata naziv **Augustus**, uzvišeni, naslov vjerskog značenja koji ga je izdigao iznad svih magistrata, otada Oktavijan nosi naslov kao i njegoci nasljednici **Imperator Caesar Augustus**. August prvi noslac tog naslova stalno je isticao da su njegove kompetencije u duhu republikanske tradicije.

Oktavijan August kao patricij nije mogao biti pučki tribun, ali je 23. g. pr. Kr. dobio sva prava koja su pripadala pućkim tribunima „**tribunicia potestas**“. Na taj način August je dobio ovlasti da predlaže zakone komicijama, da djeluje u Senatu te da svojim vetom obustavi sve odluke Senata i magistrata. August je tako dobio pod svoju kontrolu sveukupnu državnu djelatnost, posebno legislativu. Senat i rimski narod Augustu su 2. g. pr. Kr. dali naslov **pater patriae** (otac domovine). Carstvokoje je August osnovao bilo je kao vladavina vojna diktatura. Kad se dokopao blaga egipatskog dvora, August je demobilizirao 37 legija, oko 120.000 svojih starih vojnika i svakoga novčano nagradio. August je proveo vojnu reformu i osnovao novu vojsku koja se sastojala od 28 legija, približno 150.000 vojnika, koje su bile razmještene u izloženim provincijama, gdje su upotrebljavane i strasnjedilačke pomoćne čete. U tirenskoj luci **Mizenumu** imao je jednu, a u jadranskoj **Raveni** drugu flotu. August je osnovao **pretorijansku gardu** kao svoju zaštitu, te je u Rimu ostavio tri pretorijanske kohorte kao zaštitu, dok je po raznim gradovima Italije bilo razmješteno još šest pretorijanskih kohorti. Pretorijanske kohorte *cohortes praetoriae*, osobito one u Rimu imale su kao careva zaštitu veliko značenje, a i u odnosu na ostatak vojske bile su povlaštene. **Pretrijanski prefekt** (*prefectus praetorio*) bio je zapovjednik pretorijanske garde.

August je imajući na raspolažanju vojsku i prihode iz svojih provincija imao i svoju blagajnu **fiscus**, dok je državana nosila ime **aerarium**. August je imao veliku potporu senatora i magistrata, a donio je mnogo zakonskih propisa, reformi i odluka. U njegovu manifestu **Res gestae** stoji da je želio obnoviti „*mores maiorum*“, dobre običaje i moral starih Rimljana i čestitu obitelj. Zakonom je obvezao sve senatore i vitezove da se žene (*Lex de maritandis ordinibus*), a zakonom su proganjeni svi preljudi (*Lex de adulteriis coercendis*). August je stimulirao obitelji s više djece, a bio je nemilosrdan u odnosu prema robovima, tako da je iznistirao na starom neograničenom pravu gospodara nad robom (*ius vitae ac necis*). August je respektirao i uvažavao vitezove, drugu od najvažnijih društvenih grupa nakon senatorske, *ordo equister*, najbogatije građane. August je uveo je standardizirani novac i poreze, i izgradio je birokratsku strukturu od vitezova i slobodnjaka (bivših robova). Uveo je u Senat ljudi iz italskih gradova tj. municipija. Izvan Rima u kolonijama i municipijama Italije, veterani i drugi koji su dobili zemlju hvalili su ga i slavili. U provincijama na istoku August je dobio božanski kult.

August se ženio tri puta, ali nije imao sinova, međutim treća žena **Livija** je u prvome braku s jednim patricijem iz klaudijevskog gensa imala dva sina, **Tiberija i Druza**, a August je obojcu klaudijevaca posinio. **Druz** je poginuo u ratovima u **Germaniji**, a **Tiberiju** je Livija osigurala principat.

Od Augustovih suradnika najvažniji i najzaslužniji je bio **Marko Agripa** (*Marcus Vipsanius Agrippa*), koji je bio izvrstan vojskovođa. Uz Agripu važno mjestu zauzima **Mecena** (*Caius Cilnius Maecenas*) bogati aristokrat koji je vodio Augustove financije, a uz to je materijalno pomagao pjesnike. Važno je istaknuti **Marcela** (*Marcus Claudius Marcellus*) Augustova zeta, Julijina muža.

Oktavijan je sporazumom s Antonijem 40. g. pr. Kr. u Brundiziju dobio vlast nad **Ilirikom**. Oktavijan je iste godine poslao vojsku pod vodstvom **Azinija Poliona** u phod na ilirska plemena, a u razdoblju 36. - 33. g. pr. Kr. uslijedili su ratovi koje je djelomično vodio Oktavijan, a dijelom njegovi legati. Ilirk je prvo vršten među senatske provincije 27. g. pr. Kr., da bi 11. g. pr. Kr. postala carskom provincijom. Tada je August poslao svojeg posinka Tiberija s vojskom da pokori još nepokorena ilirska plemena, na prvom mjestu Panonce. Rat je trajao tri godine (11. - 8. g. pr. Kr.). Rimska provincija Ilirk dijelila se nakon proširenja pod Augustom na južnu ili gornju, **Illyricum Superior** koja je kasnije postala provincija *Dalmatia*, i na sjevernu ili donju **Illyricum Inferior** koja kasnije postaje provincija *Pannonia*.

Na prostoru današnje istočne Švicarske i Bavarske stanovali su **Raeti i Vindelici** koje su Rimljani smatrali Ilirima, a na tom prostoru su Rimljani nakon pobjedosnih pohoda Tiberija i Druza 15. g. pr. Kr. osnovali provincije **Raetia i Vindelicia**. Na prostoru današnje Štajerske i Koruške stanovali su ilirski Norici, Rimljani su 16. g. pr. Kr. zaposjeli te krajeve na kojima je osnovana provincija **Noricum**.

Panonsko - delmatski ili ustanak dvaju Batona (6. - 9. g. po Kr.) izbio je kod panonskih i delmatskih Ilira oružani ustanak protiv rimskega osvajača. Povod je ustanku bio taj što su Rimljani u Panoniji i ostalom iliriku forsirali mobilizaciju vojske za vojni pohod protiv germaskih **Markomana** koji su na prostoru Češke i Slovačke imali državu pod kraljem **Marobodom** (*Marobodus*). Vrhovno su zapovjedništvo nad pobunjenom vojskom imali **dva Batona** (*Batones*) i **Pines**. August je ovaj rat povjerio Tiberiju. Tiberije je skupio oko 100.000 vojnika i u Iliriku, Mezije, Trakije, Italije, Sirije i Egipta kako bi ugušio ustanak. Rimljani su prvo u razdoblju 6. - 8. g. svladali panonske ustanike među kojima se u se isticali Breuci koji su obitavali na prostoru današnjeg Srijema, pod vodstvom Batona i Pinea. Panonski borci kapitulirali su 8. g. jer se Baton iz plemena **Breuka** nagodio s Rimljanim, izdao Pinea i uzrokovao rascjep na sjeveru. Na jugu je drugi Baton vođa ilirskih **Dezitijata** (*Daesitiates*) koji su obitavali negdje na prostoru današnje Bosne, od 6. g. je provodio uspješne vojne akcije napadajući rimske gradove od Salone do epirske Apolonije. Stigao je da pomogne panonskim ustanicima, pogubio je breučkog imenjaka izdajnika i nastavio borbu s Rimljanim na jugu. Jedina bitka vođena je 9. g. kod **Andetriuma**, kod današnjeg Muća u Dalmaciji. Dezitjati su nakon su kapitulirali, a Rimljani su se Batonom postupali časnim pregovaračem. Tiberije se proslavio i iz tog rata izašao kao potpuni pobjednik.

August je oslobođio klasične **grčke** oblasti zavisnosti namjesnika **Makedonije** i osnovao novu provinciju pod imenom **Achaia**. Atenu i još neke gradove u balkanskoj Grčkoj i na otocima proglašio je slobodnim. Sjedište rimskog namjesnika postao je **Korint** koji je obnovljen kao rimski grad kolonija (*Colonia Laus Iulia Corinthus*).

August je osobno 26. i 25. g. pr. Kr. ratovao u **Hispaniji**, te je jedva izlazio na kraj s nekim plemenima. Rat i osvajanje su završili njegovi legati, a rat je poznat pod imenom **kantabrijski rat** nazvan prema ratobornom plemenu **Kantabrima** (*Cantabri*) koji su uz još neka plemena odolijevali Rimljanim do 19. g. pr. Kr. kada ih je pokorio **Agripa**. Tada je pokoren i osvojen cijeli Iberski poluotok, te su u Hispaniji osnovane tri provincije: **Hispania Terraconensis** na proširenom prostoru ranije *Hispanije Citerior, Lusitania* na prostoru srednjeg Portugala i **Baetica**.

U vrijeme Augustove vladavine Rimljani su intenzivno radili na administrativnom uređenju **Galije** i to one Galije koju je osvojio Cezar. Tri oblasti koje Cezar spominje akvitinska, belgijska i keltska u Augustovo vrijeme su uređene kao posebne administrativne jedinice kojima su upravljali posebni rimski namjesnici. U gradu **Lugdunumu** (Lyon) sjedište je imao glavni namjesnik. Iz Galije su oko 15. g. pr. Kr. **Tiberijeve** legije prodrlе u **Retiju i Vindeliciju**, kombinirajući napad s **Druzovim** iz Italije. Legije stacionirane uz **Rajnu** (*Rhenus*) neprestano su se sukobljavale s agresivnim **germanskim** plemenima.

Druz je poveo rimsku vojsku iz Galije preko Rajne 12. g. pr. Kr. u sjevernu **Germaniju** i podvrgao pod rimsku vlast teritorije do **Labe** (*Albium flumen*). Tijekom osvajanja u Germaniji Druz je nesretnim slučajem izgubio život. **Tiberije** je završio Druzovu vojnu ekspediciju u Germaniji. nakon dvadesetak godina Germani su natjerali Rimljane na povlačenje. U trenutku kada su Rimljani slavili gušenje dalamtinsko - panonskog ustanka 9. g. na germanskom ratištu doživjeli su užasan poraz. U **Teutoburškoj šumi** (*Teutoburgensis saltus*) u današnjoj Westfaliji 9. g., **Germani** su pod vodstvom **Arminija** (Hermana) pripremili su zasjedu rimskoj vojsci koju je vodio legat **Kvintilije Var**. U bitci su uništene tri legije, a

poginuo i njihov zapovjednik Var. August je saznavši za poraz kliknuo „*Quintili Vare, legiones redde*“ (Kvintilje Vare, vrati mi moje legije).

Do Augustova doba u **Maloj Aziji** su bile osnovane rimske provincije: **Azija, Pont i Bitinija, Galatija** te provincija **Kilikija**. Namjesnik Kilikije imao je vlast nad otokom Ciprom, sve dok 27. g. pr. Kr. **Cipar** nije postao zasebna provincija.

Pompej je osnovao provinciju **Siriju (Syria)**, 64. g. pr. Kr. na sjevernom dijelu **kraljevstva Seleukida**. Glavni grad provincije Sirije postala je **Antiohija**, stara seleukidska prijestolnica. Rimski namjesnici u provinciji Siriji bili su većim dijelom ratnici koji su svoju aktivnost usmjeravali na vojne pohode i ekspedicije. Takva politika osobito je dobila zamaha nakon **Krasova** nesupjelog pohoda na **Parte** 53. g. pr. Kr. u kojem je poginuo, a rimski generali i vojskovođe neprestano su se zanosili željom za avanturama na istoku, osobito protiv **Parta**. August je jedino vodio politiku savezništva s orientalnim dinastima. Partska kralj **Frahat IV.** (37. - 2. g. pr. Kr.) prijateljski je vratio **Augustu** orlove i druge znakove pobjeđenih Krasovih legija u **bitci kod Harana** 53. g. pr. Kr.

Nakon što je pobedio Marka Antonija i Kelopatru u **bitci kod Akcija** 31. g. pr. Kr., August je osvojio **Egipat** i 30. g. pr. Kr. proglaio ga rimskom provincijom. Pri podjeli provincija na carske i senatske 27. g. pr. Kr. **Egipat** je dobio poseban provincijski status, te je prepušten Augustu da on njime osobno raspolaže. August se u Egiptu smatrao nasljednikom faraona i helenističkim dinastom. August nije dopuštao senatorima ni da stupe u Egipat, čija se privreda, socijalna struktura i kultura uopće počela razvijati u rismko doba na osobit način zbog bogatog helenističkog nasljeđa. Rim je dobio žitnicu koja je u carsko doba namirivala trećinu njegovih potreba. August je od blagom iz ptolomejske riznice nagradio veterane, sredio državne financije i sam se obogatio, a porezi i prihodi iz provincije Egipat išli su njegovu privatnu blagajnu.

Nakon što su 146. g. pr. Kr. Rimljani srušili **Kartagu**, i na njezinom užem području osnovali provinciju **Africu** a glavim gradom **Utikom (Utica)**. Ostali dio kartaškog područja Rimljani su dali numidskom kralju **Masinisi** čije je država **Numidija** bila zapadno od spomenutih krajeva. **Julije Cezar** je 46. g. pr. Kr. dokrajčio numidsku kraljevinu i njezin istočni dio pripojio provinciji Africi, a zapadni dio preustrojio kralju **Mauretanije**, takvo stanje zatekao je August svojim dolaskom na vlast.

August je pred smrt rekao da je primio Rim od opeke, a da ga ostavlja u mramoru. **Marko Agripa** Augustov zet o svom je trošku podigao **Panteon**. Agripa je financirao i gradnju terma, a u vrijeme Augustove vladavine jako je puno toga izgrađeno kako u Rimu tako i u Italiji i provincijama. August je na Marsovom polju oko 13. g. pr. Kr. dao podignuti **Žrtvenik Mira (Ara Pacis)**. August je umro u gradu Noli 14. g. po Kr. u mjesecu sextilius koji je po njemu nazvan august. Ruševine Augustova mauzoleja u Rimu dovoljno govore o velikom ratniku i državniku.

OD TIBERIJA DO VESPAZIJANA

Tiberije (14. - 37. g.)

Tiberije (Tiberius Julius Caesar) kao Augustov posinak postao je 14. g. princeps senatus i dobio je od Senata svu vlast koju je imao August. Ono što je važno za carstvo je to da je Tiberije uveo svoju vojnu diktaturu. Stari senatori su mrzili Tiberija i principat. Tiberije je bio helenistički obrazovan intelektualac i odličan vojskovođa, a istakao se još za Augustove vladavine. Na samom početku svoje vladavine Tiberije je ugušio u Panoniji i Germaniji pobune legija, a sa senatorima i konzulima je vješto taktizirao, priznajući im kompetencije u duhu republikanske tradicije. Kao pripadnik slavnog klaudijevskog gensa i sklon optimatima, želio je imati podršku svih u Senatu, a popularima je oduzimao prava. Narodnim komicijama Tiberije je 14. g. odzeo pravo izbora magistrata i prenio ga na Senat.

Važnu ulogu na početku Tiberijeve vladavine imaju **Livija i Germanik**. **Livija**, Augustova udovica Tiberijeva majka umrla je 29. g. te je u provincijama deificirana. **Germanik**, unuk Augustove sestre **Oktavije** i trijumvira **Marka Antonija**, ratovao je u **Iliriku** u doba dalmatinsko - panonskog ustanka 6. - 9. g., ugušio je pobunu legija u **Germaniji** i tamo vršio brojne vojne operacije protiv **germanskih** plemena, **Germanik** je osvetio teutoburški poraz i zbog toga je slavio trijumf. Germanik je bio iznimno popularan među vojnicima i uz dobre veze sa senatorima mogao je ugroziti Tiberija. **Tiberije** ga je stoga poslao na istok s izmišljenom važnom mislijom, a ustvari pravi razlog je bio da Germanika čim više udalji od Rima. Germanik je iz baze u **Siriji** ratovao s vojskom na istoku, regulirao je odnose s **Partima**, u **Armeniji** je na vlast odveo dinasta odana Rimu, osnovao je provinciju **Kapadokiju**. Sve to Germanik je napravio do 17. g. kada je iznenada umro u **Antiohiji**, vjerojatno otrovan po Tiberijevoj naredbi.

Rimsko Carstvo štitile su legije razmještene po provincijama. Uprava provincija bila je dobro organizirana, a pobune su gašene jedna za drugom u Galiji, Trakiji i Africi. Tiberije je davao mudre direktive provincijskim namjesnicima i carinicima. Budući da nije imao ekonomskih teškoća, a oslanjajući se na legije i pretorijanske kohorte koje je sve doveo u Rim tako da ih je sada u Rimu bilo stacionirano 9, Tiberije je nakon nekoliko godina opreza prema Senatu i magistratima promijenio držanje, te je postao samovoljan, surov i okrutan. Tiberije je provodio nepoštedne represalije prema opasnim protivnicima jer su se protiv njega kovale urote. Represalije je provodio **Sejan** (*L. Ael. Seianus*) pretorijanski prefekt. Tiberije s povukao na Capri. Sejan sije teror po Rimu i organizira zavjeru protiv Tiberija, s namjerom da preuzme carske ovlasti, te truje carevog jedinog sina **Druza** iz braka s prvom ženom Vipsanijom Agripinom. Zavjera propada, a Sejan je smaknut. Tiberije se više nije vraćao u Rim, a dao je likvidirati sve one koji bi mu bili mogući protivnici. Posljednje godine života Tiberije je proveo u Kampaniji, a ubijen je 37. g. od urotnika, prema jednoj verziji ugušio ga je nečak i nasljednik **Kaligula**. Povjesno je vjerojatnije da je Tiberije, umro prirodnom smrću u svojoj vili u **Misenumu** iste godine.

Kaligula (37. - 41. g.)

Tiberija je naslijedio **Kaligula** (*Gaius Caesar Augustus Germanicus*) sin **Germanika** i Augustove unuke **Agripine**. iako mu je imao Gaj, popularno mu je ime bilo Kaligula (Caligula) što na latinskom znači „čizmica“. Tako su ga odmilja zvali vojnici kada je kao dijete boravio s ocem na bojištu, jer je imao malenu vojnu uniformu. Zahvaljujući očevu ugledu Kaligula je bio prihvaćen od vojske, Senata i rimskega masa. U peočetku je liberalno vladao, poštovao je senatske i magistratske kompetencije, a tributskim komicijama je vratio stara prava. Amnestirao je sve one koji su osuđeni za Tiberijeve vladavine. Ugušio je vojnu pobunu u Germaniji, a poznate su i vanjskopolitičke intervencije Kaligule u poslovima savezničkih dinasta u Judeji, Galileji, Trakiji, Pontu, Bosporu, Armeniji, a intervenirao je u sukobu Grka i Židova u Aleksandriji i u još mnogo zamršenih poslova izvan Rima.

Svoje uspjehe Kaligula je zamračio promjenom prvotnog političkog kursa i svojim prelaženjem na aposlutizam. Kaligula je naime htio umjesto **augustovskog principata** uvesti **despociju helenističkog tipa**, isto ono što je Cezara stajalo glave. Krajem vladavine bio je nastran pa je na sebe navukao mržnju. „*Oderint dum meuant*“ neka me mrze samo nek me se boje, govorio je Kaligula. Smatrajući se reinkarnacijom Jupitera, tražio pravo na jedan hram na Palatinu, a svog je konja proglašio senatorom i konzulom. Oženio sestru, a prilikom njezine smrti proglašio naredne tjdne razdobljem javnog žalovanja i zabranu smijeha. Kaligula je na kraju ubijen od pretorijanskog tribuna 41. g. Ipak teško je vjerovati da je bio diosta toliko nemoralan i nastran kako ga prikazuje **Svetonije**.

Klaudije (41. - 54. g.)

U trenutku kada je ubijen Kaligula, senatori su odlučili vratiti staro republikansko uređenje, međutim vojska to nije dopustila. Prestrašen viješću o carevoj smrti se **Klaudije** se sakrio među zastore kojima su bila pokrivena vrata, terasom je slučajno trčao jedan pretorijanac koji je vidio njegove noge te ga izvukao silom i pozdravio kao novog cara. Pretorijanci ga pozdraviše i na nosiljci ga odnesu u svoj tabor. Pretorijanci su jednostavno prisili **Klaudija** (*Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus*), Druzova sina i Kaligulina strica, da preuzme vlast, a utjecaj pretorijanske garde bio toliko snažan da je Senat Senat je morao legalizirati izbor i prihvati Klaudija kao novog cara. Klaudije je dopustio da se pretorijanci zakunu na njegovo ime i obećao je svakom pretorijancu nagradu, pretorijancima je Klaudije isoatio *donativum* u visini 15.000 sestercija. Klaudije je prvi car koji je vjernost svojih vojnika i pretorijanske garde nagrađivao novcem.

Gotovo cijelo djetinjstvo patio je od dugotrajnih bolesti, duševno je i tjelesno oslabio. Dugo vremena je bio pod tuđim nadzorom i pod vodstvom odgojitelja, a za Kaliguline vladavine vršio je konzulsku službu. Klaudije je bio umjeren i skroman i odbio je ime *Imperator* te otklonio sve nepotrebne prevelike počasti. Klaudije je u kratko vrijeme stekao ljubav i odanosti naroda. Često je priređivao gladijatorske borbe i ratne predstave. Odredio je opskrbu Rima svježim namirnicama i organizirao je dovoz žita u Rim preko luke **Ostije** koju je za tu svrhu preuređio i osposobio. Dovršio je rimski vodovod (*aquaeductus*) koji je počeo graditi Kaligula. Brinuo se za uređenje i putova i prometa u Italiji (*cursus pulicus*). Unaprijedio je carsku administraciju.

Život u provincijama tekao je normalno. Legije su čuvale granice, osiguravale carevu vlast i povremeno išle u nove vojne operacije. **Skribonije**, namjesnik provincije **Dalmacije** pokušao je 42. g. izvesti urotu protiv cara, ali je vojska ostal vjerna Klaudiju i Skribonije je počinio samoubojstvo. Otad dvije rimske legije u Dalmaciji **Legio VII** koja je imala sjedište u **Tiliriumu** i **Legio XI** sa sjedištem u **Burnumu** nose počasni naslov „**Claudia pia fidelis**“. Rimljani su 42. g. u Mauretaniji

osnovali dvije provincije: **Mauretania Caesariensis** s glavnim gradom **Caesarea** i **Mauretania Tingitana** čiji je glavni grad bio **Tingis** (Tanger). Pohod na **Britaniju** izvršen je 43. g., kada je osvojen velik dio na jugu zemlje i osnovana je provincija **Britannia** (Britanija). Klaudije je osobno sudjelovao u zadnjim vojnim operacijama te je dobio naslov **Britannicus**. Iste 43. g. kada je osnovana provincija Britanija, proglašena je provincijom i maloazijska **Likija**, a iduće 44. g. Rimljani su **Judeju** pripojili provinciji **Siriji**. Tračkim dinastima 46. g. oduzete su zemlje i sjeverna Trakija inkorporirana je provinciji **Meziji (Moesia Inferior)**, a južna je proglašena provincijom **Trakijom (Thracia)**. U Klaudijevu dobu izgrađen je na Dunavu čvrst sistem rimskih graničnih utvrda, tada su osnovana jaka vojna uporišta gradovi **Vindobona** (Beč), **Carnutum** (nedaleko Beča), **Singidunum** (Beograd) i mnogi drugi. Rimljani su bili aktivni i na prostoru oko Crnog mora i тамо postavljali na vlast odane dinaste. Dakako, sve to nije isključivo careva zasluga, ali je sustav principata tome pogodovao.

Svetonijevi podaci o caru Klaudiju nisu dovoljno uvjerljivi jer su previše negativni za cara koji je tako mnogo u razdoblju svoje vladavine postigao i napravio u rimskoj državi. Posljednja Kaludijeva žena **Agripina** dovela je svog sina Nerona iz prvog braka i postigla da ga car posini.

U listopadu 54. g. Agripina je otrovala Klaudija a vlast je preuzeo Neron. Međutim oko Klaudijeve smrti postoji puno nejasnoća. Jedna teorija je da ga je otrovao kušač **Halot**, a druga teorija je da ga **Agripina** poslužila otrovnim gljivama i pošto se čitavu noć mučio u strašnim mukama umro je rano ujutro. Njegova smrt se krila dok se nije riješio problem nasljednika. Klaudije je sahranjen s punim carskim sjajem i uvršten među bogove.

Neron (54. - 68. g.)

Klaudija je naslijedio **Neron** (*Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus*), a njega su pretorijanci nametnuli Senatu koji ga je prihvatio kao cara. Neron je zadnji car iz Julijo - klaudijevske dinastije bio je sin Agripine Mlađe i **Gneja Domicija Ahenobarba**. Prvih pet godina Neron je vladao normalno u duhu augustovskog principata slušajući savjete svog učitelja, filozofa **Seneke** i oslanjajući se na **Bura (Burrus)** pretorijanskog prefekta i suprugu **Oktaviju**. Nakon 59. g. započinje razdoblje i godine Neronove tiranije, napuštanja sistema principata, provođenja monarhističkog apsolutizma i okrutnog obračunavanja s opozicijom. Neron je nastavio politiku cara Tiberija te je vodio oštru borbu protiv rimske aristokracije. Neron je naredio da se pogube mnoge utjecajne ličnosti koje su se protivile njegovoj samovolji, 55. g dao je otrovati svoga brata **Britanika**, a 59. g. pogubio je vlastitu majku. Godine 62. ubio je Bura i suprugu Oktaviju da bi oženio svoju konkubinu Popeju Sabinu koju je također kasnije ubio.

U Neronovo doba administracija provincija tekla je normalno. Legije su kao i do tada bile stacionirane na osjetljivijim pograničnim punktovima i povremeno poduzimale veće akcije osobito na **Istoku**, gdje rimska vojska brani provinciju **Siriju** od **partskih** napadača i provodi protufenzu u **Armeniji**, partskoj interesnoj sferi. Kraljevina **Pontus** inkorporirana je rimskoj provinciji **Galatiji**. Želio je ponoviti djelo **Aleksandra Makedonskog**, te je vodio skupe i nesigurne ratove na Istoku uzalud pokušavajući osvojiti **Armeniju**, sjevernu obalu **Crnog mora** i **Etiopiju**. Rimska vojska je 62. g. poražena u ratu s **Partima**, a 64. g. Rim je strahovito stradao u požaru. U gradu je izbila velika oskudica hrane, a za sve je okrivljen Neron. Neron započeo sa sustavnim progonima **kršćana** jer je njih smatrao krivima za paljevinu Rima. U tim progonima stradali su Isusovi apostoli, **Petar** i **Pavao**. Protiv Nerona je 65. g. organizirana urota koja je otkrivena. Nastupile su represalije, pogubljeni su urotnici, među njima i mnogi senatori, a filozof Senaka i pjesnik Lukan počinili su samoubojstvo. Urotnicima se sudilo po zakonu „**O uvredi veličanstva**“.

Neron, navodno car osobenjak, dao je sargraditi za građane Rima divne terme, a za sebe velebnu palaču (*Domus aurea*). Mnogo novca trošio na kazalište, cirkuske igre i raskošan život. Često se pojavljivao u kazalištu i cirkuskoj areni kao glumac, pjevač, svirač i sudionik u utrci dvokolica. Veliko opterećivanje državne blagajne posebice se osjetilo u provincijama kroz nove poreze, te izbijaju ustanci u Britaniji, Hispaniji, Galiji i Judeji. Za Neronove vladavine Judejci su 66. g. u **Palestini** digli utanak protiv rimskih osvajača. Neron je u poslao u Palestinu vojsku pod zapovjedništvom legata **Flavija Vespazijana**. Kad su legionari u **Judeji**, **Siriji** i **Egiptu** doznali za Neronovu smrt, proglašili su 69. g. Vespazijana carem.

Između 66. i 67. godine posjetio je **Grčku** i sudjelovao u raznim javnim natjecanjima. Za vrijeme njegove odsutnosti pobuna u provincijama Galiji, Hispaniji i Germaniji. Protiv Nerona su se 68. g. pobunili zapovjednici legija u **Galiji**, **Julije Vindeks** (*Iulius Vindex*), i u **Hispaniji Galba**, a za njima legat u provinciji Africi. Neron je spriječio tu opasnost kada je porazio Vindeksa, a ostale oslabio. Međutim, kada su se protiv njega digli pretorijanci pod vodstvom prefekta Nimfidija i kad ga je Senat proglašio neprijateljem države, morao je u pobjeći iz Rima i počiniti saomubojstvo u listopadu 68. g. Vjeruje se da su mu posljednje riječi bile: "Kako velik umjetnik umire sa mnom."

Godina četiri cara: Galba, Oton, Vitelije, Vespazijan (69. g.)

Neronovom smrću 68. g. završava vladavina careva *julijo - klaudijevske* dinastije. Senat je kao princepsa proglašio svog uglednog člana **Sulpicija Galbu** (*Imp. Ser. Sulpicius Galba Caes. Aug.*), koji je tada bio zapovjednik vojske u **Hispaniji**. Međutim u siječnju 69. g. legionari su u **Germaniji** proglašili su za cara svog zapovjednika **Vitelija** (*A. Vitellius Aug. Imp. Germanicus*). Pretorijanci su u Rimu pogubili **Galbu** i za cara postavili **Otona** (*Imp. M. Otho Caes. Aug.*), nekadašnjeg Neronova dvorskog čovjeka i Galbina pomoćnika. Senat je Otona priznao, ali o svemu su na kraju odlučile legije. Vitelije je iz Germanije dio vojske poslao u Italiju, a tamo je došao i Oton, u **bitci kod Kremone** 69. g. Oton je poražen i počinio je samoubojstvo. Vitelije odlazi u Rim i senat ga priznaje kao cara, a isto su učinile i legije u zapadnim provincijama, međutim legije na Istoku na inicijativu prefekta Egipta Tiberija Aleksandra (*Tiberius Alexander*) proglašile carem **Flavija Vespazijana** zapovjednika **istočnih legija**. Vespazijan je imao jaku podršku od sirijskog legata Mucijana (*C. Licinius Mucianus*), i legata dunavskih legija Antonija Prima (*M. Antonius Primus*). Prim je s jednom legijom stigao u sjevernu Italiju gdje je u jesen 69. g. opet u **bitci kod Kremone** potukao Vitelijevu vojsku. Vitelije je u prosincu 69. g. ubijen, a senat je 22. prosinca 69. g. priznao **Vespazijana** i priznao mu sve naslove cara - princepsa.

Judejski rat (66. - 73. g.)

Judejski rat počeo je ponajviše zbog rimskog tributa koji je u Neronovo doba bio visok. Povod samom oružanom ustanku Židova bio je despotsko ponašanje rimskog prokuratora *Gesija Flora* koji je oplijenio i blagajnu jeruzalemског hrama. Cestije Gal, legat u Siriji pokušao je suzbiti pobunu, ali su njegovi pokušaji rezultirali neuspjesima, te kada je poginuo ili bio ubijen, na njegovo mjesto je došao Vespazijan koji je uspješno vodio rat protiv pobunjenih Židova u razdoblju od 66. do 67. g. i osvojio je mnoge gradove koje su Židovi zauzeli, sve osim Jeruzalema. Opsada Jeruzalema je počela u trenutku kada je Vespazijan proglašen za cara u srpnju 69. Vespazijanov sin **Tit** preuzeo je zapovjedištvo i nastavio opsjetati **Jeruzalem** da bi ga u rujnu 70. g. i osvojio. Važno je spomenuti i Judejca Josipa koji je sudjelovao u ratu i donosi iscrpan izvještaj o tijeku rata. Josip je prešao na stranu Rimljana i uzeo ime **Josip Flavije**. Josip izvještava da su i nakon zauzeća Jeruzalema, do 73. g. palestinski rodoljubi uporno ratovali s Rimljanim dok nisu do kraja poraženi i pobuna krvavo ugušena.

DINASTIJA FLAVIJEVACA

Vespazijan (69. - 79. g.)

Vespazijan (*Titus Flavius Vespasianus* kasnije *Imperator Caesar Vespasianus Augustus*) iz skromonog sabinskog gensa Flavii proglašen je carem 69. g., preuzeo je vlast u Rimu od legata Mucijana koji je vodio državne poslove do njegova dolaska u rujnu 70. g. Senat je zakonskom uredbom „**Lex de imperio Vespasianii**“ utvrdio njegov imperij i njegove ovlasti. Vespazijan je odmah svoje sinove **Tita i Domicijana** proglašio *cezarima*. Tita je uzeo za suvladara i zajedno s njim 71. g. proslavio trijumf „de ludeas“, o tome nam svjedoči i Titov slavoluk u Rimu. Vespazijan je sanirao državne financije najviše prihodima iz Egipta „*Fiscus Alexandrinus*“ i pljenom iz jeruzalemског hrama, obnovio je senat, reorganizirao je vojsku i uveo u nju veću disciplinu, dao je latinsko građansko pravo stanovnicim Hispanije. Vespazijan je pokrenuo opširnu obnovu Rima nakon velikog požara i podigao je nekoliko velebnih građevina od kojih je najznamenitiji amfiteatar Koloseum, koji su dovršili njegovi sinovi. Za Vespazijanove vladavine vladao je „*pax Romana*“.

Tit (79. - 81. g.)

Vesapazijan je umro prirodnom smrću, a naslijedio ga je sin Tit. **Tit** je kratko vladao, ali je kao očev suradnik na bojištu i kao suvladar mnogo učinio. Za njegove vladavine dogodila se erupcija Vezuva 79. g. i katastrofa koja je kao posljedica erupcije pogodila gradove **Pompeje** (*Pompeii*), **Herkulanej** (*Herculaneum*) i **Stabije** (*Stabiae*). Tit je umro i ostao zapamćen kao dobar vladar, senatori su bili zadovoljni njegovom politikom i vladavinom.

Domicijan (81. - 96. g.)

Nakon bratove smrti, Domicijana su na vlast postavili pretorijanci, a senatori nisu bili zadovoljni izborom **Domicijana** (*Imp. Caes. Domitianus Aug.*). Domicijan je vladao kruto i apsolutistički, u suprotnosti s očevim i bratovim načelima. Domicijan je kočio prerogative Senata i magistrata, koje je u duhu augustovskog principata trebao poštovati. Domicijan je ubijen u dvorskoj uroti u rujnu 96. g., Svetonije pod utjecajm određenih krugova piše Domicijanu vrlo pogrdno, gotovo kao o Neronu. Unatoč slici ozloglašenog i lijelog cara, Domicijan je vodio smišljenu privrednu politiku u Italiji i provincijama, sredio je financije sistematskim oporezivanjem provincija, Rim se obnavlja i dalje izgrađivao. U Domicijanovo vrijeme cvjeta književnost i umjetnost, održavaju se bogate priredbe u amfiteatru, kazalištu i cirkusu. Domicijan uspješno ratuje u **Germaniji** i **Britaniji**, a 83. g. je osobno poveo četiri legije na germanske **Hatte** i vratio se kao pobjenik. Domicijanu vjerne legije s lakoćom su 88. g. pod vodstvom legata **L. A. Maksima Norbana** svladale **Antonija Saturpina**, legata u gornjoj Germaniji koji se proglašio carem. Međutim, rimska vojska se na Dunavu sukobljavala s Dačanima, i jako teško izlazila na kraj s njima, stoga je Domicijan potpisao primirje s **Dačanima**. Rimljani u Domicijanovo vrijeme počinju graditi **limes**, odnosno pogranične utvrde duž Rajne i Dunava za obranu od barbarskih, uglavnom germanskih napadača, a Domicijanovi nasljednici nastavili su graditi te utvrde.

DINASTIJA ANTONINA

Nerva (96. - 98. g.)

Domicijanovom smrću ugasila se dinastija **Flavijevaca**. Senat je na vlast postavio čovjeka iz svojih redova **Nervu** (*Imp. Caes. Nerva Aug.*) koji je uskladio sistem principata s interesima senatora koji su ga izdigli. Pred senatorima se svečano zakleo da će poštovati drevne republikanske ustanove i da će u skladu s tim predložiti pogodne zakonske mjere. Nerva je kao vrlo star iskusan i mudar političar, a pozavaoc raspoloženja i političkog utjecaja vojske, adoptirao i uzeo za suvladara popularnog i uspješnog vojskovođu **Trajanu**. Nerva umire u siječnju 98. g.

Trajan (98. - 117. g.)

Trajan (*Imp. Caes. Traianus Aug.*) iz gensa **Ulpius**, rođen je u hispankoj Italici i u tom smislu je „provincijalac“. Trajan je bio zapovjednik rimskih legija na Rajni i iskusan vojskovođa. Nakon što ga je Nerva adoptirao i postavio za suvladara Trajan je ostao još neko vrijeme u Germaniji, da u Rim došao tek 99. g. i zadržao se u njemu do 101. g., osim tog razdoblja Trajan boravi u Rimu od 103. do 105. i od 107. do 113. g. ostalo vrijeće svoje vladavine Trajan je proveo ratujući na raznim stranama. **Prvi dački rat** (101. - 102. g.) započeo je Trajan nakon što je s vojskom prešao Dunav i ušao u **Daciju**, zemlju kralja **Decebala** s kojim je **Domicijan** 87. g., sklopio za Rim nepovoljan mir. Trajan je osvojio dačku prijestolnicu **Sermizegutusu** i prisilio je Decebala na kapitulaciju, te na predaju nekih teritorija i plaćanje ratnih kontribucija. **Drugim dačkim ratom** (105. - 106. g.) Trajan je zadao konačan poraz Dačanima i potpunao osvojio cijelu Daciju, a Decebal je počinio samoubojstvo. Dacija je proglašena rimskom provincijom, a svoj uspjeh Trajan je ovjekovječio u Rimu podizanjem spomenika u obliku stupa, odnosno **Columna Traiana**, koja na sebi sadrži životopisne opise iz dačkih ratova.

U doba dačkih ratova na azijskom je istoku **Cornelius Palma** legat **Sirije**, sa svojim legijama osvajao područje jugoistočno od **Judeje**, kraljevstvo arapskih **Nabatejaca**. Osvojene zemlje Transjordaniju, dio Sinaja i sjevernu Arabiju ujednio je u provinciju **Arabiju**. Stare trgovачke postaje na karavanskom putu došle su u ruke rimskih privrednika. Nakon dačkih ratova od 107. do 113. g. Trajan je boravio u Rimu i to je razdoblje jače državničke aktivnosti „najboljeg“ cara **„optimus princeps“** naziv koji mu je dao Senat. Trajan je favorizirao unaprijeđivanje italske privrede, posebno agrarne, poznato je da je kreditirao poljoprivrednike, a profit je davao u karitativne svrhe. Brinuo se za izgradnju cesta, mostova, vodovoda, kanala, za izgradnju luka. Ukrasio je je Rim novim veličanstvenim forumom, bazilikom, tržnicom i mnogim drugim važnim zgradama, a važan je i njegov slavoluk u Beneventu. U Trajanovo doba u Italiji i provincijama se mnogo gradilo, limes na Dunavu dostigao je velike razmjere. Međutim, Trajan je prije svega ratnik, te u listopadu 113. g. napušta Rim i kreće na istok. Dotada su njegovi legati i generali u Prednjoj Aziji izveli mnogo akcija, osvajali su pogranične zemlje, intervenirali u konfliktima susjednih dinasta, mijenjali su granice ili status provincija. Trajan, koji je kao nekadašnji legat Sirije pod Vespazijanom, poznavao političku situaciju na istoku, poduzeo je 114. g. pohod na **Parte**. Najprije je osvojio **Armeniju** i

proglasio je rimskom provincijom. Iz Armenije je prodro u Mezopotamiju i kao osvajač osnovao provincije **Asiriju** i **Mezopotamiju**. Prodro je u samo srve Patrije i tamo na kraljevsko prijestolje postavio svog štićenika. Na povratku iz Patrije Trajan je umro u **Selinutu** u **Kilikiji**. Koliko je velik car bio govori i sama činjenica da se u Senatu svakom novom caru klical neka bude „*felicior Augusto, melior Traiano*“.

Hadrijan (117. - 138. g.)

Trajanov nećak iz hispanske Italike i vjerojatno adoptirani sin po gensu **Aelius, Hadrijan** (*Imp. Caes. Hadrianus Aug.*) u trenutku Trajanove smrti, kao legat Sirije aklamiran je od vojske za cara, a zatim ga priznao i Senat. Hadrijan je bio razborit i realističan vladar koji nije volio osvjačke ratove. Povukao se iz Partije i vratio Partima sve zemlje istočno od Eufrata, a Armencima je priznao samostalnost pod vlašću domaćeg dinasta koji je bio saveznik Rima. Carstvo je za Hadrijanove vladavine uživalo mir osim epizode u Judeji. Ugušio je **ustanak u Judeji** (132. - 135. g.) kojeg je digao **Simon Barkokhba**. Nakon toga obnovio je Jeruzalem koji je Tit bio razorio, a novi grad je dobio ime **Aelia Capitolina**. Hadrijanu je bilo veoma važno da se granice na koje je povukao Carstvo budno čuvaju, a za obranu granica je upotrebljavao posebne čete tzv. **numere**, to su bili starosjedioci u pograničnim krajevima. Hadrijan se brinuo za erar i vojnu disciplinu. Nastavio je graditi i utvrđivati limes na Rajni i Dunavu, a Britaniji je dao podići jak zid koji je štitio od upada barbara sa sjevera, tzv. **Hadrijanov zid**.

Hadrijan je uvelike pridonio razvitku državne administracije koristeći *consilium principis* koji je osnovao još August. Učeni pravnici, sa **Salvijem Julijanom** na čelu izradili su Hadrijanov **Edictum perpetuum**, koji je sintetizirao sve prijašnje edikte, a bio je na snazi uz nadopune sve do Justinijanova doba. Sam Hadrijan je bio vrlo rječit na latinskom i odličan poznavao grčkog. Hadrijanov naziv „**restitutor orbis terrarum**“ govori da je bio sposoban car i napredan kozmopolit. Hadrijan je putovao po cijelom Carstvu, a najviše se volio zadržavati u Ateni. Hadrijanova villa u **Tiburu** (Tivoli) 31 km istočno od Rima velik je kompleks zgrada izgrađenih po uzoru na znamenite grčke i helenističke. U Rimu je očuvana Hadrijanova mauzolej grobnica, danas **Castel Sant Angelo**.

Antonin Pio (138. - 161. g.)

Rodom iz Lanuvija, **Antonin Pio** (*Imp. Caes. T. Aelius Hadrianus Antoninus Aug. Pius*) naslijedio je Harijana koji ga je adoptirao, nakon što je priznat od vojske i senata, i dobio nadimak Pio (*Pius*). Prema Antoninu Piu je cijela dinastija dobila je ime. Iako se ne može usporediti ni s Tajanom, a ni s Hadrijanom, jer nije bio ni ratnik, ali niti talentiran administrator, stegao je za senatore povoljnog upravnog politikom ugled. Antonin Pio je prema povijesnoj tradiciji nosilac zlatne ere Rimskog Carstva. Njegove legije pudno su čuvale granice i gušile ustanke pokorenih naroda, u Daciji, Germaniji, Ahaji, Judeji itd. *Consilium principis* vodi važnije administrativne poslove Carstva, a državna blagajna je unatoč uvedenim poreznim olakšicama i dalje puna. Provničijski natpisi svjedoče o intezivnoj gradnji cesta, mostova i hramova. Carev nadimak „**ampilator civium**“, vjerojatno govori o dijeljenju rimskog građanskog prava. Pio je zakonskim odredbama uveo i neke olakšice robovima.

Marko Aurelije (161. - 180. g.) i Lucije Ver (161. - 169. g.)

Antonin Pio adoptirao je **Lucija Vera** (*Imp. L. Aurelius Verus Aug.*) i **Marka Aurelija** (*Imp. Caes. M. Aurelius Antoninus Aug.*), te su ga obojica nalijedila, s time da je priam u vladavini imao Marko Aurelije, car filozof. Marko Aurelije je bio veoma školovan i vrstan poznavao grčke filozofije, a sačuvana je i zbirka njegovih filozovskih misli, pod naslovom „*Samome sebi*“ (**Eis heauton**). Razdoblje vladavine Marka Aurelija i Lucija vera obilježeno je stalnim ratovanjem, jer su granice Carstva stalno bile ugrožene upadima barbari.

Rimljani su ratovali s **Partima** (162. - 166. g.) koji su uprodri u **Armeniju** zatim i u **Siriju**, a rat je završen povlačenjem Parta i *statusom quo*. Rat je donio kugu koja je godinama harala Carstvom. Nakon završetka partskog rata oko 166. g. provalila su preko Dunava na teritorij Carstva, mnoga *germanska* i *sarmatska* plemena. Od Germana su najopasniji bili **Kvadi** i **Markomani**, a od Samrata **Jazigi** i **Roksolani** koji su ugrozili provincije Panoniju, Norikum, Daciju, Dalmacija. Ratovi s Germanima i Sarmatima su trajali s kraćim prekidima od 166. do 181. Lucije Ver koji se proslavio u ratu s Partima vodio je i ratove na Dunavu, ali je umro 169. g. Marko Aurelije od tada vlada sam, te je morao je preuzeti težak teret ratovanja. Marko Aurelije je podigao stup s reljefima koji prikazuje ratove s Germanima i Sarmatima. Barbari su vrhunac

svog uspjeha postigli 171. g. kada su prodri do **Akvileje**, te su jedva odbijeni. Marko Aurelije je od 172. do 175. g. bio na dunavskom ratištu i na kraju je jedva porazio barbare i potisnuo ih natrag preko granice. Legat u Siriji **Avidius Cassius** koji je bio zaslužan za gašenje ustanka u Egiptu proglašio se carem, ali je 176. g. svladan. Car nakratko vratio u Rim da bi 178. g. opet morao preuzeti zapovjedništvo na dunavskom ratištu gde je 180. g. i umro u blizini **Vindabone** ili **Sirmija**.

Komod (180. - 192. g.)

Sin, suvladar i nasljednik Marka Aurelija, **Komod** (*Imp. Caes. L. Aelius Aurelius Commodus Aug.*) bio je potpuna suprotnost svojim predčasnicima. Obranu granica prepustio je svojim legatima, unutrašnje poslove prefektu preotorijanca, a sam je lagodno živio u Rimu. Prema nekim očevim suradnicima i senatorima ponašao se neprikladno. Komod je ubijen dvorskoj zavjeri u prosincu 192. g. i s njime završava vladavina dinastije Antonina.

DINASTIJA SEVERA

Septimije Sever (193. - 211. g.)

Nakon što je ubijen Komod posljednji iz dinastije **Antonina**, carem je od senata krajem 192. g. proglašen **Pertinaks** (*Publius Helvius Pertinax*) također senator. Pentraksa su ubili pretorijanci u ožujku 193. g. i proglašili za cara **Didija julijana** (*Didius Iulianus*). Iste godine proglašeni su carevima od svojih legija **Klodije Albin** (*Decimus Clodius Albinus*) legat u Britaniji, **Pescenije Niger** (*Caius Pescenius Niger*) legat u Siriji, i **Septimije Sever** (*Lucius Septimius Sever*) legat u Panoniji.

Septimije Sever je rodom iz rimskog grada **Lepis Magna** u Africi, a nakon što je proglašen carem je sa svojim dunavskim legijama ušao u Rim u bez borbe preuzeo vlast. Nakon što je Didije Julijan u lipnju 193. g. ubijen Septimije Sever se morao obračunati s preostalim jakim pretendentima. Najprije je svladao Pescenija Nigra u borbama koje su se vodile na istoku kod **Kizika, Nikeje i Isa**, a Pescenije je poginuo u bijegu. Klodija Albina je Septimije Sever svladao u **Galiji**, nakon čega se ovaj ubio.

Septimije Sever je bio sposoban ratnik i vojskovođa, vojska mu je bila odana, a on ju je obliko nagrađivao. Septimije je uspješno ratovao s Partima, čak i u mezopotamskoj Adijabenii, i u Arabiji. Stoga je dobio nadimke *Parthicus, Arabicus, Adiabenicus*. U istočnim je provincijama proveo razne reforme, mijenjao je status gradova. Sever je posvetio pažnju i afričkim provincijskim gradovima, najviše svom rođnom **Leptisu**. U unutrašnjoj politici oslanjao se na stručnjake, a njegov pravnik Papinijan autor je traktata kojima su se mnogo kasnije koristili bizantski pravnici. Sever se nepažljivo odnosio prema senatu i rimskoj aristokraciji, a mnoge protivnike je i pogubio. Septimije Sever je umro u gradu **Eburakumu**, glavnoj vojničkoj bazi Britanije, gdje je ratovao i osiguravao granicu.

Karakala (211. - 217. g.)

Septimija Severa su naslijedila zajedno dva sina **Basijan** (*Basianus*) i **Geta**. Basijan je naredio da se ubije Geta s kojim je neko vrijeme dijelo vlast (211. - 212. g.). Nakon toga je uzeo gentilno ime **Antoninus**, iz poštovanja prema carevima **Antoninima**. Zbog toga se dinastija Severa naziva i „*drugom antoninskom*“. Popularan je bio carev nadimak **Karakala** (*Caracalla*) (*Imp. Caes. M. Aurelius Severus Antoninus Aug. Caracalla*). Najznačajnije za vladavinu Karakale je izdavanje edikta iz 212. g. ili **Constitutio Antoniana**, kojim je rimske građanske pravo dano slobodnom stanovništvu cijelog Carstva. Osobita su znamenitost **Thermae Antoniae**, čiji su znatni ostaci danas sačuvani u Rimu (Terme Caracalla). Karakala je poveo vojni pohod na Parte 216. g., a na tom pohodu je ubijen od strane urotnika 217. g.

Makrin (217. - 218. g.)

Nakon Karakaline smrti vojnici su za cara proglašili **Makrina** (*M. Opellius Macrinus*), pretorijanskog prefekta koji izgleda i dao ubiti Krakalu. Makrin je neuspješno ratovao s Partima i na kraju je ubijen od pobjeđenih i nezadovoljnih legionara.

Elagabal (218. - 222. g.)

Elagabal (*M. Aurelius Antoninus Aug. Elagabalus*) postaje carem i on pripada dinastiji Severa za razliku od Makrina, kao nećak Julije Domne, Krakaline majke. Elagabal je bio mlad i nesposoban vladar, te je na kraju ubijen od pretorijanske garde.

Aleksandar Sever (222. - 235. g.)

Aleksandar Sever (*M. Aurelius Severus Alexander*) bio je sin Julije Mameje, doveden je na vlast vrlo mlad, sposobnošću carice majke, kao Elagabalov rođak. Aleksandar bio je okružen stručnjacima i sposobnim pomoćnicima koji su pod vodstvom pretorijanskog prefekta i odličnog pravnika **Ulpijana**, donijeli važe administrativne reforme. Naime, revidiran je sistem poreza, smanjeni su troškovi za vojsku. Međutim ratovi se nisu mogli izbjegći. Na istoku, u Partiji, prevratom na vlast dolaze perzijanci koji su osnovali **Sasindsku Perziju**. **Perzijanci** su pod vodstvom sasinidskog kralja **Ardašira** počeli oko 230. g. prodirati prema zapadu i ugrožavati najistočnije rimske provincije osobito **Siriju** i **Kapadokiju**. Aleksandar Sever je uspio odbiti perzijance 232. uz velike gubitke.

Na zapadu su **Germani** provalili preko Rajne i Dunava na rimske teritorije, te je car 234. g. s Germanim sklopio nepovoljan mir, koji je čak i morao platiti novcem. Nakon ovakva potez koji nije bio u duhu rimskog vojnika i vođenja ratova, te na kraju sklapanja mirovnih ugovora, domoralizirana vojska je ubila Aleksandra Severa, koji je bio posljednji predstavnik dinastije **Severa**.

BURNE GODINE CARSTVA - GODINE „VOJNIČKIH CAREVA“

Maksimin Tračanin (235. - 238. g.)

Maksimina (*C. Iulius Verus Maximinus*) su za cara proglašili legionari na germanskom ratištu, nakon što su ubili Aleksandra Severa. **Maksimin Tračanin** kakav mu je bio nadimak (bio je Tračanin) izdigao se od običnog vojnika na mjesto cara, a mrzio je senatore, te je progonio bogate i vršio konfiskacije u korist vojnika. Držao se uputa Septimija Severa „**nadarite vojнике, pa se za drugo ne brinite**“. Uspješno je ratovao s **Germanima, Sarmatima i Dačanima** te nikada nije bio u Rimu, a kada se uputio prema Rimu ubijen je na putu kod **Akvileje**. Maksimin je bio još živ kada su za careve proglašeni **Gordijan I.**, prokonzul provincije Afrike i njegov sin **Gordijan II.**, a u Rimu su carevima proglašeni senator **Balbinus** i vojkovođa **Pupienus**. Iste godine kada su proglašeni carevima 238. g. sva četvorica su izgubila život.

Gordijan III. (238. - 244. g.)

Unuk Gordijana I., ratovao je s **Perzijancima** te je na kraju ubijen.

Filip Arapin (244. - 249. g.)

Filip Arapin („Arapin“ prema lokaciji rodnog kraja) (*M. Iulius Philippus*) bio je pretorijanski prefekt u trenutku ubojstva Gordijana III. Filip je sklopio mir s **Perzijancima** davši im znatne ustupke. Na povratku prema Rimu Filip je porazio neka barbarska plemena uz Dunav. Za suvladara je postavio svog istoimenog sina **Filipa II.**, a za njihove vladavine proslavljeni tisućugodišnjica grada Rima. Na kraju su obojca ubijeni od legionara, Filip stariji u **Veroni**, a mlađi u **Rimu**.

Decije (249. - 251. g.)

Legionari su u Meziji proglašili carem svog zapovjednika **Decija** (*Decius*) koji u povijesti ostao zapamćen kao veliki progonitelj Kršćana. Decije je ratovao s **Gotima** koji su provalili u **Donju Meziju i Trakiju**. Decije i njegov istoimeni sin i suvladar **Decije II.** poginuli su u **Trakiji** nakon što im je vojska dva puta poražena od **Gota**. Te iste 251. g. kada su poginuli Decije i Decije II. izdigao se i pao car **Hostilijan**.

Trebonijan Gal (251. - 253. g.)

U trenutku kada je poginuo Decije, vojnici na dunavskom ratištu proglašili su za cara **Trebonijana Gala** (*Trebonianus Gallus*), a on je sklopio s Gotima nepovoljan mir i krenuo na Rim. Međutim, vojnici s istog ratišta proglašili su za cara **Emilijana** (253. g.), koji je srušio Trebonijana, a Emilijana Valerijan.

Valerijan (253. - 260. g.)

Valerijan je uzeo za svog suvladara sina **Galijena**, te mu je prepustio Zapadni dio Carstva, dok je on otišao 253. g. na Istok kako bi osobno vodio obranu sirijske granice od **Perzijanaca**. Germani su u tom razdoblju došli do Ravene, a Valerijan je ratujući u **Mezopotamiji** poražen od perzijskog kralja **Šapura I.** u bitci **kod Edese** 260. g. pri čemu je sam Valerijan pao u doživotno zarobljeništvo, što je za Rimljane bilo osobito sramotno.

Galijen (253. - 268. g.)

Galijen se kao mladić istakao u Galiji i Ilirku. Valrijan i Galijen su bili nesretni ili nesposobni vladari. **Alemani** su poharali Galiju i prodrli u Italiju, a u tom razdoblju je izgubljena **Dacija**, ona preko Dunava koju je Trajan pripojio Carstvu. **Goti** su opustošili Grčku, Makedoniju, Pont i Aziju, a **Sarmati i Kvadi** Panoniju. **Germani** su prodrli u Hispaniju, a **Parti** su povratili Mezopotamiju i počeli osvajati Siriju. **Goti** su brodovljem sa sjeverne obale Crnog mora doplovi do Azije i na Egejsko more i taj prostor poharali, a neke skupine na povratku je Galijen porazio u Trakiji. Rimsko Carstvo bilo je ugroženo odasvud. Rimske legije u provincijama branile su povjereni im teritorij, a njihovi zapovjednici iskorištavali su priliku i proglašavali se carevima.

Spominje se oko trideset usurpatora i samoprovlanih careva „*trignita tyranni*“, a najveći uspjeh je od njih imao **Postum** (*M. Casianus Latinus Postumus*) zapovjednik legija na rajnskom ratištu. Postum se proglašio za cara u Galiji, a njegov **Imperium Galliarum** priznale su vojske u **Britaniji** i **Hispaniji**. Galijen i Postum su neuspješno ratovali jedan protiv drugoga, međutim Postum je Rimskom Carstu bio koristan jer je uspješno branio Galiju od germanskih plemena. Velike zasluge za Carstvo stekao je **Odeinat**, sirijski vojvoda iz Palmire koji je prebjegao od Perzijanaca Rimljana. Odeinat je poveo rimske legije protiv **Perzijanaca** i vratio Siriju do Eufrata. Car Galijen i senat dai su Odeinatu naslov **Corrector Orientis**.

Poznate su Galijenove reforme u vojski, njegova nepovjerljivost prema senatorima, sve provincije su tretirane kao carske, a za razliku od svog oca bio je trpeljiv prema Kršćanima. Galijen je ubijen 268. g. od urotnika kod Milana.

Imperium Galliarum održao se deset godina, a Postum je ubijen u Galiji iste godine kao i Galijen. Postuma su naslijedili **Victorinus** (268. - 270. g.) i **Tetricus** (270. - 273. g.) s kojim je likvidirano efemerno galsko carstvo. Odeinat je poginuo u borbama s Gotima 267. g., a naslijedio ga je maloljetni sin umjesto kojega je vladala „*palmirska carica*“ **Zenobija**.

Klaudije II. Gotski (268. - 270. g.)

U proglašavanju „vojničkih careva“ podunavske legije odigrale su važnu ulogu, a iz njihovih redova su urotnici koji su ubili Galijena i proglašili za cara Klaudija. **Klaudije II. Gotski** se proslavio pobedom nad Gotima u bitci **kod Niša** (*Naissus*) 269. g., te je zbog toga dobio naziv „**Gotski**“ (*Gothicus*). Klaudije II. oslobođio je Narbonsku Galiju i Hispaniju od usurpatora, a umro je od kuge u Sirmiju.

Aurelijan (270. - 275. g.)

Aurelijana (L. Domitius Aurelian) su za cara proklamirale trupe u Sirmiju. Aurelijan je bio dobar vojskovođa, ali prve godine vladavine nije imao uspjeha, jer je poražen od alamanskih **Jutunga** u sjevernoj Italiji 270. g. Strah od napada barbara na sam Rim rezultirao je izgradnjom poznatih **Aurelijanovih zidina**, koje su opasavale Rim. Međutim, u nastavku svoje vladavine Aurelijan je postigao mnoge pobjede i spasio ugroženo Carstvo. Odbio je **Vandale i Jazige** od Panonije, potukao je **Jutunge** u bitci **kod Pavije** 271. g. Na istoku je svladao caricu **Zenobiju** i srušio **Palmirsko Carstvo**, a likvidirao je i efemerno **Galsko Carstvo** nakon što mu se predao Tetrikus. Carski naslovi *Germanicus Maximus, Gothicus Maximus, Parthicus Maximus* i *Carpaticus Maximus* govore o Aurelijanovim uspjesima. Aurelijan je donio mnogo novina od općeg državnog značenja. Ubijen je od urotnika na putu na istok 275. g.

Tacit (275. - 276. g.)

Tacit, stari senator koji je proglašen za cara od strane Senata, a priznat od vojske umro je u ratu protiv **Gota** u **Maloj Aziji**.

Florijan (276. g.)

Florijan je bio Tacitov brat koji je proglašen za cara samo od jednog dijela legija, dok ga **sirijske i egipatske** legija nisu priznale, a njihovim redovima pripadaju urotnici koji su ga ubili.

Prob (276. - 282. g.)

Sirijske i egipatske trupe nakon atentata na Florijana, carem su proglašile **Proba**. Prob je ratovao u Galiji, na dunavskom ratištu odbijajući Vandale i drugdje gdje je štitio granice od provala barbari. Međutim, Prob je dopustio **Bastranima, Gotima i Vandalima** da se nasele na prostoru Carstva. Ubijen je 282. u **Sirmiju**.

Kar (282. - 283. g.)

Kara je za cara proglašala vojska u **Reciji**, te je vladao samo jednu godinu, a umro je na putu u **Mezopotamiju**.

Numerijan (283. - 284. g.)

Numerijana je na istočnom bojištu pri povlačenju iz Mezopotamije ubio pretorijanski prefekt **Aper**, a Apera je potom ubio **Diocles** (Dioklecijan).

Karin (283. - 285. g.)

Karin i Numerijan bili su sinovi koji su naslijedili Kara, za njegove su vladavine bili *cezari*, a nakon njegove smrti postali su *augusti*. Karina je u bitci **kod Viminacija (Kostolac)** pobedio Dioklecijan i preuzeo je vlast.

DIOKLECIJAN I KONSTANTIN VELIKI

Dioklecijan (284. - 305. g.)

Car **Dioklecijan** (*Imperator Caesar C. Aurelius Valerius Diocletianus Augustus*) rodom je iz Dalmacije, vjerojatno iz okolice **Salone**. Počeo je služiti kao običan vojnik za cara **Galijena**, a borio se na raznim bojištima pod mnogim carevima. 280. g. postao je namjesnik u provinciji **Meziji**, a 282. g., car **Kar** ga je imenovao konzulom i zapovjednikom njegove tjelesne straže na perzijskom bojištu, a taj položaj ga je zatekao 284. g. kada ga je vojska proglašila carem. **Diokles** mu je bio grčki nadimak, a *Diocletianus* latiniziran. U proljeće 285. g. vodila se bitka između **Dioklecijana** i cara **Karina** kod rijeke **Marga** (Morava), iako je Karin imao uspjeha u bitci, ubijen je od urotnika, a njegova vojska prišla je Dioklecijanu koji postaje neosporan gospodar Rimskog Carstva.

Dioklecijan je iste godine proglašio *cezarom Maksimijana* (*Imperator Caesar M. Aurelius Maximianus Augustus*), svog ratnog druga koji je također rodom bio iz Ilirka, a iduće 286. g. uzeo ga je za suvladara davši mu naslov *augusta*. Maksimijanov nadimak *Herculius*, kazuje svoj odnos prema Dioklecijanu, koji je *Iovus* (Jupiterski). Dioklecijan 293. g. dvojci vrsnih vojskovođa daje naslov cezara, **Galeriju** rodom Dačaninu i **Konstanciju** koji će kasnije uzeti ime **Konstancij Klor** (*Constantius Chlorus*), koji je rodom bio Ilir. Dva augusta i dva cezara formirala su carski sustav poznat pod grčkim nazivom **tetrarchia**, vladavina četvorice. Dioklecijan je upravljao istočnim dijelom Carstva s prijestolnicom u bitinskoj **Nikomediji**, davši Galeriju na upravu Ilirk s glavnom bazom u **Sirmiju**. Maksimijan je upravljao zapadnim dijelom imajući prijestolnicu u **Mediolanu**, a povjerio je upravu nad Galijom Kontanciju s središtem u **Trieru**.

Tetrahija je olakšala Dioklecijanu čuvanje ugroćenih granica prostranog Carstva i pomogla da provodi važne ekonomске, socijalne i druge reforme. 286. g. **Carasius** zapovjednik mornarice na sjevernoj obali Galije proglašio se augustom, i tražio od Dioklecijana i Maksimijana da mu priznaju taj naslov jer je on njima njihov priznao.

Prije osnivanja tetrahije Dioklecijan i Makimijan vodili su intenzivne ratove, svatko u svom dijelu Carstva. Dioklecijan je s Dunava odbijao **germanska plemena** 285. g., i kao pobjednik dobio naziv „**Germanicus maximus**“, potuako je i **Sarmate** 289. g. i dobio naslov „**Sarmaticus**“, stacionirao s trupama u Sirmiju i zatim pošao na istok. Maksimijan je iz Galije bezuspješno napadao Carasiusa, ali je na Rajni uspješno odbijao **Franske**. U Britaniji koju je osvojio, usurpator Carasius se uspio održati do 294. g. kada ga je svrgao jedan od njegovih časnika, **Allectus** i sam zavladao, njega je na kraju porazio **Kontancij Klor** i vratio Britaniju natrag pod okrilje Carstva 296. g. U Egiptu je izbio veliki ustank pod vodstvom **Ahileja** (*Achilleus*) koji je prigrabio vlas i dao pobiti sve rimske službenike. Dioklecijan je morao sedam mjeseci opsjetati **Aleksandriju**. Ahilej je poražen 295., a Dioklecijan je krenuo u Aziju nakon što je uredio situaciju u **Egiptu**.

Perzijanci, s kojima se Dioklecijan 287. g. nagodio, 297. g. napali su rimske posjede u Siriji. Izbio je rat (297. - 298. g.), koji u početku za Rimljane nije bio uspješan, **Galerije** je bio poražen, ali je rat na kraju završio porazom Perzijanaca. Mirom u **Nisibusu** Perzijanci su morali priznati Rimljanim prevlast u **Armeniji i kavkaskoj Iberiji** i ustupiti im nekoliko satrapija u Iranu, granice Rimskog Carstva nikada do tada nisu dopirale tako daleko na istok.

Dioklecijan je napustio augustovski **principat**, te je ubeo **dominat** punu monarhističku autarhiju. Prije su neki carevi uzimali naslov **dominus**, ali u uvjetima principata. Dioklecijanov dominatus bio je nov sistem vlasti, monarhija u pravom smislu. Od Diklecijana rimski Imperator Caesar Augustus svemoćan je monarh orientalnog tipa, blistav u zlatu i dragom kamenju, despot pred kojim se ničice pada (grč. *proskynesis*, lat. *adoratio*) kao pred božanstvom. Prijašnje carsko vijeće **consilium**, sada je **consistorum**. Senat nije imao utjecaja na glavne državne poslove, a Rim je sada postao samo simboličko središte Carstva. Od Galijena i Aurelijana namjesnici su većine provincija **praesides** (viteškog staleža), a namjesnici nekih **consulares** (to nisu bivši konzuli), obično senatorskog staleža ili **proconsulares**. Tako je bilo i za Dioklecijana, samo su u Italiji formirane dvije provincije u kojima su za guvernere postavljeni **correctores** pa **vicarii**. Dioklecijan je podojelio Carstvo u **dvanaest dijaceza**: I Orientis, II Pontica, III Asiana, IV Thraciae, V Moesiarum, VI Pannonicarum, VII Italiciana, VIII Africae, IX Brittaniarum, X Galliarum, XI Viennensis, XII Hispanorum. Svaka od njih je obuhvaća po nekoliko provincija.

Oslonac carskoj vlasti bila je vojska. Dioklecijan je vojsku reorganizirao, povećao i na nov način rasporedio. Povećao je broj legija na 60, do tada ih je bilo 35, ali je legiji smanjio broj vojnika. Dioklecijan je podijelio trupe u stalne pogranične trupe (*limitanei*) i mobilne (*comitatenses*) koje su vješto upotrebljavane. Elitne jedinice iz odreda comitatenses bile su direktno na raspolaganju caru (*comitatus*, pratnja), posebno konjanički odredi (*vexillationes*), stacionirani su blizu prijestolnica (*palatini*). Zbog nedostatka dobrovoljaca, vršile su se prisline mobilizacije. Viši zapovjednici (*magistri militum*) bili su poređeni direktno caru, njima su bili podređeni *duces*, a njima niži časnici.

Dioklecijan je donio stroge i prezine uredbe o porezima cijenama i financijama uopće. U prvom i drugom stoljeću carevi su ubirali redovan tribut prema već ustaljenoj proceduri, a izvanredne rekvizicije u naturi prema potrebi. U trećem stoljeću kada je zbog neprekidnih ratova, prevrata i nesigurnosti privreda bila u rasunu, ubiranje rredovnog tributa nije bilo djelotvorno. Zatekavši takvo stanje, Dioklecijan je odlučio regulirati, pojednostaviti i unificirati sistem tributa. Stoga je ubeo nov sistem razrezivanja poreza, te se uzimao prvenstveno porez u naturi od poljoprivrednih proizvoda. Svakih petnaest godina, procjenjivala se se imanja i prihodi. Na temelju toga carski su službenici utvrđivali visinu poreza. Privrednici koji nisu imali zemljoposjeda plaćali su tribut u novcu prema svojim prihodima od obrta, trgovine, pomorstva i drugih djelatnosti. „**Aurum coronarium**“, porez koji su bogati i prije plaćali carevima svake pete godine ostao je na snazi. 301. g. objavljen je Dioklecijanov „**Edictum de pretiis rerum venalium**“, edikt o maksimalnim dozvoljenim cijenama proizvoda i usluga, a to je jedan od najznamenitijih antičkih tekstova ekonomskog sadržaja. Dioklecijanovo zakonodavstvo je bilo zamašno i sveobuhvatno. Carev stručnjak **Gregorius** objavio je zbirku carskih konstitucija „**Codex Gregorianus**“, iako nije sačuvana u *Justinianovu kodeksu* inkorporirani su mnogobrojni Diklecijanovi reskripti.

U Dioklecijanovo doba kršćanstvo je uvelike bilo prošireno po čitavom Carstvu. Dioklecijan je poštovao staru rimsku religiju, a favorizirao kao i neki drugi carevi, orientalana shvaćanja o vrhovnom državnom bogu, zaštitniku carevu, shvaćanja o božasnom porijeklu božanske vlasti. Kršćani su obnašali visoke položaje u vojsci i administraciji. Dioklecijan je provodio krvave progone kršćana te je izdao i nekoliko edikta o progonu kršćana.

Za Dioklecijanove vladavine izvedeni su mnogi veliki građevinski radovi na prostoru cijelog Carstva. Znamenit je **Limes Syriacus** tog doba, put i vodovod kroz transjordansku pustinju. Nikomedija kao prijestolnica je dobila odgovarajući sjaj, Rim je dobio znamenite Dioklecijanove terme.

Dioklecijan i Maksimijan 305. g. odrekli su se vlasti, Maksimijana je na to prisilo Dioklecijan. **Galerije i Konstancij Klor** proglašeni su augustima. Dioklecijan, bolestan i star povukao se u **Dalmaciju** gdje je podigao svoj Palatium na teritoriju Splita (**Dioklecijanova palača**), te tamo i umro 313. g.

Konstantin Veliki (306. - 337. g.)

Nakon što su Dioklecijan i Maksimijan abdicirali, **Konstancij Klor** i **Galerije** postali su *augustima*, a njihovi *cezari* **Maksimin Daja** (*Maximinus Daia*) i **Flavije Sever** (*Flavius Severus*), to je tzv. „**druga tetrahija**“. Maksimin Daja dobio je na upravu Orijent, a Sever Italiju. Kontacije Klor umire 306. g. a vojska je *imperatorom* proglašila njegova sina **Konstantina**, a Galerije ga je priznao *cezarom*. Dolazi do „**treće tetrahije**“ u kojoj su Galerije i Sever bili augusti, a Maksimin i Konstantin cezari. Međutim, u Rimu dolazi do pobune pretorijanca koji su proglašili carem (*princeps*) **Maksencija**, Makisimijanova sina. Maksimijan se pokušao ponovno vratit na vlast, te je nagovarao i Dioklecijana da mu se pridruži, što je Dioklecijan odbio. Maksimijan se nakon doživjelih neuspjeha ubio. U Rimu je svoj položaj učvrstio njegov sin Maksencij, kojega su bezuspješno pokušali srušiti Sever i Galerije. Sever koji je napušten od svojih vojnika, ubijen je blizu Ravene, a Galerije koji je došao s vojskom do Rima morao se povući. Nakon toga, postavio je za *cezara* **Licinija**, sposobna ratnika, koji ga je nakon njegove smrti 313. g. naslijedio kao *august*. Sva četvorica, **Maksimin Daja** koji je bio gospodar istočnih provincija, **Konstantin** koji je bio gospodar Galije, Britanije i Hispanije, **Licinij** nasljednik Galerijev u Iliriku i **Maksencij** gospodar Italije i Afrike smatrali su se **augustima**. Konstantin se udružio s licinije protiv Maksencija koji se udružio s Maksiminom Dajom. Konstantin je poveo građanski rat protiv Maksencija i nakon što je njega i njegove legije nekoliko puta porazio, pobjedio ga je u Rimu u bitci kod **Milvijskog mosta** 312., a Maksencij se utopio u Tiberu.

Konstantin (*Flavius Valerius Aurelius Constantinus*) sin Konstancija Klora rođen je u Nišu (Naissus). Služio je u Dioklecijanovim odredima, a istakao se u borbama protiv Sarmata. Nakon dioklecijanove i Maksimijanove abdikacije, pridružio se ocu augustu Konstanciju, a vojska ga je nakon očeve smrti u Galiji aklamirala kao Augusta. nakon što je u bitci kod **Milvijskog mosta** 312. g. pobjedio **Maksencija**, Senat je legalizirao njegovu vlast. u veljači 313. g. **Konstantin** se sastao s **Licinijem** u **Milanu** kako bi regulirali svoje odnose i stav prema Maksiminu. Tom prilikom objavili su edikt o slobodi i legalnosti kršćanske i drugih vjera tzv. „**Milanski edikt**“.

Car Konstantin priznao je 313. g. **Liciniju** vlast nad istočnim dijelom Rimskog Carstva. Licinije, da bi to u potpunosti to ostvario morao se obračunati s **Maksiminom Dajom**, Maksimin je iste godine provalio s vojskom u Europu te je tom prigodom ubijen. Sada su ostali samo Konstantin i Licinije koji su se morali obračunati, nakon mnogih sukoba i pomirenja priznavanjem osporavane vlasti, borba je završila Konstantinovom pobjedom. **Licinije** je poražen u **Trakiji** i **Bitiniji** te se predao, a Konstantin ga je dao pogubiti u **Tesalonici** 324. g. te je postao jedinim gospodarom Carstva.

Konstantin jepodijelio Carstvo u četiri prefekture: **Italia** (s Afrikom), **Illrya** (srednji i južni Balkan), **Gallia** (s Britanijom, Hispanijom i dijelom sjeverozapadne Afrike) i **Oriens** (Trakija, azijske provincije i Egipat), a to su uglavnom bile domene prijašnjih tetraha. Održalo se dvanaest Dioklecijanovih dijaceza, provincija je bilo 116. Dominat koji je osnovao Dioklecijan, razvijao se i dobio pun opseg za Konstantina. Za upravljače prefektura postavljeni su *praefecti praetorio* koji su bili subordinirani caru, pod njima su bili upravljači dijaceza, a pod njim upravljači provincija s mnogobrojnim funkcionerima. Odvojeno su djelovali vojni zapovjednici magistri militum, jedan je bio za pješadiju, drugi za konjicu. Najmoćniji je bio *magister officiorum* koji je imao najveće kompetencije na dvoru i u državi uopće.

Konstantin je mnogo ratovao, a osim borbi za vlast vodio je i ratove za obranu granica Carstva od barbari. Dugo je ratovao s **Gotima** i **Sarmatima**, međutim iako ih je svladavao držao je potrebnim udovoljiti njihovom zahtjevu da se nasele na prostoru Carstva. Doseljeni Goti kasnije su bili odani čuvari rimske granice na Dunavu.

Eutropije piše da je Konstantin donio mnogo zakona, od kojih su neki bili dobri i pravedni a neki ne. Nepovoljnim zakonima smatra vjerojatno porezne uredbe koje su bile u duhu Dioklecijanovih ili su regulirale njihovo provođenje. Konstantin je pridonio sređivanju novčanog pitanja, a njegov zlatnik „**solidus**“ s pouzdanom utvrđenom količinom zlata dugo je bio u opticaju.

O Konstantinovoj blagonaklonoj politici prema kršćanstvu mnogo je pisano u antici i kasnije. Poznate su legende da je Konstantin imao u Galiji viziju križa s devizom „**u ovome češ znaku pobijediti**“, da je u snu video *labarum*, *vexillum* - bojnu zastavu s križem te da je u predvečerje bitke kod Milvijskog mosta sajano o znaku križa na štitu. Konstantin je od donošenja milasnog edikta mnogo učinio za kršćansku crkvu. Dao joj je najprije običnu legalnost, a zatim svakojake privilegije. Konstantin se pred smrt dao pokrstiti. Konstantin je katkada nastupao kao prozvani arbiter, te je aktivno sudjelovao na ekumenskom **koncilu biskupa u Nikeji** 325. g., na kojemu je osuđena **Arijeva** hereza o sinu božjem.

Kada je postao 324. g. gospodar Carstva, Konstantin je osnovao novu prijestolnicu **Konstantinopol** (*Konstantinopolis*) na Bosporu, na mjestu starog **Bizanta**, strategijski važnoj točki odakle je imao neposredan pregled najugroženijih granica onog doba. Nova prijestolnica inaugurirana je 11. svibnja 330. g., a taj je carev grad postao novim Rimom, a u Konstantinopolu je osnovan i novi Senat. Stari megarski **Bizant** (*Byzantium*), u helenističko doba napredan grad s akropolom, agorom i trijemovima, doživljava kao Konstantinopol svoju palingenezu rađajući se ponovno, ali u neviđenom bogatstvu. U Konstantinopolu je otpočela veičanstvena novogradnja, izgrađeni su senatska kurija i bazilika, a obnovljen je hipodrom i ukrašen je novim spomenicima. Sagrađen je velebnii **Forum Constantini** eliptična oblika s dvostrukim redom trijemova. Izgrađene su treme i carski mauloseum, gradilo se brzo, a ukrašavalo se umjetničkim djelima donsenim odasvud, najviše iz Grčke. Rim je izgubio političku prevlast, ali ne i svoje kulturno značenje. U Rimu je sačuvan velebnii Konstantinov slavoluk s komemorativnim natpisom o pobedi kod Milvijskog mosta. Bazilika koju su izgradili Maksencije Konstantin, nadmašila je sve dotadašnje bazilike veličinom i ukrasima.

Konstantin je imao znatnih vrlina, a mnogo je težio za vojničkom slavom, u ratovima je imao osobitu sreću ali razmjerno svojoj djelatnosti. Kad se spremao na rat protiv **Parta** koji su upadali u Mezopotamiju, umro je u **Nikomediji** 337. g.

OD KONSTANTINA VELIKOG DO ROMULA AUGUSTULA

Konstantin II. (337. - 340. g.)

Konstantina su naslijedili njegovi sinovi, **Konstantin II.**, **Konstans II.** i **Konstancij**, do tada *cezari*, proglašili su se *augustima* i onemogućivši druge pretendente sporazumno su podijelili Carstvo među sobom. Konstantin II. je poginuo 340. g. u bitci **kod Akvileje** u borbi s Konstansom.

Konstans II. (337. - 350. g.)

Konstansa II. su ubili urotnici u Galiji.

Konstancij (337. - 361. g.)

Konstancij (*Imp. Ceas. Iulius Constantius Aug.*) koji je dobio četiri istočne dijaceze, nakon smrti braće postao je gospodar Rimskog Carstva. Konstancij je proglašio cezariam dva rođaka **Gala** (*Gallus*) i **Julijana** (*Iulianus*), sinove polubrata Konstantina Velikog. Gala je uskoro dao pogubiti, a julijanu je omogućio da se izdigne. U doba Konstantina Velikog i njegovih nasljednika Rimljani su vodili teške ratove. Na istoku su **Perzijanci** pred Konstantinovu smrt počeli ponovno napadati rimska područja, na dunavskom ratištu borbe sa **Sarmatima** nisu prestajale, a u Galiju su s istoka provaljivali **Alamani**. Cezar Julijan, koji je dobio vojni mandat u Galiji, pacificirao je buntovna pleme i protjerao je **Alamane** nakon bitke **kod Argentoratuma** (*Strasburg*) 357. g. Konstancije je odbio **Sarmate** i ostala pleme s Dunava i 360. g. krenuo na istok na perzijsko bojište. Iste godine su legije u Galiji proglašile Julijana augustom. **Julijan i Konstancij** su s vojskama krenuli jedan na drugoga, kako bi se obračunali, međutim Konstancij je umro u studenom 361. g. kod **Tarsa** u Kilikiji. Julijan je tada postao gospodar cijelog Carstva.

Julijan Apostata (361. - 363. g.)

Iako je imao velike državničke planove, prerana smrt ga je omela u realizaciji istih, jer je na perzijskom ratištu, gdje je bio uspješan u ratu s Perzijacima, umro od zadobivene rane. **Julijan** je bio veoma obrazovan, dobar poznavatelj grčke znanosti i književnosti, posebno filozofije, a **Eutropije** ga uspoređuje s **Markom Aurelijem**. Kršćanski su pisci nazvali Julijana **Apostatom** (*Apostates*), tj. odmetnikom. Julijan je napustio kršćanstvo i počeo ga je suzbijati dajući prednost mitraizmu. Zanosio se neoplatonizmom i nekim drugim učenjima u grčkoj i orientalnoj filozofiji i konцепцијi religije. Kršćansku je religiju žestoko progonio izbjegavajući pritom krvoproljeće. Julijan je htio ponovno dati stare kompetencije konzulima, koji su od Dioklecijanova doba imali vlast, kako je netko u šali rekao, samo da na konjskim utrkama naredi „*neka počne*“.

Jovijan (363. - 364. g.)

Zapovjednici rimske vojske na perzijskom bojištu su nakon Julijanove smrti proglašili carem **Jovijana**, najistaknutijeg iz careve pratnje, a porijeklom je bio iz *Ilirka*. Jovijan je sklopio s Perzijancima vrlo nepovoljan mir jer je **Perzijancima** morao predati grad **Nisbis** koji je bio važna rimska baza, te pet spornih satrapija. Jovijan je umro u maloazijskoj *Galatiji*.

Valentijan I. (364. - 375. g.)

Prema sporazumu zapovjednika istočnih i zapadnih legija Jovijana je naslijedio **Valentijan I.**, a on je za svladara uzeo brata **Valensa** kojemu je dao na upravu **istočni dio Carstva**. Sina **Gracijana** koji je bio malo dijete, proglašio je *augustom*. Valentijan se zadržavao u Galiji gdje je pobjeđivao **Franke**, odbijao **Alamane** i brinuo se za izgradnju novih utvrda na Rajni. Ratovao je i na dunavskom ratištu gdje je porazio **Kvade i Sarmate**, a u Britaniju je poslao legata **Teodozija starijeg** protiv **Pikta i Skota**.

Valens (364. - 378. g.)

Valens je naprije svladao u Konstantinopolu usurpatora **Prokopija** u borbama koje su trajale od 365. - 366. g. Osim toga upuštao se u kršćanske vjerske rasprave štiteći arijance. Valens je poginuo u borbi s Gotima u bitci **kod Hadrijanopola** 378. g.

Valentijan II. (375. - 392. g.)

Kada je Valentijan I. umro, za *augusta* je proglašen i njegov drugi sin **Valentijan II.** Gracijan je nakon što je u bitci kod Hadrijanopola 378. g. poginuo Valens, upravu nad Orientom dao **Teodoziju**, sinu istaknutog vojskovođe iz Britanije, te ga je proglašio *augustom*. Valentijan II., Gracijan i Teodozije vladaju u doba kada su barbari počeli definitivno komadati Rimsko Carstvo.

Teodozije Veliki (379. - 395. g.)

Teodozije je nakon Valensove smrti proglašen *augustom*, te se prhvatio glavne zadaće, zadaće očuvanja Rimkog Carstva od Gota i drugih barbara koji su nakon pobjede kod **Hadrijanopola** krenuli na **Konstantinopol** pljačkajući i pustošeći sve na svojem putu. Teodozije je nekoliko godina s Gotima vodio taktički dobro zamišljene lokalne borbe, iskorištavajući neslogu njihovih vođa, a neke je i podmićivao. Neke grupe barbara je pridobio dopustivši im da se nasele na prostoru Carstva. **Vizigoti** su se kao rimske saveznici (*federati*) nastanili između Dunava i Balkanskog gorja 382. g. Trenutak kada su u rimsku vojsku inkorporirani cijeli gotski odredi označavao je pad moći i skori krah Carstva. U trenutku kada je ubijen Gracijan 383. g., te kada je svladan usurpator u Galiji Maksimus 388. i kada je ubijen Valentijan II., Teodozije postaje gospodarom cijelog Carstva, i kao takav posljednji univerzalni rimski car. Kršćanski pisci nazivaju ga **Velikim** zbog vanjskopolitičkih zasluga. Teodozije se pokrstio 380. g., a 28. veljače 380. g. objavio je **edikt** kojim je kršćanska religija postala obaveznom za sve podanke Rimskog Carstva. Ediktom u Konstantinopolu 381. g. proglašio je kršćanstvo obaveznom ideologijom **Nikejskog koncila**.

Tedozije Veliki umro je 395. g., a pred samu smrt Carstvo je podijelio na **istočno** koje je dao sinu **Arkadiju** i **zapadno** koje je dao sinu **Honoriju**. Ta podjela je stjecajem okolnosti postala trajana, iako je Todozije nije takvom zamislio. Collegium, svladarstvo dvaju ili više careva i druge forme upravljanja prostranim Carstvom bile su u običaju i prije, najizrazitije za Dioklecijana.

DVA CARSTVA, PAD ZAPADNOG RIMSKOG CARSTVA

Honorije (393. - 423. g.)

Honorijev tutor bio je **Stilihon** (*Stilicho*) „**magister utriusque militae**“, romanizirani **Vandal** koji je zadržao položaj vrhovnog zapovjednika svih, *istočnih i zapadnih*, rimskih legija koje mu je **Teodozije Veliki** povjerio. Stilihon je bio Honorijev tutor, a Stilihon se pokazao i odanim braniocem cijelog Teodozijeva Carstva, te kao zastupnik Honorijevih interesa nasuprot Arkadijevima. Granice dvaju carstva još nisu bile precizirane, sporne su bile dvije dijaceze Dacica i Macedonia, a Stilihon ih je želio zadržati u okviru zapadnog Carstva.

Vizigoti nastanjeni na u Trakiji pod vodstvom svog kralja **Alarika** krenuli su prema konstantinopolu pustošeći sve pred sobom, a pridružile su im se druge skupine gotskih i barbarskih plemena sa sjevera. U isto vrijeme odvijale su se borbe istočnog sa zapadnim Carstvom oko spornih dijaceza. Stilihon je dugo godina bio pravi regent zapadnog Carstva (395. - 408. g.), a to razdoblje naziva se i **Stilihonovo doba**. Tu ulogu u istočnom carstvu imao je najprije Rufinus koji je ubijen 396. g., pa Etropius (396. - 399. g.), a svi su nosili naslov „**praefectus praetorii**“. Konstantinopski je dvor ne sluteći kobne posljedice davao koncesije vizigotima kako bi se na taj način naškodilo Stilihonu. Stilihon je sa svojim odredima koji su se sastojali od barbara stigo na Peloponez kako bi se obračunao s Alarikom, i nadomak pobjede 397. g. morao se povući. Alarika je se spasio Konstantinopol, koji je Stilihona proglašio neprijateljem, a Alarik je postao „**magister equitum**“ istočnog carstva. Konstantinopol je dao podršku i Gildonu rimskom prefektu u Africi koji je kao usurpator zaustavio isporuku žita Rimu, Stilihon je poslao odrede koji su ga porazili 398. g.

Zapadno Carstvo u tom razdoblju je bilo u veoma teškoj situaciji jer su provale barbara iz istočne Europe bile vrlo intenzivne. **Huni**, koji su s istoka provalili u Europu oko 374. g. uzrokovali su migraciju **Vizigota** prema jugu, na istočni pa na zapadni Balkan, **Ostrogota** u Panoniju, a **Alana, Vandala i Sueba** prema Noriku i Reciji. Stilihon je s vojkom odbijao provale barbara, a to je ikoristio Alarik koji je Vizigote preko provincije Dalmacije doveo u Italiju. Došao je do **Akvileje** i produžio prema **Mediolanumu** (Milan). Stilihon je bio primoran pozvati u pomoć legije iz Britanije i s rajnskog ratišta, tako da je Galija ostala bez obrane, a svojoj vojsci je pridružio i odrede Sueba i Valadala s kojima je do tada ratovao, a dao im je u koncesiju posjede u Reciji i Noriku. **Mediolanum** je oslobođen opsade, a Stilihon je žestoko porazio Vizigote koji su se povlačili kod **Polencije i Verone** 403. g. Ravena je izabrana za prijestolnicu zapadnog carstva kao strateški najpogodnija u provalama barbara iz srednje Europe. **Ostrogote** pod vodstvom Radagasa Stilihon je porazio sjeverno od **Florencije** (*Faesulae*) 406. g. Galija je ostala bez obrane, a povlačeći se pred Hunima preko Rajne su 406. - 407. g. provalili Vandali, Kvadi, Alani, Suebi, Burgundi. **Rimska Britanija** je također opustošena od domorodaca **Pikta i Skota**, a najviše od **Saksonaca** koji su gusarili s germanske obale. U Britaniji je od rimskih naseljenika i saveznika rimski legat sastavio vojsku te prešao u Galiju gdje ga je ta vojska proglašila carem. On je otjerao Honorijeve delegate, a održao se na prijestolju pod imenom **Konstantin III.** od 407. - 411. g.

U **Raveni** je 408. g. ubijen Stilihon, taj sposobni vojskovođa i državnik odan Honorijev regent, bio je napredan čovjek koji je tolerirao i nekršćane i kršćanske heretike arijance, spasio je zapadno carstvo u veoma teškom razdoblju provala barbara. Protivnici koji su ga smaknuli smatrali su ga podmuklim Vandalom koji je davao koncesije barbarima, krivcem za gubitak Galije, te neprijateljem **Konstantinopola**.

Vizigoti su od Teodozija Velikog legalni rimski podanici, nastanjeni na sjeveroistočnom Blakanu. Vojnim pohodom na jug 397. g. pod Alarikom iznudili su od Arkadija zemlje u **Epiru**, a napadom na Italiju iznudili su od Honorija 378. g. zemlje u **zapadnom Iliriku**. Nakon Stilihonove smrti Alarik je tražio od Honorija nove zemlje i poeban visoko pozicionira položaj u Carstvu za sebe. Honorije je to odbio i Alarik je poveo Vizigote u Italiju 408. g. nakon što je opsjedao zauzeo je Rim **24. kolovoza 410**. Vizigoti nisu rušili Rim, ali su ga temeljito opljačkali, a Alarik je prisilio rimski senat da svrgne **Honorija**, a za cara je proglašen senator **Atal Prisk** (*Attalus Priscus*). Iste godine umro je Alarik, a njegov nasljednik **Athaulf** je povukao Vizigote u Galiju koju ima je na upravu dao Atal Prisk. Teodozijeva kći Gala Placidija, koju su Vizigoti zarobili u Rimu, postala je Athaulfova žena. Atal je u Rimu svrgnut, a Vizigoti su priznali Honorija carem. **Flavije Konstancije** (*Flavius Constantius*) koji je u Galiji svladao usurpatora **Konstantina III.**, bio je Honorijev *magister militum* i vrsni Stilihonov nasljednik. Vizigotima je povjerenio da u **Hispaniji** suzbijaju Vandale, Suebe i Alane koji su migrirali tamo 409. g. u bijegu pred Konstantinom III. koji ih je protjerao iz Galije. Dok su se barbari međusobno obračunavali u hispaniji Konstancije je u Galiji vojnim intervencijama prisilio domaća i germanska plemena da poštuju rimski suverenitet.

Car Honorije u Akvileji bio je nemoćan u spašavanju provincija u kojima su nicala nova i nova barbarska kraljevstva. Honorije je umro 423. g.

Ivan (423. - 425. g.)

Honorija je naslijedio dvorski velikaš **Ivan** (Ioannes) a njega je zbacila vojska konstantinopolskog cara **Teodozija II.**, Arkadijeva nasljednika.

Valentijan III. (425. - 455. g.)

Valentijan III. (*Flavius Placidius Valentinianus*) bio je sin **Galle Placidiye i Falvija Konstancija**. Podržavao ga je Teodozije II., a zbog njegove maloljetnosti u njegovo ime vladala je njegova majka Galla Placidija. Kao ranije Stilihon, sada je glavnu vanjskopolitičku ulogu odigrao **Flavius Aetius**, romanizirani barbar dvorski čovjek u Raveni, od 428. g. „**magister uriusque militae**“, a taj položaj je obnašao sve do svoje smrti do 454. g.

Na početku Valentijanova vladanja, konačno je ustupljena istočnom carstvu dugo osporavana *praefectura Illyricum* koja se sastojala od dvije dijaceze, **Graecia** (ili *Macedonia*) i **Dacia**. Prefekturi Italiji ostala je dijacea Illyricum. Pod navalama barbara izgubljene su zapadne provnicije. Vandali su 429. g. pod vodstvom kralja **Genserika** prešli iz Hispanije u Afriku, atamo ih je pozvao pobunjeni rimske namjesnik **Bonifacius**. U dugogodišnjim borbama 429. - 439. g. Vandali su osvojili sve rimske posjede u Africi od Gibraltara do Kartage. Seljaci koji su bili izrabljivani od rimskih latifundista podržali su nove osvajače. Tada su se odvijale i vjerske borbe, osobito ortodoksnih kršćana pod vodstvom Augustina, biskupa iz Hipona protiv heretika. Rimljani se nisu mogli oduprijeti Vandalima pa je car Valentijan mirovnim ugovorom 442. g. morao je ustupiti Genserikovim Vandalima Prokonzularnu Afriku s Kartagom i sve rimske posjede zapadno od nje osim Mauretanije i dijela Numidije. Rim je ostao bez afričkog žita.

Atila (*Attila*), „bič božji“ (434. - 453. g.) prvi je kralj Hunu koji je okupio sve pod svojom vlašću. Huni i prije Atile bili veoma jaki pa su im Rimljani moralina Balkanu napraviti teritorijalne ustupke i čak plaćati danak. Atila je dugo bio u dobrom odnosima sa Zapadnim Rimskim Carstvom, posebno s velikašem **Aetiusom**. Napao je Istočno Rimsko Carstvo u više navrata, a najteže mu je udarce zadao 441. g. kada je poharao **Meziju**, **Trakiju** i druge istočnobalkanske krajeve. Atila je 447. g. provalio sve do juga do **Termopila**. Huni su se okrenuli prema zapadu kada je **Atila** tražio od **Valentijana** njegovu sestru princezu **Justu Gratu Honoriju** za ženu i pola Carstva, a to je Valentijan odbio. Atila je provalio iz srednje Europe preko Rajne u **Galiju**. Rimljani pod vodstvom **Aetiusa** i plemena koja su Galiju držala svojim teritorijem ako npr. Franci, Burgundi, a na prvom mjestu Vizigoti pod vodstvom kralja **Teodorika I.**, suprotstavili su se Atili i porazili su ga u bitci na **Katalunskom polju** (*Campi Catalaunci*, danas Chapagne) 451. g. Atila se povukao preko Rajne, ali je 452. g. poveo svoje horde u Italiju, razorio Akvileju, opustošio padsku nizinu i krenuo na Rim. Car **Valentijan** je spasio Rim uz pomoć poslanika i pape **Leona I.** koji je uspio nagovoriti Atilu da se povuče. Vjerljivo se Atila povukao, najviše zbog toga što se bojao da će mu biti presjećena odstupnica, jer su Rimljani u Galiji imali jaku vojsku, a i vojska konstantinopolskog cara **Marcijana** je krenula prema hunskom teritoriju. Atila se povukao i 453. g. umro, a njegova se država raspala. Neki narodi koji su bili pod hunskom vlašću osnovali su svoje države, najistaknutije je kraljevstvo **Ostrogota** u Panoniji.

Petronije Maksim (455. g.)

Petronije Maksim (*Petronius Maximus*) koji je kratkotrajno vladao Zapadnim Rimskim Carstvom, ubijen je u svibnju 455. g. od rimskih narodnih masa prigodom napada **Vandala** koji su pod vodstvom kralja **Genserika** doplovili iz Afrike u Italiju te osvojili Rim i u petnaest ga dana bez rušenja i paljenja temeljito opljačkali. Prema kćanskoj predaji, ponovno je intevenirao papa **Leon I.**

Avit (455. - 456. g.)

Avit (*Marcus Mecilius Avitus*) bio je rimski *magister militum* u **Galiji**. njega je za cara aklamirala vojska, podržali saveznici Vizigoti, a senat potvrđio. U razdoblju njegove vladavine osilio se *comes Ricimer*, *magister militum*, rodom **Sueb**. Njegovim je utjecajem postavljeno i svrgnuto nekoliko careva. Avit je ubijen kada je pred urotnicima bježao u Galiju 456. g.

Majorijan (457. - 461. g.)

Majorijan (*Maiorianus*) kojeg je na vlast doveo također Ricimer, završio je kao i njegov predčansik, ubijen u uroti.

Libije Sever (461. - 465. g.)

Libije Sever (*Libius Severus*) bio je nemoćan car, otrovan je 465. g., a navodno ga je otrovaо Ricimer

Ricimer (465. - 467. g.)

Ricimer (*Recimerus*) vladao je u razdoblju interegnuma careva. Imao je velik utjecaj.

Antemije (467. - 472. g.)

Antemija (*Anthemius*) je kao cara postavio istočnorimski car **Leon I.**

Olibrije (472. g.)

Za kratkotrajne vladavine **Olibrija** (*Oybrius*) umro je moćni **Ricimer**.

Glicerije (472. - 474. g.)

Glicerije (*Glycerius*) bio je bogati Rimljaniн, koji se ugроžen, povukao u **Dalmaciju** i postao **salonitanski biskup**.

Julije Nepot (474. - 475. g.)

Julije Nepot (*Iulius Nepos*) bio konstantinopolski štićenik, kojega za cara također postavio istočnorimski car **Leon I.** Orest, rimski vojvoda iz Panonije 475. izveo je državni udar zauzevši carski grad **Ravenu**. Nepot je pobegao **Gliceriju** u **Salonu**, a car je postao Orestov maloljetni sin.

Romul Augustul (475. - 476.g.)

Romul Augustul (*Romul Augustul*) sin Oresta, bio posljednji nepriznati car Zapadnog Rimskog Carstva, koji je vladao u Italiji. Posljedni priznati zapadnorimski car od strane istočnorimskog cara je bio Julije Nepot. Vojska Zapadno Rimskog Carstva odavna se kao i konstantinopska satojala od barbarskih odreda, najviše gotskih, ali bilo je i Erula, Skira, Ruga i ostalih iza panonskih krajeva pokraj Dunava. Oni su od **Oresta** zahtjevali agrarne posjede Italiji što je Orest odbio, pa su za kralja proglašili Odoakara germana Ostrogota iz plemena Skira, istaknutog vojkovođu rimske savezničke trupe. Odoakar je poveo pobunjene Ostrogote i one koji su se priružili na Ravenu koju je zauzeo i s vlasti zbacio **Romula Augustula**. Time je došao kraj odnosno **pad Zapadnog Rimskog Carstva**, a to se dogodilo **4. rujna 476.** Odoakar je s mладим **Romulom Augustulom** postupio humano, poštedio mu je život i odredio mu boravište u **Kampaniji**. Odoakar je mudro priznao konstantinopolskog cara Zenona gospodarom cijelog Rimskog Carstva, a Odoakar „*rex gentilium*“ je nominalno bio konstantinopolski namjesnik u zemlji koja je zapravo postala kraljevina **Ostrogota**.

Istočno Rimsko Carstvo

Arkadije (393. - 408. g.)

Istočno Rimsko Carstvo provale Vizigota, Ostrogota i Huna doživjelo je prije Zapadnog Rimskog Carstva i preživjelo je krizu kojem je zapadno porldeglo. Konstantinopol nije bio osvojen, a seoba naroda je usmjerena na zapad. **Arkadije** (Arcadius) sin Teodozija Velikog, bio je nesposoban, ali na sreću imao sposobna državnika i vojskovođu **Anthemiusa** koji je uspješno obranio granice njegova Carstva na Dunavu, i na istoku od Perzijanaca.

Teodozije II. (408. - 450. g.)

Teodozije II. je bio snalažljiv i sposoban vladar s obzirom na razdoblje u kojem je vladao. Sa **Perzijacima** je zaključio mir 422. g. ustupivši im **Armeniju**. Hunima je morao plaćati godišnji tribut od 430. g. koji je Atila uvostručio 436. g. i onda utrostručio 443. g. kada je Atila prodro sve do **Naissosa i Philippopolisa**.

Iz razdoblja vladavine cara Teodozija II. treba spomenuti i „*Codex Theodosianus*“ koji je izrađen u duhu tradicionalnog općerimskog prava. Teodozijev zakonik najizvorniji je dokument o službeno sankcioniranom životu Istočnog i Zapadnog Rimskog Carstva.

Marcijan (450. - 457. g.)

Car **Marcijan** (*Markianos*) i njegova ambiciozna žena Pucheria kći Teodozija II., vladali su u razdoblju kada su se Huni usmjerili na zapadnu i srednju Europu.

Leon I. (457. - 474. g.)

Leon I. bio je porijeklom Tračanin, te je imao velike pretenzije da ponovno zavlada zapadom. Nametnuo je Zapadnom Rimkom Carstvu dva vladara, Antemija i Julija Nepota. Protiv Vandala je uputio pomorsku ekspediciju u Afriku koja je propala. U konstantinopolskoj carskoj vojsci najsnažnija dva odreda činili su **Goti i Izaurijci** (brđani s Taurusa, građani Izaurije) čiji su predstavnici bili moćni na dvoru. Od 471. g. u Konstantinopolu se vodio građanski rati između **Izaurijaca** i **Ostrogota** u vezi s dinastičkim pitanjem.

Zenon (474. - 491. g.)

Zenon je porijeklom bio Izaurjac, i otac **Leona II.** koji vlada samo jednu godinu 474. g. Zenon se jedva održao na vlasti jer je zbačen s vlasti 475. g., a ponovno je zavladao 476. g. U razdoblju njegove vladavine propalo je Zapadno Rimsko Carstvo.

RIMLJANI NA TLU HRVATSKE

HRVATSKI PROSTOR PRIJE REPUBLIKE

Prostor Hrvatske prije dolaska Rimljana

Antičko započelo je na hrvatskom prostoru kada su se na njemu pojavili i znatniji kontingenti doseljenog stanovništva s područja pismenih antičkih civilizacija Sredozemlja (npr. osnutkom prvih grčkih kolonija). Točnije, kada taj prostor postane poprište drugih događaja - npr. ratnih sukoba, koje opisuju antički pisci, a čiji su sudionici uz domorodačko stanovništvo i sami Grci i Rimljani (ili eventualno neki drugi narodi antičkog svijeta, kao npr. Makedonci, Kartažani, Kelti...).

Možemo reći da je antičko (povijesno) doba na hrvatskom prostoru započelo već od 6. st. pr. Kr. kada je osnovana najstarija grčka kolonija na ovim prostorima. Zbog njene kratkovječnosti, punom snagom ono je nastupilo tek od početka 4. st. pr. Kr., osnivanjem drugih dviju grčkih kolonija koje su ostavile trajnijeg traga u povijesti naših prostora.

Antička prošlost zemalja u kojima se odvijala hrvatska povijest obuhvaća geografski prostor od Drave do Jadrana i od Alpa do Dunava, Drine i Drima. Osobiti naglasak pridaje se odnosu i prožimanju autohtonih i vanjskih kulturnih tvorbi, te važnosti antičke kulturne baštine za nastanak hrvatskog etnosa.

Prostor Hrvatske u Izvorima

Upoznavanju antičke povijesti pristupa se proučavanjem različitih vrsta izvora. Za upoznati antičku povijest na hrvatskom prostoru trebalo se služiti pisanim i materijalnim izvorima. Pisane izvore čine oni književni (tj. djela antičkih pisaca), ali i materijalni (tj. natpisi na raznim antičkim predmetima, poput npr. epigrafskih i numizmatičkih spomenika). Ostale materijalne izvore čine razni spomenici (građevine, grobovi, ceste i ulice, ...), artefakti (predmeti izrađeni od keramike, stakla, metala, i dr.) i drugi ostaci ljudske djelatnosti (npr. parcelacija zemljišta, umjetnost, urbane i seoske strukture, granice, ...).

Materijalni izvori su mnogobrojniji od književnih izvora i njihov broj iz dana u dan postaje sve veći, a mogućnosti njihove stručne i povjesne interpretacije pružaju mnoštvo dragocjenih podataka o antičkoj povijesti.

Osobito su vrijedni oni podaci koje antički pisci nikad ne navode, kao što su npr. naselja, spomenici u njima, oblici kuća i njihovo uređenje, položaj nekropola, načini ukapanja pokojnika, ceste i plovni putovi, luke i brodogradilišta, trgovačka središta i pravci trgovanja, granice (pokrajina, gradova, itd.), proizvodna središta, teritoriji domorodačkih zajednica, domorodački kultovi, domorodačka imena osoba, i tako dalje.

Književni izvori važni za antičku povijest hrvatskog prostora prilično su brojni, a pružaju podatke korisne za geografiju, etnografiju i događajnu povijest. Ovdje su nabrojani tek neki od njih. Nažalost, ti podaci su ponekad do nas stigli u iskvarenom obliku (zbog pogrešaka u prepisivanju rukopisa), ili su jako oštećeni, pa je njihov sadržaj teško pouzdano interpretirati, a dio vrijednih podataka je tijekom vremena posve izgubljen.

Ponajviše djela antičkih pisaca donose podatke važne za događajnu povijest. Tako već **Herodot** spominje da su Fokejci prvi od Helena koji su došli na Jadran (to bi bilo već tijekom 7. i/ili kasnog 6. st. pr. Kr.).

Diodor Sicilski opisuje osnivanje grčkih kolonija Ise i Farosa i sukob Farana s domorodcima.

Polibije, grčki pisac rimskoga doba, opisuje rimsко-ilirsko ratovanje, a važan je i za ranu povijest Delmata.

Tit Livije je sigurno u svom kapitalnom djelu "Od osnutka Grada" (*Ab Urbe condita*) opisao puno više od onoga što je sačuvano (a to je vrlo detaljan opis posljednjeg rimsко-histarskog rata i pad Nezakcija, a ima i sačuvanih podataka za rimsко-ilirske ratove).

Velej Paterkul opisuje dio ratnih epizoda tzv. Panonsko-delmatskog ustanka u kojemu je i sam sudjelovao;

G. Svetonije Trankvil u svojim "Životima dvanaest careva", osim rodoslovlja careva i povijesti njihovih obitelji te "sočnih" detalja iz njihova života, daje i važne podatke za ratne operacije u kojima su sudjelovali (npr. Tiberijevo ratovanje u Panoniji prije tzv. Panonsko-delmatskog ustanka).

Apijan, u svojoj "Iliričkoj povijesti" opisuje sam prostor Ilirika i njegove narode (uključujući i njihove mitološke početke), rimsко-ilirske ratove, rimska osvajanja iliričkog prostora tijekom 2. i 1. st. pr. Kr. (ponajviše rimsко ratovanje protiv Delmata), ratna zbivanja Cezarova doba u Iliriku te Oktavijanovo ratovanje u Iliriku;

Kasije Dion, koji djeluje na prijelazu 2. na 3. st. i koji je bio pokrajinski namjesnik u ovim krajevima (pa je imao prilike i osobno se upoznati s prostorom i ljudima), u svojoj "Rimskoj povijesti" opisuje rimsko ratovanje na hrvatskom prostoru od Prvog rimsko-ilirskog rata na dalje.

Sv. Jeronim, njegovo korespondenci su, između ostalog, sačuvani i potresni opisi stradavanja kontinentalnog dijela Hrvatske u vrijeme velike seobe naroda.

Amijan Marcelin, tj. njegove *Res gestae*, vrlo su važan izvor za događajnu povijest druge polovice 4. st. po Kr. (sačuvano je samo 18 knjiga koje obuhvaćaju razdoblje od 353./4. do 378. kad je u bitci kod Hadrijanopola, protiv Gota, poginuo i sam car Valens).

Kasiodor, Prokopije i Jordanes, su uz Amijana Marcelina, autori koji opisuju rimsko ratovanje protiv Gota.

Za geografiju i etnografiju hrvatskog prostora važni su Hekatej iz Mileta, Herodot, Pseudo-Skilaks, Pseudo-Skimno, Nikola iz Damaska, Strabon, Apian i dr. koji navode narode koji su živjeli na našim prostorima, a ujedno daju i neke zanimljivosti o njima (kao npr. Ps.-Skilaks koji kaže da su Liburnima vladale žene, ili Apian koji kaže da Panoni žive u selima povezanim krvnim srodstvom).

O cestovnim prvcima i plovnim putovima vrijedne podatke daju Pseudo-Skilaks i Pseudo-Skimno (čiji opis istočne obale Jadrana prikazuje plovni put uz nju), razni itinererji koji navode putne postaje na glavnim cestovnim prvcima i udaljenosti među njima (Antoninov itinerer, Itinirer iz Bordeauxa [= Itinerarium Burdigalense], Guidov itinerer - koji su samo tekstualni, te slikovna karta zvana Tabula Peutingeriana), slično kao i "Kozmografija" anonimnog pisac iz Ravene, te kartografsko djelo Klaudija Ptolomeja (koje daje geografske koordinate naselja).

Djelo "Prirodopsis" (*Naturalis historia*) **Plinija Starijeg** zna se opisivati kao enciklopedija sveukupnog znanja onoga doba, i to ne zbog svoje strukture (koja nije nimalo slična suvremenim enciklopedijama), već zbog toga što je ono zbirka raznovrsnih podataka o zemljopisu, prirodnim i gospodarskim prepoznatljivostima nekog kraja (npr. da je Trogir poznat po mramoru, a Istra po ulju), ali i o upravnom uređenju nekoga kraja (popis gradova, njihovo municipalno uređenje i/ili pravni položaj), pa čak i poneke skromne crtice vezane uz događajnu povijest (npr. da je Tuditian pokorio Histre).

Stjepan Bizantinac iz Justinianova doba sastavio je djelo *Ethnika*, svojevrsni geografski leksikon, koje je svojom strukturom sličnije modernim enciklopedijskim djelima nego ono Plinijevo. U njemu nalazimo raznovrsne podatke u vidu natuknica o pojedinim pojmovima (kao npr. za otok Faros, i dr.).

Domorodački narodi

U osvit antičkoga doba, istočnu obalu Jadrana i njeno zaleđe nastavali su etnički i jezično raznorodni narodi. I Grci i Rimljani najprije su se upoznali s narodima uz more i u njegovom bližem zaleđu, a zatim su se postupno upoznavali i s onima naseljenima dublje u unutrašnjosti.

Etnička slika nije bila ni jedinstvena ni nepromjenjiva: neki su se narodi selili i pomicali (svojevoljno ili prisilno), neki su uništeni prirodnim katastrofama ili zbog ratnih poraza, i slično. Vrlo dobar primjer pruža doseljavanje keltskih naroda u kontinentalnom dijelu Hrvatske u prvoj polovici 3. st. pr. Kr. (po njihovu povratku s neuspješnih pljačkaških pohoda u Grčkoj), što je prouzročilo velike promjene u etničkoj slici.

S izuzetkom keltskih naroda, ostali su proces etnogeneze dovršili najkasnije do sredine 8. st. pr. Kr. (iako se kod nekih, kao kod Histra, Liburna, i nekih drugih, to dogodilo već na prijelazu 2. na 1. tisućljeće pr. Kr.), i njihov je samostalni razvoj manje-više nesmetano tekao sve do uspostave rimske vlasti.

Na jugoistočnom kraju Jadrana i njegova zaleđa živjeli su narodi koje jedine možemo nazivati **Ilirima**. Od onih ilirskih naroda koji su živjeli na prostorima današnje Hrvatske i u njenom najbližem susjedstvu: to su Ardijej(c)i i Plerej(c)i, a možda još i Autarijati, Daorsi i Narensiji.

Na kontinentalnom dijelu Hrvatske, koji je upravo i dobio ime po njima, živjeli su **Panoni**. Njima pripadaju Breuci, Mezeji, Dezitijati, i vjerojatno snažno keltizirani Kolapijani, Iasi, And(r)izeti i Segestani.

Ilirima i Panonima su srođni srednjedalmatinski narodi Delmate i Ditioni.

Na kontinentalnom dijelu Hrvatske živjeli su i keltski narodi: Latobici, Taurisci i Skordisci.

Na sjeverozapadu Jadrana živjeli su narodi **Histra** i **Liburna**, srođni Venetima (s kojima tvore sjevernojadransko imensko područje), a koji se posve različiti od Ilira. Za razliku od Ilira, Veneta ili Kelta, ovim trima narodima ne znamo skupno ime njihove šire etničke skupine.

Narod **Japoda** još nije moguće preciznije odrediti: možda bi ga se moglo svrstati među Panone, ili među narode srednjedalmatinske skupine, ili čak među narode sjevernojadranske imenske skupine.

HRVATSKI PROSTOR U DOBA REPUBLIKE

Zbivanja u 4. i 3. st. pr. Kr.

Početkom 4. st. pr. Kr. s kraljem **Bardilejem I.** Ilirsko kraljevstvo izrasta u moćnu državu u regiji. Krajem 4. st. pr. Kr. **Histri**, zajedno s **Ilirima** i **Liburnima**, gospodare Jadranskim morem

Razdoblje prije Prvog rimsko - ilirskog rata

Kralj **Agron** ima "najmoćniju vojsku" od svih ilirskih kraljeva do tada. 231. g. pr. Kr. uspješna opsada Mediona. 230. g. pr. Kr. osvojen je grad **Phoenice**, osvojen je i **Krf**, u kojem **Teuta** ostavlja vojnu posadu na čelu s Demetrijem Faraninom. 231. ili 230. g. pr. Kr. umire kralj Agron, i nasljeđuje ga Teuta

Prvi rimsko - ilirski rat (229. - 228. g. pr. Kr.)

229. g. pr. Kr. započinje prvi rimsko - ilirski rat. Konzuli **Fulvius Centumalus** s 200 brodova i **L. Postumius Albinus** s 20.000 pješaka i 200 konjanika kreću u rat. **Demetrije** se vrlo brzo stavio na stranu Rimljana. Rimljani pobjeđuju na svim frontovima, a Teuta bježi u Risan. 228. g. pr. Kr. sklopljen je mirovni ugovor vrlo nepovoljan za **Ilire**.

Drugi rimsko - ilirski rat (219. g. pr. Kr.)

222. ili 221. g. pr. Kr. gusarenje Histra ometa opskrbu Rima žitom zbog čega 221. pr. Kr. izbjija Prvi histarsko -rimski rat. Moguće je da su **Histri** tada djelovali u savezu s **Demetrijem Farskim**. 220. pr. Kr. izbjija Drugi rimsko - ilirski rat. 219. g. pr. Kr. Demetrije Farski bježi u Makedoniju na dvor svog saveznika Filipa V. Makedonskog, a 219. g. pr. Kr. Histri se spominju među izazivačima rimskog oružja zajedno sa Sardima, Korzičanima i Ilirima.

Kraj Ilirskog kraljevstva i propast histarske samostalnosti

Na prostoru srednjeg i južnog Jadranu 168. g. pr. Kr. pokoren je Ilirsko kraljevstvo. 177. g. pr. Kr. u **Histriji** osvojen je **Nezakcij**.

Prvi rimsko - delmatski rat (156. - 155. g. pr. Kr.)

Na srednjem i južnom Jadranu 158. g. pr. Kr. **Delmati** ugrožavaju isejske naseobine na kopnu. Rim šalje povjerenstvo na čijem je čelu **Gaj Fanije** 156. g. pr. Kr. Prvi delmatski rat započinje kada **Delmati** ugrožavaju **Daorse**, a Figul kreće protiv Delmata iz Narone. 155. g. pr. Kr. **P. Cornelije Scipion Nazika** spasio je **Delminij**, te je dobio *triumph de Dalmateis* i odveo u ropstvo veći broj Delmata.

Panonski prostor polovicom 2. st. pr. Kr.

156. g. pr. Kr. odvija se neuspjela opsada **Segestike**, Delmati su vjerojatno u savezu sa **Skordiscima**.

Srednji i južni Jadran polovicom 2. st. pr. Kr.

136. g. pr. Kr. **Ardijejci** i **Plerejci** napadaju rimski dominij, a 135. g. pr. Kr. pokorio ih je konzul **Fulvije Flak**.

Tuditanov pohod (129. g. pr. Kr.)

Na srednjem i južnom Jadranu 129. g. pr. Kr. **Gaj Sempronije Tuditan** i **Tiberije Panduza** uspješno su ratovali protiv **Japoda**. Tuditan je možda tada i "pokorio Histre".

Drugi rimsko - delmatski rat (119. - 117. g. pr. Kr.)

U razdoblju od 119. - 117. g. pr. Kr. na prostoru srednji i južnog Jadrana te Panonskog prostora odvija se "ustanak" **Delmata** i **Skordiska**, tada je možda opet opsjedana Segestika. Konzuli **L. Aurelije Kota** i **L. Cecilije Metel** vode ratne operacije, a 117. pr. Kr. Metel je dobio *trijumf de Dalmateis*, prethodno je bio prezimio u Saloni.

Zbivanja tijekom 1. st. pr. Krista

Na Panonskom i Jadranskom prostoru između 88. i 81. g. pr. Kr. konačno su svladani **Skordisci**, najvjerojatnije između 78. - 76. g. pr. Kr. prokonzul **G. Koskonije** svladao je većinu Delmata i na kraju osvojio Salonu.

Gaj Julije Cezar i Ilirik

59. - 51. (58. - 50. g. pr. Kr.) prvi sigurno poznati prokonzul (namjesnik) *Ilirika*. 51. g. pr. Kr. ili najvjerojatnije ipak 50. g. pr. Kr. "Delmati i drugi moćniji Iliri" (Apian), oduzeli su Promonu od Liburna, koji traže pomoć od Cezara. Delmati su po svoj prilici snažno porazili rimsko - liburnsku koaliciju.

Zbivanja u Iliriku tijekom građanskog rata Cezara protiv Pompeja (49. - 47. g. pr. Kr.)

Cesarovi vojskovođe su G. Antonije, Q. Kornificije, A. Gabinije, P. Vatinije, a Pompejevi vojskovođe su L. Skribonije Libon, M. Oktavije. Delmati i Issa su na strani Pompeja, a na strani Cezara Salona te najvjerojatnije Histri i Liburni.

49. g. pr. Kr. u bitci kod Krka dolazi do velikog poraza Cezarovih snaga. A u opsadi Salone poraz delmatsko-isejsko-pompejevske koalicije. 48. g. pr. Kr. Cezar odnosi pobedu na Pompejem kod Farsala. Pompej bježi i nastoji regrupirati snage, u Jadran se vraća Pompejevac M. Oktavije. 48. g. pr. Kr. nakon Farsale, Cezarovac Kvint Kornificije poslan je u Ilirik vjerojatno sa zadaćom stabilizacije stanja, ali čini se da nije osobito uspješan protiv Oktavija, pa mu u pomoć Cezar šalje Aula Gabinija. S Gabinijem stižu i novi vojnici svježe unovačeni, i to, 3.000 konjanika i 15 kohorti (oko 7.500 pješaka). 48./47. g. pr. Kr. dolazi do Gabinijeva poraza kod Sinodija. Na putu prema Saloni, Gabinije doživljava težak poraz kod Sinodija (Balina glavica) poginulo je oko 2.000 vojnika, 38 centuriona, i 4 tribuna, a Delmati su oteli i bojne znakove. Ostatak vojske se povukao u Salonu, gdje je ubrzo umro i Gabinije. 47. g. pr. Kr. pred bitku kod Tauride na istočnom Jadranu, situacija nije bila povoljna za Cezarovu stranu. Pompejevac M. Oktavije i dalje je u savezu s Delmatima i ratuje po zaledu i uz obalu. Cezarovac Kvint Kornificije traži pomoć. U pomoć mu stiže Publike Vatinije s iskusnom flotom. 47. g. pr. Kr. doalzi do **bitke kod Tauride**, P. Vatinije, nakon početnih uspjeha nad Pompejevim snagama, zadaje im težak udarac pobjedom nad flotom M. Oktavija kod otoka Tauride (Tauris = Pakleni otoci? ili možda ipak Šćedro? - oboje kod Hvara). Nakon **bitke kod Tauride**. Poraženi M. Oktavije povlači se u Isu. Ondje uskoro stiže Vatinije i Isa mu se predala. Budući da je tijekom građanskog rata bila na strani Pompeja, sada je izgubila svoju samostalnost, a time i status rimskog saveznika koji je dugo uživala. Ilirikom upravlja Q. Kornificije.

Sredina 1. st. pr. Kr. na Jadranskom prostoru

U razdoblju 45. - 44. g. pr. Kr. **Vatinije** ratuje u **Iliriku** protiv **Delmata** na čelu 3 legije i mnogo konjanika, ipak, nakon Cezarove smrti, pet rimskih kohorti skupa s njihovim zapovjednikom, senatorom Bebijem, stradale su u jednom sukobu s Delmatima. 42. g. pr. Kr. Vatinijev trijumf nad Delmatima *de Illurico*. Pri podjeli države tijekom Drugog trijumvirata, 40. g. pr. Kr., Oktavijan na upravu dobija i Ilirik. U Ilirik šalje **G. Asinija Poliona**, gdje on i ratuje protiv **Partina** i **Delmata** 40. - 39. g. pr. Kr., čini se da je ponovno bio zauzeo **Salonu**, opustošio je zemlju Delmata, a od ratnog plijena sagradio je prvu javnu knjižnicu u Rimu. 36. g. pr. Kr. Oktavijan je skršio moć **Seksta Pompeja**.

Oktavijanovo ratovanje u Iliriku: Jadran i Panonski prostor

35. g. pr. Kr. Oktavijan suzbija gusarstvo na Jadranu (*App.*, III., 16, 47). Ratujući protiv naroda koji su se pobunili protiv Rima, sasvim je istrijebio stanovnike otoka Melite (Mljet) i Korkire (Krf), jer su "prakticirali gusarstvo", točnije, dao je pobiti sve njihove mlade ljudi, a ostale je dao prodati u roblje. Zaplijenio je brodove Liburna, jer su i se i oni bavili gusarstvom. Oktavijan ratuje protiv Japoda. Oktavijan je ranjen u desnu nogu i obje ruke prilikom opsade Metuluma (možda Velika i Mala Viničica kod Ogulina). Ratuje i protiv **Panona** 30 dana je opsjeda Segestiku, ostavio 25 kohorti → **Siscia**.

U razdoblju 34. - 33. g. pr. Kr. ratuje protiv Delmata. 34. g. pr. Kr. Oktavijan osvaja Promonu, koju su Delmati ponovno oteli Liburnima, a koju sada brani 12.000 Delmata pod vodstvom Verzona (i Testima). Spalio je Sinodij (Balina Glavica), kod kojega je Gabinije bio teško poražen te je izgubio bojne znakove. Opsjedao Setoviju (moguće Šušalj kod Sinja), koju su pokušale obraniti udružene delmatske snage, ali ih je Oktavijan presreo, u toj je bitci ranjen u koljeno i lječio se nekoliko dana. 33. g. pr. Kr. "**Delmate**, koji su bili udaljeni od vanjskih tržišta i iscrpljeni zbog gladi, pošli su ususret Cezaru Oktavijanu, kad je on došao, predali su mu se i molili za milost. Predali su 700 djece kao taoce, kako je Cesar bio zatražio, i također vojne znakove koje su bili oduzeli **Gabiniju**. Morali su pristati na plaćanje tributa, koji su dugovali još od vremena Gaja Cezara, od tog trena na dalje bili su poslušni" (*Apian* 38, 81).

HRVATSKI PROSTOR U DOBA CARSTVA

Kraj 1. st. pr. Kr. na Panonskom prostoru

Tiberije ratuje protiv **Skordiska** 16. ili 15. g. pr. Kr. 14. ili 13./12. g. pr. Kr. prokonzul Ilirika je **M. Vinicije** i početak Panonskog rata koji traje do 8. g. pr. Kr., a vode ga rimski vojskovođe **Agripa** i **Tiberije**.

Panonsko - delmatski ustank (6. - 9. g. po Kr.)

Poznat još i kao **Batonski ustank**, zbog dvojice Batona (jedan iz naroda **Desitijata**, a drugi **Breuka**). Posljednje poznato ratovanje Rimljana protiv domorodaca u Iliriku. Izvori ga spominju kao najstrašniji rat nakon punskih ratova. Nakon njegova slamanja, može se smatrati da je započela era potpune romanizacije ovih prostora.

6. g. po Kr. namjesnik Ilirika, Valerije Mesalin, provodi novačenje, za pomoć Tiberijevim trupama u Germaniji. Mesalinovo ponašanje je izazvalo pobunu najprije među Desitijatima, a ubrzo zatim i među Breucima, te ostalim narodima. Velej Paterkul procjenjuje da je u ustanku sudjelovalo oko 800.000 ljudi, od kojih oko 200.000 pješaka i 9.000 konjanika. Breuci su napali Sirmij, gdje ih je potukao A. Cecina Sever, namjesnik Mezije. Desitijati su prodrili do Salone, i pustošili su Jadranom sve do Apolonije, pa su ponovno krenuli put sjevera, prema Italiji. Na tom ih je putu presreo Mesalin i zaustavio njihov daljnji napredak, iako ga je Baton čak u jednom trenu uspio i poraziti.

U međuvremenu, Tiberije je bio prisiljen sklopiti mir u Germaniji. Došao je s deset legija i utaborio se u Sisciji. Primjenjivao je taktiku čekanja, uz povremene manje okršaje i pustošenje pokrajine. Time je porazio Batona desitijatskog, koji se pridružio Breucima.

7. g. po Kr. budući da se Augustu nije svjđala Tiberijeva taktika otezanja (iako je donosila uspjeha!), poslao je u Ilirik Germanika (Tiberijeva nećaka). Velika pobjeda rimske snage nad vojskom obaju Batona dogodila se u Volcejskim močvarama (najvjerojatnije u barama Vuke). Nakon toga je popustio ustank u panonskim krajevima.

U **8. g. po Kr.** teška zima i glad loše su utjecale na moral panonskih ustanki. Breučki Baton je izdao svog sunarodnjaka i su-vodu Pinesa, i predao ga je Rimljana na rijeci Bathinus (najvjerojatnije Bosna). Time je završio ustank u panonskom prostoru. Kad je desitijatski Baton saznao za izdaju breučkog Batona, zarobio ga je i kaznio smrću, nakon čega se vratio u dalmatinski prostor, usput pustošeći i ostavljavajući ponegdje vojne posade.

9. g. po Kr. rimskom vojskom upravlja M. Emiliije Lepid (Tiberije se krajem 8. vratio u Italiju), no ratnim operacijama na dalmatinskom prostoru rukovodi Germanik. Rimljani imaju vojnog uspjeha, ali uz dosta napora. Osvojeni su Splonum i neka druga mjesta. Lepid je bio ranjen i potučen u bitci kod Retinija. Nakon toga je osvojio Seretij. Kraj ratu se nije video, pa se Tiberije vraća. Uspio je (nakon dosta "jurnjave" kroz šumovita područja Pirusta i Desitijata) stjerati desitijatskog Batona u Andetrij (Muć kod Sinja). Baton, uvidjevši da nema izlaza, predao se Tiberiju i zatražio milost za svoje ljudi. Tiberije ga je poštudio, te je Baton umro u Ravenni (u Italiji) 12. g. po Kr. Zadnji otpor pružili su Desitijati u utvrdu Ardubi,

gdje ih je porazio Germanik. Ondje su se bili skupili svi oni koji su bili protiv predaje, zajedno sa svojim ženama. Prema riječima Kasija Diona, žene su se same bacale u plamen i u rijeku, samo da ne bi pale žive u ruke neprijatelja.

ROMANIZACIJA

Rimska vojska u Dalmaciji (auxilia)

U Dalmaciji najduže boravi *Coh. VIII vol. c. R.* koja ima svoj detašman i u **Saloni**. Logor **Bigeste** (Humac kod Ljubuškog), gdje borave razne *auxiliae* u razdoblju 1. - 3. st. 14. - 15. g. po Kr. dana je zemlja za naseljavanje legijskih veterana (*Pagus Scunasticus*). Tijekom 2. st. duže je stacionirana *coh. I. Belgarum*. Auxilia su stacionirana i u drugim augzilijarnim logorima (npr. *Andetrium, Mun. Magnum*, okolica Knina)

Rimska vojska u Dalmaciji nakon 1. stoljeću

Nakon 1. st. u Dalmaciji borave povremeni detašmani legija stacioniranih u drugim provincijama kao npr. *leg. I. Adiutrix* i *leg. II. Adiutrix* koje borave povremeno u 2. i 3. st. možda i *leg. VIII. Augusta* (?). Veksilacije *leg. II. Italica Pia* i *III. Italica Concordia*, a stacionirane su u **Saloni** tijekom markomanskih ratova, i detašman *leg. I. Italica* u Saloni u 3. st.

Rimska vojska u Panoniji

Do 9. g. po Kr. stacionirane su 3 legije: *leg. VIII. Augusta* s logorom u **Poetoviu** (Petoviju), *leg. IX. Hispana* s logorom u **Sisciji** i *leg. XV. Apollinaris* s logorom u **Emoni**. Od 9. do 14. g. stacionirane su iste tri legije, ali nije sigurno u kojim logorima.

Tijekom ostatka 1. st. stacionirane su 4 legije: *leg. X Gemina* s logorom u **Vinodoboni**, *leg. I. Adiutrix* s logorom u **Brigeciju** (*Brigetio*), *leg. XIV. Gemina* u Domicijanovo doba, kasnije s logorom u **Carnuntumu**, *leg. XXV. Rapax* također iz Domicijanova doba, uništena je, i mijenja ju *leg. II. Adiutrix* s logorom u **Akvinkumu** (*Aquincum*).

Rimska vojska u Panonijama u 2. i 3. st.

Tijekom 2. st. na prostoru Gornje Panonije su stacionirane 3 legije, među kojima se izmjenjuju: *leg. XV. Apollinaris, leg. X. Gemina i leg. XIV. Gemina, leg. IX. Claudia, leg. I. Adiutrix i leg. XXX. Ulpia*.

Tijekom 2. st. na prostoru Donje Panonije je u osnovi stacionirana 1 legija, početkom stoljeća *leg. X. Gemina*, a kasnije *leg. II. Adiutrix*. Tijekom 3. st. i u Gornjoj i u Donjoj Panoniji stacionirane su po 2 legije.

Rimski vojni logori u panonskom dijelu Hrvatske

Siscia je bila legijski logor, a čini se da je od Domicijana legijska utvrda bila u Petrijevcima (Mursella). Augzilijarni logori: **Cornacum** (Sotin kod Vukovara), **Cuccium** (Ilok), **Teutoburgium** (Dalj)

Novačenje domorodačkog stanovništva

Novačenje se sigurno provodilo već od prije Panonsko - delmatskog rata, a domorodačko stanovništvo se novači u auxilia i ratnu mornaricu: *coh. I Liburnorum*, a moguće je da je sudjelovala u gušenju Panonsko -delmatskog rata, *ala I Pannonicorum* koja je novačena već od julijevsko - klaudijevskog doba, a u njoj su **Breuci, Kolapijani, Kornakati, Siscijani, Varcijani, Jasi i Latobici**.

Postoji i više drugih kohorti i ala: *Breucorum, Latobicorum, Varcianorum, Pannonicorum*. Vrlo su brojne kohorte *milliariae Delmatarum*, a iz vrlo kasnoga je doba poznata i *Leg. I. Illyricorum*.

Romanizacijsko djelovanje vojske

Fizička prisutnost stranih vojnika, njihove pratnje, robe i drugih proizvoda sa sobom donosi širenje latinskog jezika i kulture. Unovačeni domorodci svladavaju latinski jezik i osnove latinske civilizacije. Po otpuštanju iz vojske, domorodci stječu rimsко građansko pravo za sebe, ženu i djecu.

Mirnodopska djelatnost rimske vojske bila je: građevinarska (ceste, vodovodi, bedemi...), upravna (provode u djelo odluke o razgraničenju domorodačkih zajednica, pomažu u uredu provincijskog namjesnika, ...), vojska provodi red i mir, raznosi poštu i na druge načine brinu o protoku informacija, proizvodna (proizvodnja opeka kao npr. na lokalitetu Smrdelji kod Burnuma).

ROMANIZACIJA: RIMSKA UPRAVA - PROVINCije, GRANICE, UPRAVitelji I GRADOVI

Prvi namjesnici

Gaj Julije Cezar vjerojatno je prvi sigurno potvrđeni namjesnik Ilirika (o. 59. - 51. g. pr. Kr.). **Gnej Bebjije Tamfil Vala**, vlada negdje u razdoblju između 27. i 11. pr. Kr., a **Ilirik** je tada senatska provincija, a nakon toga postaje carska. Republikanski namjesnici i namjesnici senatskog Ilirika su pripadnici senatorskog staleža s titulom **prokonzul**.

"Veliki Ilirik"

Nakon Oktavijanovih pohoda u Iliriku 35.- 33. g. pr. Kr., a najkasnije tijekom Panonskog rata (o. 12. - 8. g. pr. Kr.), granice Ilirika se pomiču do Dunava. Taj veliki Ilirik se o. 10. g. po Kr. dijeli u dvije pokrajine: **Illyricum Superior (Dalmatia)** i **Illyricum Inferior (Pannonia)**

Trajanova podjela

Panonija se dijeli u dvije pokrajine nakon Trajanovih dačkih ratova 107. g., iako neki misle da ju je bio podijelio i koju godinu ranije možda u razdoblju između dačkih ratova. Sad postoje dvije Panonije: **Pannonia Superior** (Gornja Panonija = ona zapadna) i **Pannonia Inferior** (Donja Panonija = ona istočnija)

Uprava carskim provincijama Dalmacijom i Panonijom

Provincijama sada upravljaju namjesnici s titulom **Legatus Augusti pro praetore** koji su iz senatorskog staleža, a od **Galjenova** doba (253. - 268. g.) zamjenjuju ih pripadnici viteškog staleža s titulom **Praeses**.

Poznatiji namjesnici u Dalmaciji

- P. Cornelius Dolabella (14. - 20. g. po Kr.)
- L. Volusius Saturninus (prije 29.? - o.40. g.)
- L. Arruntius Scribonianus (o. 40. - 42. g.)
- L. Salvius Otho (42. - 43. g.)
- (novi: Cn. Paedius Cascus - Vespazijanovo doba)
- M. Didius Iulianus (176. - 177. g.)
- Cassius Dio Cocceianus (o. 224. - 226. g.)

Poznatiji namjesnici u Panoniji

- P. Aelius Hadrianus (107. - 109. g.) - kasnije car **Hadrijan**
- L. Ceionius Commodus (136. - 137. g.) - kasnije znan kao Aelius Caesar
- L. Septimius Severus (189. - 193. g.) - kasnije car **Septimije Sever**
- Cassius Dio Cocceianus (o. 224. - 226. g.)
- P. Caius Regalianus (260. g.) - kasnije usurpator u Gornjoj Panoniji
- L. Domitius Aurelianu (268. - 270. g., Donja Panonija) - kasnije car **Aurelijan**

Dioklecijanova podjela

297.	<p>Dioklecijan proveo reformu provincija: povezao veći broj provincija u velike upravne cjeline – DIJECEZE</p> <p>DIJECEZA ILIRIK:</p> <p>obuhvaća CIJELU PANONIJU</p> <p>koja je sada podijeljena:</p> <table border="0" style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="width: 33%; padding: 5px; vertical-align: top;"> Gornja Panonija na: Pannonia Prima - središte u Savariji (dan. Szombatély) </td><td style="width: 33%; padding: 5px; vertical-align: top;"> Pannonia Savia središte Sisciji </td><td style="width: 33%; padding: 5px; vertical-align: top;"> Donja Panonija na: Pannonia Valeria - središte u Sopianae (dan. Pečuh) </td><td style="width: 33%; padding: 5px; vertical-align: top;"> Pannonia Secunda središte Sirmiju </td><td style="width: 33%; padding: 5px; vertical-align: top;"> i DIO DALMACIJE koja je sad podijeljena na: Dalmatia središte Saloni </td><td style="width: 33%; padding: 5px; vertical-align: top;"> - Praevalis - središte u Skodri </td></tr> </table>	Gornja Panonija na: Pannonia Prima - središte u Savariji (dan. Szombatély)	Pannonia Savia središte Sisciji	Donja Panonija na: Pannonia Valeria - središte u Sopianae (dan. Pečuh)	Pannonia Secunda središte Sirmiju	i DIO DALMACIJE koja je sad podijeljena na: Dalmatia središte Saloni	- Praevalis - središte u Skodri	
Gornja Panonija na: Pannonia Prima - središte u Savariji (dan. Szombatély)	Pannonia Savia središte Sisciji	Donja Panonija na: Pannonia Valeria - središte u Sopianae (dan. Pečuh)	Pannonia Secunda središte Sirmiju	i DIO DALMACIJE koja je sad podijeljena na: Dalmatia središte Saloni	- Praevalis - središte u Skodri			

Konstantinova podjela

poč. 4. st.	Konstantin Veliki (312.-337.) podijelio Carstvo u 3 velike	Galska (= zapadna)	Italska (= središnja) kojom vlada <i>praefectus Illyrici Italiae et Africæ</i> cijela DIJECEZA ILIRIK i	Istočna	

Kasno 4. st.

kasno 4. st.	nova prefektura - PREFEKTURA ZA ILIRIK (= Ilirička prefektura) u kojoj su Dacija i Makedonija, ali ne i dijeceza Ilirik!
-----------------	--

Uprava gradovima (municipalna prava)

Gradovi su samupravne gradske općine uključene u sastav rimske države. Svi su imali akt o osnutku (*lex coloniae* ili *lex municipii*), koji je funkcionirao kao njihov gradski statut. Mogu su imati status: **Kolonije, municipija** s latinskim ili rimskim statusom ili **peregrinske domorodačke zajednice**

Gradovi imaju svoj teritorij (*ager*); kod kolonija on je obično centuriran tzv. *centurijacija agera*. Na teritoriju gradova postoje i sela, trgovišta, zaseoci, cestovne postaje, ali i vrlo brojne **villae rusticae** (gospodarsko - ladanjska imanja)

Uprava kolonijama i municipijima

Najvišu izvršnu vlast imaju **Duoviri iure dicundo** (II VIRI I.D.), a visoke gradske funkcije obnašaju i **aediles**. Svaki grad ima svoje gradsko vijeće **Ordo Decurionum** i, naravno, gradske vijećnike **decuriones**. Visoke položaje zauzimaju i svećenici. Najviši ugled među municipalnim dužnosnicima imaju **Duoviri quinquennales** (II VIRI Q.Q.) čija je zadaća napraviti popis građana svake pete godine. Oni se biraju između najčasnijih bivših duovira.

Romanizacija: Vjera i običaji

Rimski kultovi: Kapitolinska trijada: Jupiter (optimus maximus), Junona i Minerva zajedno ili samostalno, štovanje carskog kulta, Liber i Libera zajedno ili samostalno, Mars, Herkul, Neptun, Venera, Merkur, Jan, itd.

Domorodački kultovi

Histri: (H)eia, Ica, Iria, Seixomnia Leucitica, Melosocus, Silvanus(??)

Liburni: Heia, Ica, Iria, Aitica, Iutossica, Anzotica, Latra, Sentona, Ilicus, Taranucus, Silvanus(??)

Delmati: Dijana, Silvane, Nimfe, Silvan (Silvester, Messor, Domesticus)

Japodi: Bind

Pannoni: Vidasus (= Silvanus?) i Thana (= Dijana?) s natpisa u Topuskom (uz sjeverne rubove japodskog teritorija)

Orijentalni kultovi

Prevladavaju Mitra, Magna Mater Deorum (= Kibela), egipatski bogovi Izida i Serapis zajedno ili samostalno.

Starinski običaji

Neke vrste nadgrobnih spomenika odražavaju stare umjetničke zanatske tradicije, npr. monumentalne nagrobne stele kod Liburna ili kamene urne kod Japoda. Reljefi na nadgrobni spomenicima kao na japodskim urnama ili na stelama iz Ruduše u Sinju čuvaju i stare simbole. Reljefi na spomenicima prikazuju dijelove domaće nošnje (npr. obuću poput opanaka, kratko potpasane tunike, rubac, hlače kod muškaraca), frizure (npr. pletenice). Na latinskim natpisima sačuvana su domorodačka imena i imenski obrasci.

Prežitci domorodačkog društvenog uređenja

Ustanova prvaka domorodačkih zajednica: princeps *civitatis Doclatium*, princeps *castelli Salthua* i princeps *municipi Riditarum* (jedan istovremeno obnaša magistraturu Ilvira q.q., a drugi dekuriona)

Ustanova prvaka domorodačkih naroda: princeps *Delmatarum*, princeps *Desilitatium*, princeps *Iapodium*.

HRVATSKI PROSTOR U DOBA KASNOG I NAKON PADA ZAPANOГ CARSTVA, RAZDOBLJE 3. - 7. ST.

Zbivanja na prostoru Hrvatske tijekom 2. stoljeća

Trajan i Hadrijan su zaslužni za konačnu organizaciju i utvrđivanje panonskog dunavskog limesa, kao obrambenog lanca utvrda i promatračnica sa stalnim vojnim posadama. **Sarmati** i drugi narodi već ugrožavaju granice uz donji dok Dunava. Rat protiv velikog konglomerata naroda predvođenih **Kvadima** i **Markomanima** (**Markomanski rat**, 167. - 180 g.) je ozbiljna najava onoga što će slijediti u narednim stoljećima.

Zbivanja na prostoru Hrvatske tijekom 3. stoljeća

Panonski prostor doživljava neku vrstu procvata u razdoblju vladavine careva iz dinastije **Severa** (193. - 235. g.) Tijekom druge polovice 3. st. prilično nemirno vrijeme u Panoniji zbog novih snažnijih provala "barbara" preko Dunava. U razdoblju perioda općeg oporavka Carstva za Dioklecijana i Konstantina, oporavlja se i panonski prostor, a Dalmacija je uglavnom netaknuta ovim zbivanjima. 297. g. **Dioklecijan** je ustanovio dijecezu **Ilirik**.

Zbivanja na prostoru Hrvatske tijekom 4. stoljeća

Konstantin Veliki početkom 4. st. uspostavio je Italjsku prefekturu, kojoj propada i cijela Dijeceza Ilirik. Oko sredine 4. st. **Gote** (donji tok Dunava) je počeo pod pokroviteljstvom Carstva pokrštavati arijanski svećenik i zatim gotski biskup **Vulfila**. U zadnjoj četvrtini 4. st. započinje prodor "barbarskih" naroda preko Dunava, započinje **Velika seoba naroda**. Oko 370. g. (375.) Huni su provalili u Europu, 374. g. Kvadi su zamalo osvojili **Sirmij**. 376. g. **Vizigoti** (Zapadni Goti) su prešli Dunav i naselili se u Donjoj Meziji kao *federati* na poziv cara **Valensa**. Vizigoti su porazili i ubili u cara Valensa bitci kod Hadrijanopola 378. g.

Od **379. - 568. g.** traje tzv. **germansko doba panonske povijesti**. 379. g. car **Gracijan** (car zap. dijela Carstva) prisiljen je u Panoniji južno od Save i u Sirmijskoj Panoniji naseliti nove federate: **Istočni Goti, Alani, Huni**. U Sirmiju za cara izabran **Teodozije I**. On je oružjem uz puno muke obuzdao ove nove federate, ali su pri tome teško stradali **Mursa i Stridon** i neki drugi veliki panonski gradovi. Istodobno se pokrštavaju ovi novi federati u Panoniji. **380. g.** Gracijan i Teodozije se sastaju u Sirmiju radi podjele vlasti

U 4.st. na prostoru Hrvatske odigravaju se važnije bitke za prevlast u Carstvu. 314. g. u **bitci kod Cibala**, august **Konstantin (Veliki)** porazio je **Licinija** u njihovoј borbi za prevlast u Carstvu, a konačno ga je svladao tek 324. g. U **bitci kod Murse** 351. g. august **Konstancije II.** nanio je odlučan poraz **Magnenciju**. 387. ili 388. g. u **bitci kod Siska** car Teodozije svladao usurpatora Maksima skupivši saveznike Hune, Gote i Alane koji su tad već u sastavu rimske vojske.

Zbivanja na prostoru Hrvatske tijekom 5. stoljeća

Početkom 5. st. **Vizigoti** pod vodstvom **Alarika** iz Panonije idu prema Italiji. Vizigoti su 410. g. osvojili i opljačkali Rim, pa otišli za Hispaniju. 420. g. umro je **Sv. Jeronim**. 433. g. "divlji" **Huni** djelomice prešli u Panoniju te su vjerojatno 433. g. postali službeni gospodarom panonskih provincija. 441. g. Huni osvojili srijemsку Panoniju (*Pannonia Secunda*). 453. umro je **Atila**. Nakon toga je srijemska Panonija potpala pod Istočno rimsko carstvo.

U razdoblju 5. st. vladaju "dalmatinski vladari". Dalmacija je još uvijek relativno mirna i sigurna, postaje utočište za brojne izbjeglice. Sredinom 5. st. u Saloni moćnom mornaricom prilično neovisno vlada **Marcelin**. 467. g. ubijen Marcelin, a Dalmacijom vlada njegov nećak **Julije Nepot**. 472. g. Julije Nepot ulazi u Italiju i proglašen je Augustom uz suglasnost cara Istočnog rimskog carstva **Leona I.** Julija Nepota 475. g. je svrgao Orest i prognao ga u Dalmaciju, a na prijestolje postavio svog sina Romula Augustula, no novi car Istočnog rimskog carstva, **Zenon**, i dalje Nepota smatra legitimnim vladarem. 480. ubijen Julije Nepot, posljednji legitimni car Zapadnog rimskog carstva.

Zbivanja na prostoru Hrvatske na prijelazu iz 5. u 6. stoljeće

Ostrogoti (Istočni Goti) naseljeni su u Panoniji kao federati već od 379. g. Ostrogoti 489. g. predvođeni **Teodorikom**, a na poticaj cara Zenona, kreću u Italiju svladati **Odoakra**.

Gotsko - bizantski rat (535. - 555. g.). 552. g. Ostrogoti su izgubili **Histriju**, i ona prelazi pod vlast **Bizanta**, te je zajedno s **Venetijom** potpala pod **Ravenatski egzarhat**.

Zbivanja na prostoru Hrvatske tijekom 6. stoljeća

Slaveni oko 547. g. (koji su stvorili jaku državu **Sklavinija** u Vlaškoj) nastoje prijeći Dunav i naseliti se na Balkanu.

Avari su 558. g. sklopili savez s Justinianom, na sjevernom crnomorskem prostoru pokoravaju mnoga hunska i antsko - slavenska plemena. 567. g. Avari se naseljavaju u današnjem Banatu i Bačkoj, pokorivši ondje nastanjene germanske **Gepide**. Zauzimaju cijelu Panoniju osim srijemske (*Sekunde*), koja je i dalje pod vlasti Bizanta. Podunavlje je postao središte avarske države (*kaganata*)

U razdoblju od 568. - 582. g. traju teške borbe između Bizanta i Avara za srijemsку Panoniju. U međuvremenu Slaveni se naseljavaju uz Savu, Dravu, Blatno jezero i prodiru duboko u alpska područja (*Norik*).

Od 578. g. **Slaveni** iz Sklavinije prelazeći Dunav neprestano ugrožavaju Bizantsko carstvo. Ne mogu ih svladati ni **Avari** (koji su tada u savezu s Bizantom), nego su ih samo prisili na plaćanje danka. 584. g. Slaveni su prodrli do **Soluna** (*Thessalonike*). 592. g. car **Mauricije** je protjerao Avare s desne obale donjeg Dunava i Trakije, i očistio Balkan od Slavena. 593. g. bizantski strateg **Prisko** imao je djelomičnog vojnog uspjeha u Sklaviniji, potukao dva kneza, ali se morao vratiti. Sličnog je "uspjeha" i Priskov "nasljednik" **Petar** 594. g., brat cara Mauricija: potukao je jednog kneza, ali su Slaveni potukli njega. Petar se sljedeće godine morao povući na desnu obalu Dunava.

597. g. Prisko je ponovo prešao Dunav. Avarski kagan **Bajan** je iskoristio tu Priskovu zauzetost drugim poslom i pošao na rimsку Dalmaciju, ali su ga bizantske snage potukle negdje na prostoru današnje Bosne i prisilile ga na uzmak. 599. g. avarsко - slavenske čete provaljuju preko Dalmacije i Istre sve do Italije.

Zbivanja na prostoru Hrvatske tijekom 7. stoljeća

600. g. papa **Grgur I.** javlja solinskom biskupu Maksimu o slavenskom prodiranju kroz istarski prolaz. Nove vijesti o takvim provalama imamo 601. g. u Istri. Bizantske snage na Tisi zarobile su 8.000 Avara i Slavena. 611. g. nove vijesti o takvim provalama . U vrijeme vladavine cara **Heraklija** (610. - 641. g.), Slaveni, avarski podanici i oni iz Sklavinije, preplavili su Balkan i naselili Dalmaciju, Meziju, "Ilirik", Trakiju i Grčku sve do Peloponeza. Stradali mnogi gradovi, npr. Singidnum, Skardona, Delminij, Narona, Epidaurum i Salona. 614. tradicionalna je godina pada Salone i propasti rimske Dalmacije, no do toga je došlo koje desetljeće kasnije (oko 624.? 634? ili sl.). 626. g. nakon slavensko - avarskog poraza ispod zidina **Carigrada**, oslabila je avarska država. To su iskoristili **Hrvati**, pobjednici nad **Avarima**, da se učvrste uz istočnu jadransku obalu i na kopnu sve do Drave. 630-ih g. prema **Konstantinu Porfirogenetu**, Hrvati su 30-ih godina 7. st. došli na poziv cara Heraklija, a pod vodstvom 5 braće (**Kluk, Lovel, Kosenc, Muhlo, Hrvat**) i 2 sestara (**Vuga i Tuga**) u rimsку Dalmaciju, gdje su pobijedili Avare, oslobođili tamošnje podjarmljene Slavene i zavladali tom zemljom. 640. g. papa **Ivan IV.** šalje opata Martina u Istru i Dalmaciju otkupljivati crkvene svetinje i romanske zarobljenike od pogana (misli se na Slavene). Zaciјelo tada počinje postupno pokrštavanje Hrvata.

KRŠĆANSTVO I KASNOANTIČKA BAŠTINA

Rana crkvena organizacija

Tijekom 3. st. sigurno postoje kršćanske zajednice u Sisciji i Sirmiju, Cibalama..., o čemu svjedoče progoni u doba Decija i Valerijana. Biskupska središta; **Panonija**: Siscija, Mursa i Jovija, **Dalmacija**: Salona, Jader, ... **Histrija**: Parentium, Pola.

Dalmatinski mučenici

Biskup **Venancije** oko 3. st.? pripisuje mu se uređenje prvog oratorija i organizacija crkve u Saloni, kao i daljnje širenje kršćanstva, mučen je oko 257. - 259. g.

Biskup **Domnio** vjerojatno s kraja 3. st., mučen je 10. travnja 304. g. Istovremeno kad i Sv. Domnio mučeno je još 40-ak drugih kršćana. Između 11. i 18. travnja 304. mučeni su i salonitanski mučenici: svećenik Asterije, đakon Septimije, četiri laika: Antiohan, Gajan, Telije i Paulinjan, koji su zajedno s Asterijem pokopani nedaleko mjesta njihova mučeništva (amfiteatra) i gdje će kasnije nastati cemeterijalni kompleks **Kapljuč**.

26. kolovoza 304. g. mučen je i bojač tkanina (tzv. tangar) **Anastazije**. Pokopan u obiteljski mauzolej, oko kojega će nastati cemeterijalni kompleks **Marusinac**.

Salona je jedno od najvažnijih kršćanskih središta na istočnoj obali Jadrana ako ne i najvažnije, u njoj su sačuvani brojni spomenici ranog kršćanstva od kojih valja istaknuti: *basilica urbana* (gradska bazilika), cemeterijalne bazilike na Kapljuču, Manastirinama i Marusincu.

Panonski mučenici

Sisački biskup **Kvirin** mučen i ubijen 4. lipnja između 303. i 309. g. u **Savariji**, zato što je ona bila nadređena **Sisciji**. U vrijeme Dioklecijanovih progona stradali i drugi panonski mučenici kao npr. Irenej iz Sirmija, Viktorin iz Petovija, i dr. U Cibalama su vjerojatno 304. g. mučeni zbog kršćanstva i potom štovani kao sveci "prvak čitača" Polion i biskup Euzebije, za kojeg nije sigurno da je cibalski. Iz Murse nema zasvjedočenih predaja o mučenicima.

Histarski mučenici i svjedoci vjere

Porečki biskup **Mauro** s kraja 3. st. pogubljen je skupa sa svim svojim klerom Eleuterije, Projekt, Akolita, ... i nekim laicima u doba Dioklecijanovih progona. Tada su mučeni i porečki vjernici Dimitrije i Julijan. Biskupija u Puli postoji najkasnije od kraja 5. st., i nema sigurnih dokaza o progonima u ranijem dobu, ali predaja pripisuje oko 290. g. mučeništvo sv. Germanu.

Eufrazijeva bazilika u Poreču

Sagradio ju u 6. st. porečki biskup **Eufrazije**, a to je jedan je od najbolje očuvanih, najpoznatnijih i najsajnijih ostataka ranokršćanskog crkvenog graditeljstva u Hrvatskoj.

Crkveni sabori u Saloni 530. i 533. g.

Na oba se sabora nalaze dalmatinski biskupi javljaju se i biskupi Siscije. Akti tih sinoda sačuvali su se jedino u mnogo kasnijoj preradi ili predlošku. Kronike splitskog arhiđakona Tome, tzv. Većoj salonitanskoj povijesti (**Historia Salonitana maior**), ali inače nema stvarnih razloga za sumnju u njihovu autentičnost.

Znatniji kompleksi javne i javno-vjerske arhitekture

Najznačajniji ostaci arhitekture su Dioklecijanova palača u Splitu, Mogorjelo, te Eufrazijeva bazilika i episkopalni kompleks u Poreču.

ANTIČKI GRADOVI NA PROSTORU HRVATSKE

Nezakcij (Nesakcium)

Nezakcij je bio jedan od najvažnijih centara **Histra**. Padom Nezakcija 177. g. pr. Kr. Histri dolaze pod Rimsku vlast. Nezakcij se u doba rimske vlasti rehabilitirao, te je stekao mnoge urbane značajke, ali u najranijem carstvu nije još bio grad - centar u pravom smislu riječi. Tek kasnije će steći punu **municipalnu upravu** i na taj način nastaviti život sve do kraja antike kao pravi grad.

Plinije Stariji Nezakciju u vrijeme prije rimskog osvajanja naziva *oppidum*. Opisuje Nezakcij kao utvrđeno naselje. Rimljani su sačuvali staru histarsko - gradinsku perimetra i uz nju temeljnu ideju autohtonu prostorne organizacije koju su sačuvali u najvećoj mogućoj mjeri.

Pula (Pola)

Pula je uz Naronu, Salonu i Zadar jedan od najstarijih rimskih gradova na istočnoj obali Jadrana. Navodnu je Pulu osnovao sam **Cezar**, a doživljava procvat rimskom kolonizacijom koja je započela sredinom prve polovice 1. st. pr. Kr. Cezar joj dodjeljuje status **kolonije** te na taj način Pula postaje središtem istarskog poluotoka. Specifičan teren i geografski položaj uvjetovao je stvaranje dviju gradskih jezgri: **gornjeg grada** na brežuljku i padinama (*pars superior colonae*) te **donji grad** (*pars inferior colonae*). Iako ulice katkad imaju oblik paukove mreže, radi takve specifične konfiguracije terena, urbanistički tlocrt jezgre Pule zadržao je u osnovi tlocrtnu shemu antičkog rimskog grada.

Pula je imala sva obilježja i tekovine velikog antičkog središta: hram glavnih kapitolskih božanstava, amfiteatar, glavni gradski trg, te vodovodnu i kanalizacijsku mrežu.

Jedan od najstarijih sačuvanih spomenika koji nalazimo u Puli su **Heraklova vrata**. Vrata su bila dio obrambenih zidina, te vrlo jednostavna i monumentalna. Krasio ih je samo Herkulov portret i junakova toljaga. Danas je od njih malo sačuvano, ali se ipak mogu očitati imena rimskih magistrata koji su od 47. do 44. g. pr. Kr. iz Rima poslani u Istru radi uspostavljanja kolonije. **Porta gemina** ili dvojna vrata nazvana su tako zbog golemih lukova sagrađenih u 2. st. Dvojna vrata bila su također dio obrambenih zidina, a okvir vrata činili su masivni polustupvi – *pilasiri* koji su bili bogato ukrašeni. Osim ovih navedenih u Puli se nalaze još jedna antička vrata, **slavoluk Sergijevaca**. Slavoluk je vrlo raskošno ukrašen, a sa svake strane masivnih pilastara umetnuta su dva vitka stupa s korintskim kapitelom. Svod luka je kasetiran, a kasetna polja su ukrašena lijepim rozetama. Na svod luka naslonjen je trodijelni arhitrav poviše kojega teče friz, glavni nosilac ukrasa, zatim se nalazi vijenac, a na samome vrhu je trodijelna atika s podnožjima za statue trojice Sergijevaca u čast kojih je i podignut slavoluk. Na tim podnožjima uklesani su natpisi, pa saznajemo kako je taj spomenik dala podignuti Salvija Postuma u slavu svojih rođaka.

Forum je građen u dvije faze, iz prve faze 1. st. pr. Kr. sačuvali su se samo temelji nekih građevina, dok su u drugoj fazi 1. st. po. kr. na forumu izgrađene nove građevine od kojih se posebno ističe hram. **Hram** je bio posvećen boginji Romi i Augustu. Hram leži na visokim temeljima, a predvorje (*proaenos*) i svetišta (*cella*) omeđuju četiri stupna korintskog tipa.

Pulski **amfiteatar** šesti je po veličini od onih koji su do danas očuvani u svijetu. Širok je 132 m, visok 35 m, i dug 105 m. Mogao je primiti oko 23 000 gledatelja. Navodno ga je na nagovor svoje prijateljice, podrijetlom iz Pule, dao sagraditi car **Vespazijan** u 1. st. Vanjski zid sastoji se od dva reda arkada, sa 72 luka u svakom redu i gornjeg trećeg reda koji je imao 64 otvora. Središnji dio amfiteatra je arena, odnosno borilište za gladijatore i divlje zvijeri. Arena je od gledališta bila odvojena kanalom i zidom. Pulski amfiteatar imao je kamena sjedala iznad kojih je bila drvena galerija. Gledaoce je od žarkog mediteranskog sunca štitilo platno razapeto na nosače, kojih su ležišta i danas vidljiva. Amfiteatar je imao i podzemne prostorije u kojima su bile smještene zvijeri i borci.

Zadar (*Iader*)

Područje **Zadra** bilo je naseljeno već u 9. st. pr. Kr., a nastavali su ga pripadnici ilirskog plemena **Liburna**. Zadar je urbaniziran u rimsko doba, a u vrijeme cara **Augusta** dobio je status rimske **kolonije**. Sve govori u prilog tezi da je grad prije toga mogao imati samostalnu gradsku upravu. Grad je planiran kao tipično antičko rimsko naselje s pravilnim geometrijskim oblicima (urbs quadrata). Sastojao se od nekoliko gradskih četvrti (insulae) koje su međusobno bile odvojene ulicama; dekumenama (*decumanus*) u smjeru istok – zapad, i onima u smjeru sjever – jug, zvanima kardi (*cardo*). Zadar je kao i većina planski urbaniziranih antičkih gradova, slijedio primjer Rima, te je imao sve potrebne gradske objekte: gradski trg (*forum*), svetište i hram (*templum*), tržnicu (*emporium*), vodovod (*aquaeductus*), kupalište (*termae*), kazalište (*teatrum*) i druge.

Zadarski **forum** nije postavljen prema uobičajenoj formi i shemi, tj u sredini grada, već je pomaknut prema gradskim zidinama. Forum je bio s tri strane okružen trijemom (porticus), koji je sagrađen krajem 1. st. Trijem je bio otvoren prema kapitoliju sagrađenom na platou visokom oko 2 m, na kojem se nalazio hram posvećen trima kapitolijskim božanstvima: Jupiteru, Junoni i Minervi, a podignut je za vladavine cara Augusta. Oko hrama je tekao trijem sa dva niza stupova što ih je kapitolij dobio u posljednjoj fazi gradnje. Trijem kapitolijskog hrama bio je otvoren prema forumu, te je tako dobivena veličanstvena arhitektonska cjelina.

Poslovi gradske uprave, administracije i sudstva obavljali su se u **bazilici**. Zadar je u svojem antičkom razdoblju imao dvije bazilike. Bazilika smještena na sjeveroistoku tik do taberna bila je starija iz vremena ranog Carstva, a mlađa je bazilika sagrađena u 3. st. i smještena je na suprotnoj strani foruma. Od tih nekad vrlo reprezentativnih građevina sačuvani su samo temelji. Rimski slavoluk koji je dala podignuti Melija Anijana u spomenu na svoga muža ugrađen je u srednjovjekovni bedem i lučka vrata.

Split (*Asphalatos*)

Grci su prvi započinju kolonizirati i urbanizirati područje Splita. Split usko vezan uz cara **Dioklecijana** (284. - 305. g.) te njegovu palaču. **Dioklecijanova palača** predstavljala je novi tip rimskog imanja tzv. Utvrđenog *palatiuma*, a svojim oblikom nalikuje *kastorumu* - vojničkom logoru. Palaču je car dao sagraditi jer je u njoj mislio provoditi vrijeme nakon odlaska u mirovinu. Vanjski zidovi palače pravokutni su i dužine 175, 181 i 216 metara, a moćne kule slijede vojnu arhitekturu i funkcionalnost. Palača nije bila dio nekog veće urbanog kompleksa, nego neovisna samostojeća rezidencija. U palaču se ulazilo kroz troja kopnena vrata te kroz jedan ulaz s morske strane.

Palača je bila podijeljena na dva dijela. U sjeveroistočnom dijelu nalazio se prostor za carevu stražu i poslugu, a u drugom dijelu nalazio se elitni dio palače sa sakralnim objektima i boravištem carske obitelji. Pod arkadama na morskoj strani zida nalazila su se vrata tzv. *Porta aenea* kroz koja se izlazilo i ulazilo na pristanište. Istočne i zapadne fasade zida nemaju ukrasa, a vrata na njima nazivaju se *porta argenta* i *porta ferrea*, a spaja ih *dekumanus*. Ulaz na sjevernoj fasadi bio je glavni, s velikim dvostrukim pravokutnim vratima koja se zovu *porta aurea*. Druga glavna ulica kardo vodio je na peristil, a sa lijeve strane peristilka podignuta je carska osmerokutna grobnica. Obje glavne ulice u plaći bile su omeđene stupovima. Na desnoj strani peristila nalazile su se još tri građevine: hram posvećen bogu Jupiteru, te još dva manja hrama kružnog oblika. U carski stan ulazilo se preko vestibula, no nažalost Dioklecijanov stan je u srednjovjekovnoj dogradnji propao. Palača je imala i dva kompleksa kupališta.

Solin (*Salona*)

Salona odnosno današnji Solin bio je glavni i najveći grad provincije Dalmacije. Antički pisci spominju Salonu prvi puta 119. g. Pr. Kr. kao luku ilirskog plemena **Dalmata**. U građanskom koji su vodili **Pompej** i **Cesar**, *Salona* je stala na pobjedničku Cezarovu stranu, dok je grčka kolonija *Issa* bila na Pompejevoj strani. Završetkom rata, ulogu administrativnog, političkog i trgovačkog središta od *Issae* preuzima **Salona**. Od prvotnog *Conventus Romanorum* – zajednice rimskih građana, postat će *Colonia Martia Iulia Salona* – rimska kolonija, da bi na vrhuncu svoje moći dobila ime *Martia Iulia Valeria Salona Felix*. Razvoj Salone se dogodio, naravno, postupno, pošto je prostor najstarijeg dijela grada postao pretjesan, stanovnici su počeli naseljavati i izvan grada, najprije prema zapadu, a onda i na istok. Dio grada koji se proširio na zapad naziva se *Urbs Occidentalis*, dio koji se širio na istok *Urbs Orientalis*. Usپoredo s razvojem novih gradskih konglomeracija proširivali su se i bedemi koji su štitili brojno stanovnoštvo, mešavinu autohtonih Ilira, Grka i

Rimljana, ali i Istočnjaka. Na vrhuncu moći i razvoja Salona je brojala 50.000 stanovnika, a štitili su je jaki bedemi duži od 4000 metara.

U 7. st. pr kr. Salonu razaraju **Avari i Slaveni**, a ulogu političkog i administrativnog središta preuzima Split. Najbolje o životu grada govori pogansko groblje (nekropola). Najpoznatija salonitanska nekropola je *inhorto Metodori*, a grobovi i grobni natpisi koji su otkriveni upotpunili su sliku grada i dali nam spoznaju o načinu života u njemu.

Osim nekropola, u Saloni se mogu razgledati i ostaci gradskih arhitektonskih objekata kao što su teatar, amfiteatar, forum, terme, gradski bedemi, gradska vrata te ostaci vodovodnog i kanalizacijskog gradskog sustava. Ipak, najimpresivnije su brojne građevine nekadašnjeg episkopalnog središta Salone, među kojima se ističe *basilica urbana* iz 5. st. Uz njezin južni zid nalazi se i nešto mlađa **Honorijeva bazilika**, prozvana tako po biskupu koji je početkom 6. st. dovršio njezinu gradnju. Sačuvani su i ostaci osmerokutne zgrade dojmljiva baptisterija, smještena sjeverno od velike bazilike. Dobro je sačuvana i Bazilika petorice mučenika, na lokalitetu Kapljuč. Kao što joj i ime kaže, nazvana je bila po petorici mučenika, kojima je bila posvećena i koji su tu bili pokopani. Kasnije su se oko njihovih grobova pokopavali kršćani, pa je tu nastala i kršćanska nekropola, od koje su ostali sačuvani impresivni sarkofazi. Na lokalitetu Marusinac nalazi se još jedno bitno starokršćansko groblje, na kojem je bio pokopan mučenik sv. Anastazije. I oko njegova su se groblja pokapali kršćanski vjernici, a u 5. st. na tom je mjestu sagrađena i velika trobrodna bazilika, kojoj je mozaički pod još sačuvan.

Varaždinske toplice (*Aquae lassae*)

Prostor Varaždinskih toplica naseljen je već od paleolitika, ali najveći procvat doživjava baš u vrijeme antike i rimske vlasti. Osobitost ovog područja su dva izvora termalne ljekovite vode. Nakon što su osvojili taj prostor rimljani su odmah počeli koristiti ljekovitost izvora, a u *Aquae lassae* najviše su dolazili vojnici.

Kupalište i lječilište izgrađeno je u 1. st., međutim, najbolje očuvani arhitektonski objekti potječu iz doba cara **Konstantina Velikog**, jer je u to vrijeme kupalište bilo renovirano i znatno prošireno. Arheološka iskapanja otkrila su kupališne komplekse, forum i kapitolij.

Forum je bio okružen trjemovima u čijem se središtu nalazio *Nimfej* – uređeni izvor. Nimfej je bio ukrašen pločicama s reljefima koje su prikazivale mitološke scene, te simbole vode i njezine moći. Upravo s tog objekta potječe i poznati reljef s prikazom triju prelijepih nimfi koje su se u to vrijeme štovale kao zaštitnice i čuvarice voda. Forumom se dolazilo do kapitolija u kojem se štovala kapitolijska trijada. Pronađena je potpuno očuvana statua božice Minerve.

Kupališni prostori su imali **hipokaustno** grijanje, zidovi su bili oslikani, a podovi popločani bijelom žbukom.

Osim tih nalaza pronađeni su i **votivni natpisi** vojnika koji su se liječili u toplicama. Ti su votivni natpisi posvećeni božanstvima Silvanu, Dijani, nimfama, Liberu, Fortuni i drugima. Kasnije su se kupalištem koristili i civili, o čemu također svjedoče brojni epigrافski nalazi. Uz to veliko kupalište, kojim se moglo koristiti mnogo ljudi, razvilo se i civilno naselje. U naselju su, osim stambenih zgrada, bili smješteni i popratni objekti nužni takvu lječilištu, dućani, radionice ili konačišta.

Sisak (*Siscia*)

U dijelu plodne Panonske nizine, na mjestu gdje rijeka Kupa utječe u Savu, smjestio se današnji grad **Sisak**, koji se u antici nazivao *Siscia*. Dolina Save bila je važna prometnica i ključna točka na prolasku kroz Panoniju prema istoku. Rimljani su grad uspjeli osvojiti tek 119. g. pr. Kr. međutim lokalno ilirsko stanovništvo je bilo nemirno pa su izbjiali česti sukobi. U Sisciji se nalazio **vojni logor** u kojem je bila smještena rimska vojska. Samim tim grad je bio i vojno uporište koje se aktiviralo u slučaju opasnosti i potrebe. Međutim, zahvaljujući plovnosti Save, grad s vremenom postaje važna riječna luka. Osim toga, grad je bio i živo trgovačko središte, u kojem se trgovalo žitom, vunom i drugim proizvodima. Kako se u Sisciji nalazio rimski vojni logor, u vrijeme barbarskih provala u carstvo u Sisciji se počinje proizvoditi oružje i vojna oprema.

Za vrijeme vladavine cara **Galijena** u 3. st. u Sisciji se utemeljuje i **carska kovnica** novca. Svoj rad je započela kao manji ogrank arheoloških ostataka, pa su stručnjaci došli samo do zaključka da grad imao tri urbanističke faze, koje obilježavaju

gradnja uz pomoć drvenih pilota i greda. Čini se da je u to vrijeme takav način gradnje bio idealan za nestabilno, naplavno tlo.

Do danas je u Sisku istraženo samo nekoliko građevina, premda ni one ne u cijelosti, tako da se samo nekima od njih, npr. bedemima, žitnici, termama i vodovodu, može odrediti prvotna namjena. Kako se današnji grad Sisak smjestio na ruševinama nekadašnjeg antičkog grada, arheološka su istraživanja bitno otežana.

Vinkovci (*Cibaliae*)

Područje **Vinkovaca** naseljeno je od neolita, a ilirsko pleme **Breuca** naseljava ga u 8. st. pr. Kr. Kako bi osigurali nesmetan prolaz prema Panonskoj ravnici i Dunavu, Rimljani su morali pokoriti ilirsko i keltsko stanovništvo u sjevernom Iliriku. Prvi takvi rimski pohodi bili su 119. g. pr. Krista, međutim područje je definitivno osvojeno tek **Tiberijevom** pobjedom nad Breucima 6 - 9. g. Da bi vojno osigurali novoosvojena područja, Rimljani su gradili vojne logore i utvrde. Gradili su i gradska naselja u koja su dovodili rimske građane. Nova su područja povezivali cestama i mostovima uz pomoć kojih bi postizali bržu komunikaciju vojske i robe. Tako su prema barbarima stvarali neku vrstu granice (*limes*). Cibaliae u vrijeme cara **Hadrijana** dobiva status **municipija**, a za vrijeme vladavine cara **Karakale** dobiva status rimske **kolonije**.

Zbog izgrađenosti područja nemoguće je provoditi arheološka iskapanja. Stoga se još ne zna gdje se nalazio forum, iako se zna kuda prolazi *cardo* i *decumanus*. Nisu pronađeni nikakvi podaci o postojanju kazališta, ali je pronađeno kupalište i mnoštvo manjih artefakata kao što su keramičke vase, svjetiljke i fibule.

S vremenom Cibaliae trgovачki jača pa tako u Cibaliae dolazi roba sa svih dijelova carstva kao npr. Staklene posude, luksuzne lampe i nakit. Osim tih nalaza pronađeni su spomenici koji svkledoče o kultu Jupitera, Neptuna, Fortune i Venere. Također bili su prisutnici kultovi i štovanja *Mitre* i *Nemeze*. Provalom Gota Vinkovci su opljačkani i opustošeni. Međutim to nije kraj Vinkovaca o čemu svjedoči i Justinijanova darovnica iz 536. g. u kojoj benediktincima daruje posjede na području Cibaliae.

Osijek (*Mursa*)

Jedan od najistaknutijih antičkih gradova u Panoniji bila je *Mursa*. Područje **Murse**, bilo naseljeno od prapovijesti do dolaska Rimljana, a dotad je pripadalo keltsko - panonskoj kulturi. Rimski car **August** je 35. g. pr. Kr. započeo s osvajanjem zapadnog dijela današnje Hrvatske, pri čemu je osvojio **Sisciju** koju je potom organizirao kao uporište za daljnja napredovanja prema Dunavu.

Počeci rimske vlasti obilježeni su pobunama domaćeg stanovništva i krvavim ustancima od kojih je onaj u prvom desetljeću 1. st. najznamenitiji i koji se zbog istog imena obojice vođa ustanika naziva i **Batonovim ustankom**. Čini se, da je u blizini Murse organiziran i boravak rimske vojske, na što upućuje gradnja kaštela ili logora. Batanov je ustanak, kao uostalom i mnogi koji su bili organizirani protiv nadmoćne, savršeno opremljene i organizirane rimske vojne sile, završio potpunim porazom ustanika.

U vrijeme cara **Hadrijana**, a u sklopu njegova nastojanja da obnovi podunavski limes, u Mursi vladala jaka graditeljska djelatnost, o čemu govore sačuvani natpisi. Prema nekim mišljenjima grad Mursa se razvio iz rimskog vojnog logora. Osim toga, tumači se da je bilo i nekoliko posebnih graditeljskih faza, koje datiraju od vremena Hadrijanova vladanja do provale zapadnih Gota, nakon 378. g.

Smatra se da je antička Mursa bila grad s pravilnim rasterom ulica, gradskim trgom forumom, hramovima, bazilikom, kurijom, kupalištem i amfiteatrom. Antički se grad prostirao na oko 40 000 četvornih metara. Kako je u to vrijeme bilo uobičajeno, bio je opasan bedemima. Bedemi su, međutim, opasivali grad s tri strane, jer se sjeverna strana grada protezala uz obalu rijeke Drave.

Iako arheolozi još nisu uspjeli pronaći ostatke rimskog hrama, o izražajnoj religioznosti antičkog stanovništva potvrđuju brojni kipovi, oltari i posvete božanstvima. Najviše se štovao vrhovni rimski bog Jupiter, ali i Herkul i Merkur. Iz antičke literature saznajemo zanimljiv podatak da je u Mursi već 351. g. postojala bazilika mučenika. U velikom broju antičkih grobova nađeni su mnogi nalazi raznovrsnog nakita, kao i različite posude, svjetiljke, novčići te pokojnikovi osobni predmeti.

HISTORIOGRAFSKI IZVORI

Pisani izvori za povijest rimske države

- Kato (pisac – III.-II. st. pr. Kr. – Cato)
- Plaut (pisac – III.-II. st. Pr. Kr. – Plaut.)
- Polibije (historičar – II. st. pr. Kr. – Plb.)
- Ciceron (političar i pisac – II.-I. st. pr. Kr. – Cic.)
- Gaj Julije Cezar (političar i pisac, I. st. pr. Kr. - Caes.)
- Diodor Sicilski (historičar – I. st. pr. Kr. – Diod.)
- Dionizije iz Halikarnasa (historičar – I. st. pr. Kr. – D. Hal.)
- Strabon (geograf i historičar - I. st. pr. Kr. – Strab.)
- Katul (pjesnik – I. st. pr. Kr. – Catull.)
- Horacije (pjesnik – I. st. pr. Kr. – Hor.)
- Ovidije (pjesnik – I. st. pr. Kr.-I. st. – Ov.)
- Salustije (historičar – I. st. pr. Kr. – Sall.)
- Vergilije (pjesnik - I. st. pr. Kr. – Verg.)
- Seneka (govornik – I. st. pr. Kr.-I. st. – Sen.)
- Tit Livije (historičar – I. st. pr. Kr-I. st. – Liv.)
- Josip Flavije (historičar – I. st. – Jos.)
- Lukan (pjesnik – I. st. – Luc.)
- Marcijal (pjesnik – I. st. – Mart.)
- Petronije Arbiter (pisac – I. st. – Petron.)
- Plinije Stariji (pisac i geograf – I. st. – Plin.)
- Svetonije (historičar i biograf – I.-II. st. – Suet.)
- Plinije Mlađi (govornik – I.-II. st. – Plin.)
- Plutarh (historičar i pisac – I.-II. st. – Plut.)
- Tacit (historičar – I.-II. st. – Tac.)
- Apijan (historičar - II. st. – App.)
- Apulej (pisac - II. st. – Apul.)
- Klaudije Ptolemej (geograf - II. st. – Ptol.)
- Juvenal (satiričar – II. st. – Juv.)
- Pausanije (putnik – II. st. – Paus.)
- Marko Aurelije Antonin (car i pisac – II. st.)
- Dio Kasije (historičar – II.-III. st. – Dio)
- Euzebije iz Cezareje (biskup i historičar – III.-IV. st. – Euseb.)
- Eutropije (historičar – IV. st. – Eutr.)
- Amijan Marcellin (historičar - IV. st. – Amm. Marc.)
- Rufije Fest (političar i historičar – IV. st. – Fest.)
- Augustine (crkveniolog – IV.-V. st. – August.)
- Jeronim (biskup i pisac – IV.-V. st. – Jer.)
- Makrobije (pisac – V. st. – Macr.)
- Prisk (diplomat i kroničar – V. st.)

Ostala izdanja klasika za rimsку povijest

- **Apijan.** *Rimski građanski ratovi*. Beograd: Kultura, 1967.
- **Cezar.** *Moji ratovi*. Zagreb: Zora, 1972.
- **Plutarh.** *Usporedni životopisi*. I.-III. Zagreb: August Cesarec, 1988.
- Historiografska djela za rimsku povijest
- **Polibije iz Megapola**, o. 200.-o. 118. pr. Kr.
  - “*Historije*”
    - 40 knjiga, 5 sačuvanih, 18 sačuvano u sažecima
    - povijest Sredozemlja od 218. do 146. g. pr. Kr.
- **Kato Stariji**, II. st. pr. Kr.
  - “*Podrijetlo*”
    - povijest Rima od nastanka do sredine II. st. pr. Kr.
- **Diodor Sicilski iz Agira**, I. st. pr. Kr.
  - “*Knjižnica povijesti*” u 40 knjiga od kojih je 15 ostalo u potpunosti sačuvano
  - povijest Sredozemlja do sredine I. st. pr. Kr.
- **Gaj Julije Cezar**, o. 100.-44. g. pr. Kr.
  - “*Komentari galskih ratova*”
  - “*Građanski ratovi*”
- **Salustije**, 86.-35. g. pr. Kr.
  - “*Rat Katiline*”
    - pobuna senatora Katilina 63. g. pr. Kr.
  - “*Jugurtin rat*”
    - rat s numidskim kraljem Jugurтом
  - “*Historije*”
    - 5 knjiga – povijest Rimske Republike od 78. do 67. g. pr. Kr.
- **Strabon**, o. 60. g. pr. Kr.-o. 25. g.
  - “*Geografija*”
- **Tit Livije**, o. 59. pr. Kr.-17. g.
  - “*Od osnutka grada*”
    - 142 knjige rimske povijesti do kraja I. st. pr. Kr.
    - sačuvano samo 35 knjiga
- **Svetonije**, o. 70.-160. g.
  - “*12 rimskih careva*”
    - Gaj Julije Cezar, August, Tiberije, Gaj Kaligula, Klaudije, Neron, Galba, Oton, Vitelije, Vespazijan, Tit i Domicijan
- **Apijan**, o. 95.-165. g.
  - opisuje najveće ratove Rimske Republike i nastanak Carstva
  - “*Aleksandrijski rat*”
    - rat Kleopatre VII. I Ptolemeja XIII.
  - “*Građanski ratovi*”
    - rimski građanski ratovi
  - “*Iberika*”
  - “*Ilirika*”
  - “*Makedonika*”
  - “*Mitridatika*”
  - “*Punika*”
  - “*Siriaka*”
- **Dio Kasije**, o. 164.-o. 229. g.
  - fragmentarno sačuvani dijelovi njegova djela “*Povijest Rima*” o osnutku do 229. g.
    - 80 knjiga
- **Josip Flavije**, 37.-100. g.

- “Židovske starine”
  - “Protiv Apiona”
  - “Židovski rat”
- **Plinije Stariji**, 23.-79. g.
  - “Prirodna povijest”
    - običaji i povijest naroda Sredozemlja
- **Plutarh**, 46.-120. g.
  - “Usporedni životopisi” grčkih i rimskih istaknutih građana i vladara
    - 23 para Grka-Rimljana
  - “Izida i Oziris”
    - opis staroegipatskog mita
- **Tacit**, o. 56.-o. 118. g.
  - “Analii”
    - povijest julijevsko-kladijske dinastije (14.-68.)
  - “Historije”
    - povijest građanskih ratova nakon smrti Nerona do kraja vladavine Domicijana (68.-96.)
  - “Agrikola”
    - povijest vladavine Nerve i Trajana (96.-117. g.)
  - “Germanija”
    - geografski i etnografski opis Germanije
- **Euzebijje iz Cezareje**, o. 260.-339.
  - “Kronika”
    - povijest svijeta od Abrahama do Konstantina I. (do 325. g.)
- “Historia Augusta”
  - opisi carskih životopisa tijekom II. i III. stoljeća
- “Origo Gentis Romanae”, IV. st.
  - povijest Rima od nastanka do događaja u IV. stoljeću
- **Amijan Marcelin**, IV. st.
  - povijest Rimskog Carstva
  - sačuvani sažeci od vladavine Nerve (96.) do bitke kod Hadrijanopola 378. g.
- **Jeronim**, o. 347.-420. g.
  - “Kronika”
    - tipična kasnoantička univerzalna povijest
- **Prisk**, V. st.
  - opisuje zbivanja sredinom V. st. i daje opis Atile i njegova dvora
- Postanak grada Rima
- vrlo malen broj izvora za ranu rimsку povijest